

FAMILY STRATEGIES OF MAGNATE HOUSES OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE 16TH–18TH CENTURIES. POLITICAL PROGRAM AND DEMOGRAPHIC RESULTS

Marzena Liedke

Rodinné strategie magnátských rodů v polsko-litevské unii v 16.–18. století.
Politický program a demografické výsledky

Abstract: The paper presents the aims of the family strategies of the magnate and aristocratic kin in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the ways of implementation such methods and their demographic results. The base of the analysis was the genealogical and demographic database of the kin and such sources as private correspondence, wills, memoirs etc. The main goals of these strategies were: the survival of the kin and enhancement of its political and economic position. They were achieved by: procreative attitudes, special marriage strategies, reducing the number of heirs, properly managing the political career of sons etc. The efficiency of such strategies was limited by circumstances of varied nature and more than a half of the analyzed houses died out by the end of the 18th century.

Historická demografie, 2020, 44:1: 1–18

Key words: magnates, aristocrats, the Polish – Lithuanian Commonwealth, family strategies

Contact: mlie@wp.pl

Introduction

In the Polish-Lithuanian Commonwealth (hereinafter PLC), magnates were the informal social group which had the most important impact on home and foreign policies of the state. Formally, they were part of a quite numerous nobility^[1] and politically they had the same rights and privileges as common nobles,^[2] but it

[1] Nobility in the 16th century constituted ca. 6–7% of the whole population of the Kingdom of Poland. In particular parts of the country, in different provinces the percentage varied and oscillated between 3% in the Cracow Province to 21% in the Mazovian Province: Piotr GUZOWSKI, *Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej*, *Przeszość Demograficzna Polski* 37, 2015, no. 2, p. 21.

[2] Jan DZIEŃGIELEWSKI, *Magnaci a senat w Rzeczypospolitej końca XVI–pierwszej połowy XVII wieku*, in: Jerzy Urwanowicz – Ewa Dubas-Urwanowicz – Piotr Guzowski (eds.), *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003, p. 23; Włodzimierz DWORZACZEK, *Uwagi o genezie magnaterii*, in: Władysław Czapliński – Adam Kersten (eds.), *Magnateria polska jako warstwa społeczna*, Toruń 1974, p. 3; Edward OPALIŃSKI, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981, p. 164; Krzysztof CHŁAPOWSKI, *Elita senatorsko – dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, p. 6; Siargiej RYBCZONAK, *Da prabliemy pachodżannia magnatau Gliabowiczau – yładalnikau Zaslauskaga zamka y XVI st.*, in: Andrej M. Januskiewicz (ed.), *Magnackij dwor*

was mainly their representatives who held the highest positions in the state and were members of the Senate (the upper house of the parliament of the PLC). The nobility, the representatives of which could be members of the chamber of deputies (the lower house of the parliament of the PLC), started to fall into a deep informal dependence from magnates (cliental system)^[3] from the last quarter of the 16th century on, after their political dominance in the mid-16th century (connected with the right and property execution movement).^[4] Townspeople, who, in turn, were without the right to vote, were permitted to express their opinion exclusively in matters concerning the affairs of royal towns. Burgers in private towns did not have even this right.^[5] On the other hand, peasants had no representation in the Parliament at all. After the Union of Lublin in 1569 between the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter GDL), a special role was played by the powerful magnates of the GDL, both of Lithuanian or Ruthenian ethnic origins. It was mainly the representatives of magnates who constituted a political elite of the state, holding the crucial offices. The powerful houses with magnate status did everything to maintain it, while other rich noble families tried to achieve such status.

The goals of my article are to present the aims of applying family strategies of magnates in the PLC, certain methods of the implementation of these strategies (I will focus on the attempts at controlling the kin's demography by means of marriage strategies, procreative attitudes, and the policy against fragmenting the house's property and economic resources), and the results of these strategies in a demographic aspect.

i sacyjalnaje uzajemadziejannie XV–XVIII st., Minsk 2014, p. 79. In the discussion on the criteria of the quality of being a magnate appeared also proposals to distinguish this group (due to the lifestyle different from the rest of the state of nobility, affluence, political importance and social prestige) from the nobility. For example, this was proposed by Max WEBER, *Klasy, stany, partie – podział władzy w obrębie wspólnoty*, in: Włodzimierz Derczyński – Aleksandra Jasińska-Kania – Jerzy Szacki (eds.), *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa 1975, p. 420.

[3] For more see: Antoni MAĆZAK, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 2002; Antoni MAĆZAK, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2000.

[4] On the system of power in the modern Commonwealth see: Andrzej WYCZAŃSKI, *The system of power in Poland 1370–1648*, in: Antoni Maćzak – Henryk Samsonowicz – Peter Burke (eds.), *East-Central Europe in Transition. From the fourteenth to the seventeenth century*, Cambridge 1985, pp. 140–152; Robert FROST, *The Oxford History of Poland-Lithuania 1: The Making of the Polish-Lithuanian Union 1385–1569*, Oxford 2015, pp. 265–373.

[5] Townspeople constituted in total 24% of the population of the Kingdom of Poland, but this percentage includes the residents of all categories of towns, among which, also in the entire Polish-Lithuanian Commonwealth, dominated small agricultural towns, and their inhabitants dealt with trade and craft, as well as farming: P. GUZOWSKI, *Stan i perspektywy*, p. 21.

The term “*magnates*” means “*the highest strata of the nobility, especially in the era of electoral rulers*”.^[6] In terms of origin, this group was, however, not an exact equivalent of European aristocracy.^[7] Most of its members did not use aristocratic titles. In the PLC the monarch could not grant his subjects such titles, which middle nobility secured during its political domination (the mid-16th century). Its representatives used to say that “*a noble on his farm is equal to a voivode*”. Those magnates who did use aristocratic titles, obtained them from foreign monarchs (among the families under scrutiny, for example, the Radziwiłłs in 1515 and the Lubomirskis in 1647 received the titles of princes of the Holy Roman Empire from emperors), or, in the GDL, were descendants of ancient genuine *knyazes* of various origins, eg. descendants of the Lithuanian Duke Gedymin or Ruthenian Rurikids (Rurykowicze). In the Kingdom of Poland some of the lines of Piast dukes had expired by 1526, the last being the Mazovian line, so there was no native aristocracy. The majority of the group of magnates were lords who entered the political elite by the ruler’s decision (along with the properties given them for merits, which increased their affluence, and nominations for the major senator offices). Thus, formally it was mainly the monarch who decided on the composition of this group. However, the king in the PLC was entangled in numerous dependencies of economic and political nature on the representatives of magnate families and was prone to their pressure and attempts at supporting their relatives or political allies. On the other hand, the monarch could promote or nominate a senator and meritorious, faithful representatives of rich or middle nobility to the group of the political elite. A few of such noble families managed to hold important offices also in subsequent generations, which helped them consolidate their economic status, and thereby permanently enter the political elite and the group of magnates. The composition of this group during the 16th–18th centuries was not constant, and its fluctuation also resulted from certain magnate families dying out (e.g. the Kiszka, or the Hlebowicz houses). However, as Richard Mulcaster referred to the British peerage in 1581, it can be said that the magnates were “the flower and the nobility the root”.^[8]

Data and methods

Hereby I present the results of the research based on an analysis of data for men in 17 magnate houses from the Kingdom of Poland and the GDL (I gathered mainly the dates of birth and death, as well as the number of children – sons and daughters who have reached adulthood – from the first and subsequent marriages). The concentration on the male representatives of these families results from the fact

[6] J. DZIĘGIELEWSKI, *Magnaci a senat*, p. 23.

[7] Jerzy LUKOWSKI, *The European nobility in the Eighteenth Century*, New York 2003.

[8] Lawrence STONE, *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641*, Oxford 1965, p. 53.

that, in accordance with the lineage concept,^[9] it was men, also as the heirs to the house name, who would secure the survival and demographic development of the kin. I preferred to use the term “magnate house”, “kin” or “lineage” to identify a large number of related families and “*all descendants from a remote common ancestor bearing the same name*”,^[10] with a sense of community of goals and mutual support. In the case of many related families of one name in the PLC, a common family policy can also be observed in the early modern period. Such policy was characterized inter alia by supporting members of the kin in orphans’ care and upbringing, and in backing efforts to obtain high offices, even regardless of religion.^[11]

A lot of researches have already been carried out concerning magnate kin’s genealogy, therefore I obtained the information on the number of marriages and children from, foremost, genealogical works, monographs of magnate families, and biographies of the representatives of these families, academic articles and published historical sources. The query was complemented (or corrected) with data from archive records.^[12]

The basic genealogical work referring to magnate families is Włodzimierz Dworzaczek’s *Genealogy*.^[13] The second volume includes genealogical tables of magnate

[9] See: Jan WRONISZEWSKI, *Metoda genealogiczno-rodowa w badaniach historii społecznej. Bilans i perspektywy*, in: Sławomir Gawlas – Michał T. Szczepański (eds.), *Historia społeczna późnego średniowiecza. Nowe badania*, Warszawa 2011, pp. 107–120. About the role of magnate kin in the GDL society see, for example: Henryk ŁOWMIAŃSKI, *Studia nad powstaniem społeczeństwa litewskiego*, in: Henryk Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, pp.191–210; Rimvydas PETRAUSKAS, *Litouskaja znac’ u kańcy XIV–XV st. Skład – struktura – ulada*, Smalensk 2014.

[10] Christophe DUHAMELLE, *The Making of Stability. Kinship, Church, and Power among the Rhenish Imperial Knighthood, Seventeenth and Eighteenth Centuries*, in: David Warren Sabean – Simon Teuscher – Jon Mathieu (eds.), *Kinship in Europe. Approaches to Long-term Developments (1300–1900)*, New York–Oxford 2007, p. 140.

[11] Such a situation was observed in the Radziwiłł house in the case of its Catholic and Calvinist line. Petr Maťa describes the situation among the families of the Czech aristocracy differently, pointing to, for example, the role of religious differences in particular families as a factor hindering cooperation within the kin, although, he also indicates certain areas of cooperation of particular families of one kin: Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, pp. 579–604.

[12] Foremost: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (the Central Archives of Historical Records in Warsaw) – including Archiwum Radziwiłłów (the Archive of the Radziwiłłs), dz. IV, V, XI; Archiwum Narodowe w Krakowie (the National Archive in Cracow) – including Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów (the Młynowskie Archive of the Chodkiewiczzs); Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (the Lithuanian State Historical Archive in Vilnius) – e.g. fond 1177, description 1 referring to the Ogińskis).

[13] Włodzimierz DWORZACZEK, *Genealogia 2* (tables), Warszawa 1959; another important work of considerable value is Józef WOLFF, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca XIV w.*, Warszawa 1895. Tadeusz Żychliński’s work *Złota księga szlachty polskiej* (published from 19th century) has a lower scientific value just like noble armorials.

houses from the Kingdom of Poland and the GDL. Nonetheless, although they represent fundamental source of genealogical data for my research, these tables contain some errors (e.g. with regard to dates of births, weddings and deaths) and omissions (e.g. we will not find information about many magnate daughters who were nuns). Therefore, it was necessary to check and correct these dates and information using other genealogical sources (e.g. referring the Pacts)^[14] and monographs of magnate families or biographies of individual magnates.^[15] However, many families were not included in any monograph. That's why biographies (since the last quarter of the 20th century very extensive and based on solid sources) published in *Polski słownik biograficzny* (PSB; Polish Biographical Dictionary) were very useful.^[16] Information about less active members of magnate houses can be found also in many scientific papers.

I complemented, updated and corrected the data by using widely accessible, published and archival sources such as genealogical treaties,^[17] memoirs^[18] and materials from the magnate houses family archives.^[19]

[14] Józef Wolff, *Pacowie. Materyjały historyczno-genealogiczne*, Petersburg 1885; other relevant publications of this type are Konstanty OŻAROWSKI – Bronisław GORCZAK (eds.), *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Wydane nakładem rodziny. 1–3*, Petersburg 1890–1894; Stanisław MACKIEWICZ, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990; Michał TYSZKIEWICZ (ed.), *Materyjały historyczno-genealogiczne do monografii domu Tyszkiewiczów I: wieki XV i XVI (1413–1599)*, Warszawa 1911; Tadeusz NOWAKOWSKI, *Die Radziwillis. Die Geschichte einer grossen europäischen Familie*, München 1975.

[15] E. g. Henryk WISNER, *Janusz Radziwiłł 1612–1655*, Warszawa 2000; Tomasz KEMPA, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616). Wojewoda wileński*, Warszawa 2000; Marek FERENC, *Mikołaj Radziwiłł Rudy (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.

[16] The *Dictionary* has been published since 1938 – so far 52 volumes, covering the letters A–S. Selected biographical notes from PSB can already be found on the website: <http://www.ipsb.nina.gov.pl>

[17] E.g. written in the 18th century and recently published Marek GÓRNY (ed.), *Stanisław Jan Jabłonowski's Traktat o familiach i koligacjach*, Wrocław 2015.

[18] Among the others: *Genealogia imienia naszego [Genealogia Imienia Pocięjów]* wypisana z Manuskryptów Jaśnie Wielmożnego Pana Ludwika Kon: na Włodawie i Rożanie Pocięja Wojewody Wileńskiego Hetmana Wgo Xa Litewskiego, Szerszowskiego, Puńskiego, Ratyńskiego, Stolińskiego etc. etc. *Starosty, Przegląd Poznański* 30, 1860, pp. 210–228; Adam PRZYBOŚ – Roman ŻELEWSKI (eds.), *Albrycht Stanisław Radziwiłł, Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Vol. 1 (1632–1636), vol. 2 (1637–1646), vol. 3 (1647–1656), Warszawa 1980; Tadeusz WASILEWSKI (ed.), *Bogusław Radziwiłł, Autobiografia* Warszawa 1979; Maria BRZEZINA (ed.), *Hieronima Floriana Radziwiłła Diariusze i pisma różne*, Warszawa 1998; Bohdan KRÓLIKOWSKI (ed.), *Marcin Matuszewicz, Diariusz życia mego*. Vol. 1 (1714–1757), vol. 2 (1758–1764), Warszawa 1986; unpublished Michał Kazimierz Radziwiłł's diary, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dział VI, sygn. II–80 a.

[19] See footnote 12.

I abstained from using metrical books (parish registers) as typical church sources in demographic research on rural or urban communities, since data on magnates' baptisms, marriages or funerals were not always registered there. To the contrary, collecting information included therein would be hampered and sometimes even prevented by the fact that metrical entries were scattered in registers of individual parishes to which magnate families belonged with regard to their place of residence. These places, in large part, are located in the present-day Lithuania, Belarus and Ukraine. Obtaining data from these sources is highly complicated also because magnate families, including these with pregnant women, would travel, thus individual children of given parents could be born in different parishes. Although having such information would enrich our knowledge about a lot of magnate families' representatives, it would not be a breakthrough from a demographic research perspective. This was proven by, among other studies, the analysis of metrical books of the Holy Cross Parish in Warsaw, which did not reveal new genealogical information with regard to families that were examined by me and who were temporarily staying in the capital the Kingdom of Poland.^[20] Data gathered so far, even though not always complete, allow to establish selected demographic indicators and their tendencies.

Goals of using and family strategies of the magnate houses

Given their importance, the magnates tried to maintain and prove their superiority over the other social groups, and thereby affect home and foreign policies of the state. For this purpose they would apply appropriate family strategies.^[21] The

[20] Iwona DACKA-GÓRZYŃSKA, *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża w Warszawie z lat 1670–1801. Wybrane przykłady*, *Przegląd Historyczny* 102, 2011, pp. 461–484.

[21] The issue of application of family strategies has already been reflected in the literature on the subject, in relations to different social strata. See for example: L. STONE, *The Crisis of the Aristocracy*, pp. 594–671; Pierre BOURDIEU, *Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction*, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 4–5, 1972, pp. 1105–1127; Krzysztof MIKULSKI, *Strategie małżeńskie rzeźników toruńskich w XVII–XVIII w.*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 62, 2002, pp. 49–84; Cezary KUKLO – Małgorzata KAMECKA, *Marriage Strategies in Poland: Social and Spatial Differences (16th–18th Centuries)*, *Historical Social Review* 28, 2003, no. 3, pp. 29–43 ; Iwona KULESZA-WORONIECKA, *Marriage Strategies of Polish Gentry in the 17th–19th Centuries – Research Suggestion*, *Polish Population Review* 25, 2004, pp. 106–116; Ch. DUHAMELLE, *The Making of Stability*, pp. 125–144; Marzena LIEDKE, *Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie nowożytnej. Problemy badawcze*, in: Cezary Kuklo (ed.), *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku*, Warszawa 2007, pp. 59–75; Marzena LIEDKE, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016. Very important work on marriage strategies is Judith J. HURWICH, *Noble Strategies. Marriage and Sexuality in the Zimmern Chronicle*, Kirksville 2006. It presents an overview of literature on family and

principal goals of applying these strategies, including marriages within the group of magnates were the survival of the house and/or its demographic development (achieving at least the simple replacement of generations) and the enforcement of the economic status of the house. These efforts were aimed at strengthening the political status of the house and obtaining/maintaining/increasing the influence of a particular kin on the state policies.

Appropriate actions and attitudes served the implementation of these strategies. Certainly, no documents ordering such plans and actions were recorded; they were usually maintained in a verbal sphere and were arranged by the parents themselves, during major house meetings or discussed with trusted friends or political allies.

What served the survival or demographic development of the house was first and foremost the appropriate planning of marriages and attempts to control the house's demography: potential remarriages of men, sometimes even annulment of a marriage (when the first wife did not give birth to a child), adopting certain procreation attitudes (e.g. even fertility control), and deciding how many sons may be destined to the priesthood so as the kin survived.

The constant development of the economic status was facilitated through appropriate management of magnate's sons' careers at the court or within the military service, which resulted in granting lands or profitable leases of royal lands (properties belonging to the king). The other way were pursuing a policy of increasing the economic potential, mainly by gathering real estates and profits therefrom (leases of the office of *starost*, buying land properties, property exchange, and also, which is important, obtaining them through marriage), as well as not fragmenting the family properties and economic resources: less often – through the establishment of a fee tail and more often-through possible destining sons to the priesthood and daughters to the nunnery. It should be noted that the dowries paid to the daughters who had chosen by themselves (or somebody had chosen for them) the nunnery, were lower than those required by future husbands.^[22]

The maintenance or reaching a higher political position was achieved, for example, through managing sons' political careers, strengthening the lineage's economic potential, which derived from the aforesaid actions and attitudes, and this, in turn,

marital strategies, e. g. Steven E. OZMENT, *When Fathers ruled. Family Life in Reformation Europe*, Harvard 1985; Karl-Heinz SPIESS, *Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters: 13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts*, Stuttgart 1993; Joel Thomas ROSENTHAL, *Aristocratic Marriage and the English Peerage 1350–1500: Social Institution and Personal Bond*, *Journal of Medieval History* 10, 1984, no. 3, pp. 181–194 etc.

[22] Elizabeth ABBOTT, *Historia celibatu*, Wrocław 2003, p. 133. In the PLC in the beginning of 17th century, the nun's dowry might be worth from 150 florins to 2–3 thousand florins (for example in Benedictine order in Chełmno). Małgorzata BORKOWSKA, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, Lublin 2010, p. 2. The situation was similar in other countries, e.g. Venice see: Mary LAVEN, *Virgins of Venice: Broken Vowes and Cloistered Lives in the Renaissance Convent*, London 2003.

facilitated entering into profitable political allies or marriages which strengthened the alliances.

As demonstrated, certain actions or attitudes usually served reaching several different goals. In this light, the key role was played by marriage strategies. The choice of an appropriate wife enabled strengthening the family's economic potential through a sufficiently high dowry and strengthening the political career (for example, through the support from an influential father-in-law) and maintaining the demographic potential. Achieving the latter goal sometimes turned out to be a lottery, although usually, not only in the PLC and as regards social elites, the main task lying ahead of a wife and the marriage itself was to give birth to a son and a heir.^[23] Besides/furthermore, not always physical and mental health of the future wife or husband, essential to giving birth to a healthy child, were the most important. The other criteria, e.g. beauty, personality, age etc. was very often less significant.

The intensification of such actions in the scale of a particular lineage has already been noticeable in the literature of the subject. As Andrzej Rachuba wrote about one of the most important the GDL families, „*Sapiehowie prowadzili bardzo przemyślaną [...] i konsekwentną politykę matrymonialną, która miała im przynosić maksymalne zyski materialne i korzystne politycznie powiązania rodzinne.*”^[24] The knowledge of how to conduct such a policy, with regard to particular qualities among the candidates for husbands and wives derived from their experience, even though over the 16th–18th centuries, many guidebooks of good life were already written.^[25] A significant part of that guidebooks was dedicated to the description of the qualities of a suitable candidate for a wife. They highlighted the role of a good character, respectability, the family she came from, thriftiness, equality of state etc. It was advised, on the other hand, to ignore the candidate's wealth and

[23] See e. g.: Václav BŮŽEK – Josef HRDLIČKA – Pavel KRÁL – Zdeněk VYBÍRAL, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha-Litomyšl 2002, p. 306.

[24] *The Sapiehas conducted a very deliberate [...] and consistent matrimonial policy, which was to bring them maximal material profits and politically favorable family connections.* Andrzej RACHUBA, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, in: Jerzy Urwanowicz – Ewa Dubas-Urwanowicz – Piotr Guzowski (eds.), *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Białystok 2003, p. 224.

[25] For example: Erazm Gliczner SKRZETUSKI, *Książki o wychowaniu dzieci barzo dobre, pożyteczne i potrzebne, z których rodzicy ku wychowaniu dzieci swych naukę dołożną wyczerpnąć mogą*, Kraków 1558 (reprint W. Wisłocki, Kraków 1876, Biblioteka Przedruków 2); Jakub Kazimierz HAUR, *Skład albo Skarbiec Znakomitych Sekretow Oekonomiety Ziemiaskiej*, Kraków 1689; Jan LEGOWICZ, *Stan małżeński, czyli prawidła szczęśliwego między małżonkami pożycia*, in: Bohdan Rok, *Poradnik Józefa Legowicza o pożyciu małżeńskim z XVIII w.*, in: *Z podstaw paradoznawstwa. Prace Pedagogiczne CXXVI*, 1998, s. 75–131; Mikołaj JAŚKIEWICZ, *Polityk chrześcijański albo przestrogi i uwagi chrześcijańsko-polityczne wszelkiemu stanowi służące*, Warszawa 1757.

beauty. Similar recommendations would appear not only in Polish guidebooks: in the neighboring Bohemia, at the beginning of the 16th century, Ludwik of Pernštejn suggested that the wife does not have to be very beautiful or wealthy, but her piety and honesty were the most important qualities.^[26]

The representatives of magnates (as well as the elites of other states, not only the nobility) obviously applied these tips selectively, guided by their own criteria, i.e. the wealth and political position of the house of the future life partner.^[27] In contrast to numerous guidebooks of good life, the information on real matrimonial preferences of magnates were rarely included in writing. Those which were based on the recommendations from the guidebooks can be found in the last wills, where fathers advised mainly to pay attention to the religious identity of a candidate (e.g. Wasyl Zahorowski,^[28] Bogusław Radziwiłł^[29]), or social equality (Bogusław Radziwiłł). An unusual situation occurred when Lew Sapieha gave an advice like that to Krzysztof Radziwiłł the younger: the advice was made unwillingly in writing.^[30] Krzysztof decided to marry after his father's death^[31] and needed advice on the choice of the candidate for a wife. He considered marrying one of the two candidates who were relatively equal to him in terms of their economic status and dignity. One of them was Barbara of the Tarnowski house, older than Radziwiłł, widow of Hetman Zamoyski, and the other was a very young, 13-year-old (at the time of the correspondence between Radziwiłł and Sapieha) Anna of the Kiszka house. Sapieha, chancellor of the GDL and the family's friend at that time, advised the young magnate not to choose the older candidate due to following reasoning:

[26] *Naučení Ludvíka z Pernštejna rodičům o vlastním vychování*, after V. BŮŽEK et al., *Věk urozených*, p. 307.

[27] I analyzed in detail the problem of the criteria applied at the selection of a candidate for a wife in my work M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*, pp. 187–255.

[28] The last will of Wasyl Zahorowski in: Bronisław GORCZAK (ed.), *Archiwum XX. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie 6*, Lwów 1910, p. 75.

[29] The last will of Bogusław Radziwiłł in: Urszula AUGUSTYNIAK (ed.), *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2014, p. 227.

[30] „List Waszej ks. Mci mego mciwego pana i szwagra [...] czytałem pilno, na co acz bych wolał, nieodpisując, ustnie raczej zdanie swe powiedzieć, ale że taka jest wola WXMcia, bych odpisał, czynię dosyć woli WXMci” (I read Your Grace, my gracious Lord and Brother-in-law's letter diligently, to which I would prefer not to write back but to express my opinion orally, but since it is Your Grace's will so that I write back, I satisfy your will); Lew Sapieha to Krzysztof Radziwiłł the Younger from Cracow 22 January 1606, in: A. SOKOŁOWSKI (ed.), *Archiwum Domu Radziwiłłów: listy ks. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy* (Scriptores Rerum Polonicarum 8), Kraków 1885, p. 235.

[31] Such situation was not uncommon: studies show that, in contrary to the popular belief, sons would marry after the death of their father in 70% of the cases; M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*, p. 193. In the families of the Bohemian nobility and aristocracy, many fathers did not even live up to their sons coming of age – see: P. MAŤA, *Svět*, p. 546.

“Wasza ks[iążęca] M[oś]ć ledwie co ze 20. wyszedł, a Jej M[oś]ci podobno 40. minęło. Pana Sośnickiego pytać by, jako go baba mierzi, wnet do grzechu człowiek wpaść musi, obrazić Boga, a w małżeństwie trzeba błogosławieństwa Bożego najpilniej.”^[32] Moreover, Sapieha discouraged the marriage with the widow due to her unfavorable financial situation, because he knew that Barbara “od rodziców nic nie wzięła, męża miała ostrożnego, skąpego, okrom co ochędóstwa a potrzeby pilnej i jeśli w nadzieję pomocy ożenić się, a szukać i nie wziąć nic, to samo wnet złe mieszkanie między małżonkami uczynić musi, nad które nic gorszego”.^[33]

The case of Radziwiłł's marriage and the necessity of a choice between the two women: a widow and a girl, indicates that wanting to marry a woman of a similar economic and political status, magnates in the PLC did not have very many opportunities – the matrimonial market was quite limited.^[34] Figure 1 represents the number of female candidates from magnate families on the matrimonial market in a particular year in the part of the PLC, i.e. in the GDL in the 16th–18th centuries. As demonstrated, it was a maximum of 10–11 candidates, an average approximately 1.75 in the 16th century, 4.97 in the 17th century, 4.96 in the 18th century. However, taking into account the highest values, it is important to remember that part of these candidates was related to the chooser, often to the degree excluding marriage in accordance with the canonic law.^[35] Obviously, one could apply for a papal dispensation, which often happened, but this considerably reduced the choice, like the exclusion of the group of candidates for a wife the girls who were physically or mentally handicapped or came from the politically hostile families. Consequently, the matrimonial market for the group under scrutiny, already relatively small, became even more limited. Its range was extended by choosing from among candidates from foreign countries, as the Radziwiłłs did (the princes of the Holy Roman Empire, princes of the Reich!), or applying for a dispensation to marry close relatives.

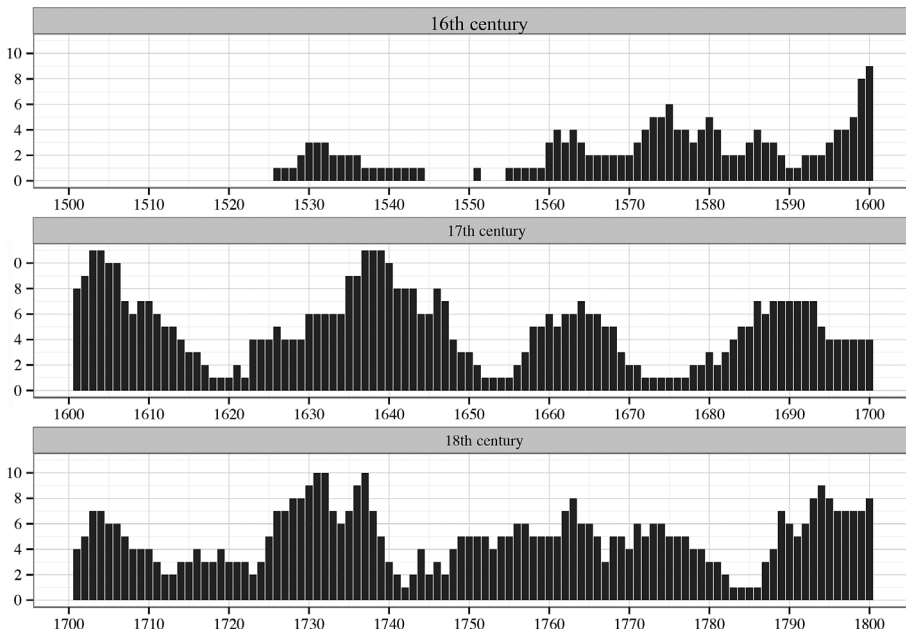
[32] *Your Grace barely turned 20 and Her Grace supposedly has turned 40. One should ask Pan Sośnicki how much the hag disgusts him; one must immediately fall in sin, offend God, whereas in marriage God's blessing is promptly needed*; A. SOKOŁOWSKI (ed.), *Archiwum Domu Radziwiłłów*, p. 236.

[33] *[Barbara] took nothing from her parents, had a cautious husband, mean, apart from clothes and urgent need and if to marry in hope of help and to cheat and to take nothing, just this must make a bad cohabitation between the spouses, and there is nothing worse than that*. Ibidem.

[34] See: M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*, pp. 237–244.

[35] Marriages with relatives up to the fourth degree of kinship of church computing were possible (of course, except for the first degree of kinship of church computing) and were concluded with papal dispensations.

FIGURE 1. THE NUMBER OF FEMALE CANDIDATES FROM MAGNATE FAMILIES ON THE MATRIMONIAL MARKET IN A PARTICULAR YEAR IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 16TH–18TH CENTURIES

Source: M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*, p. 243.

Back to Krzysztof Radziwiłł, his choice, by Sapieha's advice, fell on young Kiszka (1606), which additionally increased the economic welfare of the Radziwiłł family. However, the beginnings with his very young wife were probably not very successful, since in his last will he recommended that, in case he died, the custodians would not marry his daughter before she turned 16.

However, it is important to note that considering a marriage to a widow could bring favorable demographic results in the case where the widowed candidate had given birth, especially sons, before. The aforementioned Krzysztof Radziwiłł's father, and Krzysztof as well, having only one son from the first marriage, decided to remarry just a widow, in addition not very young, Katarzyna Słucka nee Tęczyńska of 37 years. He did so probably not only because of her origins and wealth but also due to the fact that in the previous relationship she gave Knyaz Słucki as many as three sons. It is necessary to add that this decision was very right, because it was the son from the second marriage, the aforementioned Krzysztof the younger, facing the imminent death of his half-brother Janusz, secured the further existence of the Birze lineage of the Radziwiłłs. The decision to marry a woman who had already

turned out to be fertile should be recognized as an element of marriage strategy, securing favorable demographic results.

Attempts to reinforce the demographic potential of the lineage are also seen in decisions on remarriages. Studies showed that ca. 25% of first marriages of magnates in the GDL failed to have offspring that lived up to adulthood. Therefore, they saw a chance to procreate a male heir in a remarriage (Janusz Radziwiłł). The decision on a remarriage was also taken in the situation when the couples had an offspring, but, considering various factors reducing the contemporary life expectancy, it would be safe to have one more heir of the property and the family name (Krzysztof Radziwiłł the elder).

Sometimes, even the annulment of marriage was motivated by the need to continue the family. According to canon law, the lack of offspring could not be the official reason for the annulment of the relationship (then another was sought), but we can find information in the sources that it was a real one (e.g. the case of Karol Stanisław Radziwiłł called “Panie Kochanku” and his second wife, Teresa nee Rzewuska).^[36]

Moreover, maintaining or reinforcing the strong economic status of the house via suitable colligations was the major condition of keeping the high political status and the most important aim of the house's policy.

The strategies strengthening the economic potential of the house were efforts taken against the fragmentation of the estate and attempts to augment thereof. This was achievable through, for instance, destining part of the offspring to a life in definitive celibacy: destining “the surplus” of sons – potential heirs to part of the estate to priesthood, which, in the case of Catholicism, reduced the number of the potential heirs, and destining part of daughters to nunnery. The similar results were achieved by birth control cases (especially in the 18th century)^[37] and leaving certain male members of the house in secular celibacy – brother's or brothers' marriages and their possession of children exempted them morally in certain cases from the necessity of marriage (in such situations when unmarried sons did not conceive potential candidates for inheritance, and, after their deaths, their property was granted to their nephews) and, sometimes, by possible resignation from a remarriage in the case when the offspring of the first wife was alive and

[36] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XI, sygn. 178, k. 304 i n.

[37] European aristocracy (and many Jewish communities) is considered to be forerunner of fertility control, even by the end of the 17th century, see: Massimo LIVI-BACCI, *Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe*, in: Ansley J. Coale – Susan Cotts Watkins (eds.), *The Decline of Fertility in Europe*, Princetown 1986, pp. 182–200. Also in the PLC (and at the same time) similar trends were noticed among magnatery – Cezary KUKLO, *Czy społeczeństwo polskie w dobie oświecenia regulowało liczbę dzieci w rodzinach?*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 51/52, 1990/1991, pp. 19–55; M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*, pp. 133–135.

prolonged the survival the male lineage of the house. The indivisibility of the land properties was also guaranteed by the establishment of an *ordynacja* (fee tail), i.e. a complex of real properties inherited as a whole by one son only, called the *ordynat* (especially in the case of the Radziwiłłs, the Ostrogskis and the Zamoyskis).

The economic position of the family was also strengthened by appropriate magnates' sons' career management and by responsible marriage policy that included concluding marriage with the daughters of wealthy and powerful magnates and, less frequently, concluding marriage with a person very closely related (sometimes even from the same kin), which resulted in remaining the dowry real property in the hands of the house – such cases occurred in the families of Radziwiłł, Ogiński, Lubomirski and Opaliński.

Referring to the first strategy, it has to be pointed out that in the light of recent studies, the rate of definitive celibacy among men in the GDL in the 16th–18th centuries was quite considerable: ca. 30% of men who lived up to adulthood never married, having decided to take church career paths (ca. 13,5% among the bachelors) or remaining secular bachelors. It is important to note that part of these people failed to survive to the age when magnates in the PLC usually entered marriages (27–28). However, the general rate of celibacy among magnates in the 16th–18th centuries outnumbers the percentage of unmarried English peers, situating itself between them and unmarried French and Portuguese aristocrats.^[38]

TABLE 1. THE CELIBACY OF THE MEN FROM MAGNATE AND ARISTOCRATIC EUROPEAN HOUSES, 16TH–18TH CENTURIES

Region	Definitive celibacy in %	Men in clergy in %
England 1600–1749	20–23	–
France 1589–1723	–	27–30
Germany 1500–1699	36	12
Grand Duchy of Lithuania 16 th –18 th cc.	30	13,5
Portugal 1500–1651	48	31
Portugal 1651–1750	42–43,5	13

Sources: Nuño Gonçalo MONTEIRO, *Casamento, celibato e reprodução social: a aristocracia portuguesa nos séculos XVII e XVIII*, *Análise Social*, 28, 1993, no. 4–5; Thomas Henry HOLLINGSWORTH, *A Demographic Study of the British Ducal Families*, *Population Studies* 2, 1957, no. 1, pp. 4–26; Thomas Henry HOLLINGSWORTH, *The Demography of the British Peerage*, *Population Studies* 18, 1964, no 2 (Supplement), pp. 29–52; Louis HENRY – Claude LEVY, *Ducs et pairs sous l'ancien régime: Caractéristiques démographiques d'une caste*, *Population* 15, 1960; J. J. HURWICH, *Noble Strategies*; M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*.

[38] M. LIEDKE, *Rodzina magnacka*, pp. 345–356.

Among women in this social group who did not have an opportunity to remain in secular maidenhood, definitive celibacy or life in convents was a case of staggering 13% of magnates' daughters, which is nearly the same value as in England at the beginning of the 17th century, even though far less than in France or Portugal.^[39]

TABLE 2. THE CELIBACY OF THE WOMEN FROM MAGNATE AND ARISTOCRATIC EUROPEAN HOUSES, 16TH–18TH CENTURIES

Region	Definitive celibacy in %	Women in monastic orders in %
England 1600–1749	12,8–26,3	–
France 1589–1723	34–42	27–37
Germany 1500–1699	21	10
Grand Duchy of Lithuania 16 th –18 th cc.	13	–
Portugal 1500–1651	42	35,9
Portugal 1651–1750	44,4	18,4

Sources: see Table 1.

The results of the studies on the scope of male and female magnates' celibacy demonstrate that we should verify the previous opinions on a low percentage of lonely people in this social group.^[40]

The assumption was that the reduction of inheriting people was supposed to bring economic benefits to the whole kin (including political benefits, since magnates' sons who pursued church careers would usually become bishops, which gave them opportunities to sit in the Senate of the PLC). However, this policy sometimes turned out to be ruining from the demographic perspective. This problem occurred clearly in the Lithuanian Gasztołd house.^[41] The only son of Marcin Gasztołd, Olbracht, also had only one male descendant, Stanisław, at whom the lineage expired. Although it is difficult to confirm, had Jerzy Janowicz, the son of the Vilna voivode and Marcin's brother, not become a clergyman, he could have had a son and the house would still have existed. The Grand Lithuanian Chancellor Olbracht Gasztołd took into consideration the expiry of the family lineage but expected Stanisław to procreate a son which would later bring grandsons to the family. He enjoyed the thought that he can leave them an enormous inheritance.^[42]

[39] Ibidem, pp. 356–357.

[40] For example: Iwona KULESZA-WORONIECKA, *Marriage Strategies of Polish Gentry*, pp. 107, 109. Similar opinions might be found in some sociological works, for example: Tomasz SZLENDAK, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Warszawa 2012, p. 347.

[41] Rimvydas PETRAUSKAS, *Czamu wymiraje magnateryja: liosy magnackich rodau Wjalikaga Knjastwa Litouskaga*, Arche 6 (127), 2014, pp. 21–22.

[42] Ibidem, p. 22.

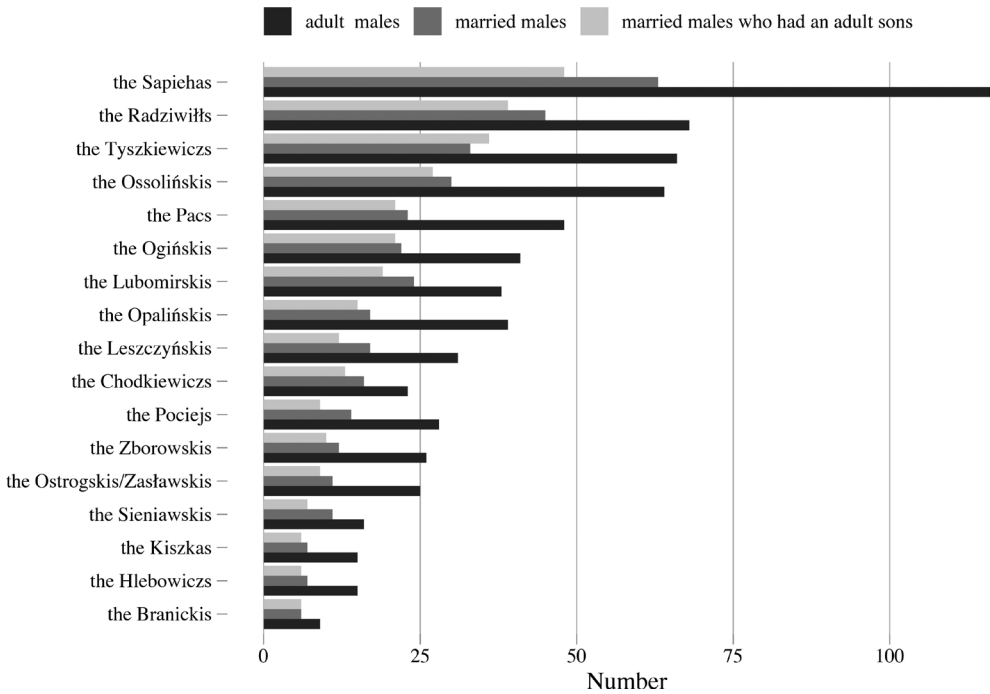
However, this failed to happen. Ultimately, the male lineage of the house died out as early as the first half of the 16th century. The establishment of an *ordynacja* (fee tail), on the other hand, secured the maintenance of the economic power of, for example, the multiplying Radziwiłłs and Zamoyskis.

When it came to the resignation from remarriages, it happened that widowers who had, in their opinion, a sufficient number of sons, or were not willing to add more rivals to the inheritance, or, alternatively, wanting to avoid conflicts between half-siblings, resigned from another marriage. Such attitude was shown by Konstanty Wasyl Ostrogski, one of the most powerful magnates of the PLC at the turn of the 17th century. After the death of his wife Zofia Tarnowska, having already three sons and two daughters, he remained a widower for about 30 years. Nevertheless, in this case it is worth mentioning that Ostrogski ultimately misjudged the situation, for the male descendants of his sons died in infancy and the male lineage of the house expired in the first half of the 17th century (the inheritance was transferred to the female lineage and the house was continued as the Ostrogski-Zasławski house). It is also important to remember that the issue of remarriages not always could be perceived as results of kin policies. Sometimes decisions were taken regardless of the number of the children the magnates already had, and they wanted to spend the subsequent years of their lives in marriage due to their sexual temperament.

Likewise, it was not always demographically favorable to form bonds with too close relatives, even within the house. Bogusław Radziwiłł, the nephew of the aforementioned Krzysztof Radziwiłł, was 45 when he married his cousin's daughter, Anna Maria Radziwiłł. This relationship resulted in one daughter only, Ludwika Karolina, later Brandenburg margravine and then Neuburg princess, so the Calvinist lineage of the Radziwiłłs expired with the death of her father (1669). Relationships with close relatives should be recognized as one of the factors that weakened the demographic potential of the house.^[43] They referred to foremost old powerful kin.

[43] Zbigniew KUCHOWICZ, *Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku*, Łódź 1972, pp. 98–99. The systematic research concerning the PLC's magnate houses has not been done yet, however, the research carried out by Spanish geneticists: Gonzalo Alvarez, Francisco C. Ceballo and Celso Quinteiro showed the negative impact of marriages between close relatives on Spanish Habsburgs' biological condition in 1516–1700. Nine out of eleven marriages were contracted between close relatives which resulted in high death rate of children. 30% of them died until they reached the age of 1, and 50% died until the age of 10; that percentage was higher than in a Spanish village those days. The relationship between close relatives remarkably reduced the survival chance of an offspring (to about 18%). The inability to procreate and some illnesses Charles II Habsburg was suffering from were the final results of such relationships. It has also been noted that the more frequently relationships between relatives occurred, the shorter some members of the dynasty lived. Gonzalo ALVAREZ – Francisco C. CEBALLOS – Celsa QUINTEIRO, *The Role of Inbreeding in the Extinction of a European Royal Dynasty*, „PLoS ONE” 4(4) 2009, <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0005174> (10. 2. 2020).

FIGURE 2. THE NUMBER OF: MEN WHO LIVED TO ADULTHOOD, MARRIED MEN AND MARRIED MEN WHO HAD SONS LIVING TO ADULTHOOD, 16TH–18TH CENTURIES

Source: Marzena LIEDKE, *Rodzina magnacka*, in: Piotr Guzowski – Cezary Kukło (eds.), *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii struktur rodzinnych do połowy XX wieku*, Białystok 2019, pp. 173–218 (database).

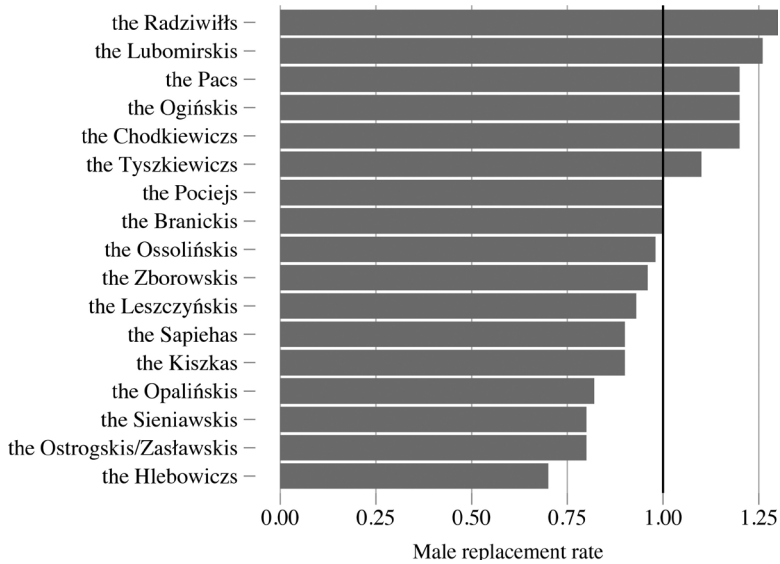
In rarer cases the biological situations were “rescued” by misalliances: marriages of certain representatives of magnate families to female representatives of nobility, or relationships with representatives of the families who had recently entered the group.^[44] Thus, they would marry in the group of considerably more numerous wealthy nobility. Studies demonstrated a higher death age of adult men in the Ogiński house, who were promoted to the group of magnates in the mid-17th century than in the case of, for instance, the Radziwiłł house.^[45]

Demographic results of the demonstrated family and marriage strategies of magnates in the PLC over the 16th–18th centuries are illustrated in figure 2 and

[44] Z. KUCHARCZYK, *Z badań nad stanem*, p. 98.

[45] Marzena LIEDKE, *Śmierć magnata, czyli co liczby mogą powiedzieć o konsekwencji śmierci mężczyzny w rodzinie magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2, 2012, pp. 279–280.

FIGURE 3. THE MALE REPLACEMENT RATE OF 17 FAMILIES, THE KINGDOM OF POLAND AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, 16TH-18TH CENTURIES

Source: see Figure 2.

representing the number of male representatives of the 17 magnate families under analysis who lived to adulthood, the number of married men and those married men who had sons living to adulthood.

The analysis demonstrates that over a half of men in the families under scrutiny failed to leave a male descendant, so certain families did not have even a simple replacement of generations, which resulted in the extinction of part of them over the 17th and 18th centuries. Nine families had died out by the second half of the 18th century, two subsequent families expired at the beginning of the 19th and 20th centuries (see Figure 3).

Conclusion

Magnates in the Polish – Lithuanian Commonwealth applied family strategies pursuing house/kin survival and/or its demographic development, aiming to strengthen the economic and political status of the house.

To achieve these goals, they applied, for example, appropriate marriage and family strategies aiming at entering political alliances, economic strengthening of the house and attempts at controlling the kin's demography.

What also matters is that the magnateries, as the elite of the nobility in the PLC, was no exception concerning making efforts to maintain or develop its supreme position. Therefore, magnates undertook actions similar to social elites in other Western or Central European countries, e.g. in Germany, England, Austria or Bohemia.^[46]

Actions that were made to reach one particular goal usually contributed to achieving another, e.g. managing the political career of one's son might also result in a marriage to the daughter of a high-ranked senator, etc. Demographic effects of the family policies carried out by magnates often failed to meet their expectations (e.g. failure in having a descendant from a subsequent relationship, or even, in the case of sending certain sons to the priesthood, just the expiry of the kin). Less than a half of adult men from magnate houses had an adult male descendant and in the case of 9 houses, the replacement rate was under 1.0 so it resulted in the extinction of 10 out of 17 magnate houses until the end of 18th century. This was not an exceptional situation. For comparison, the reproduction rates calculated for British peerage's sons were 0.95 in the period 1480–1679, 0.76 in 1680–1730, and 1.53 in 1780–1829.^[47] Studies on the Bohemian noble families in the 16th and 18th centuries point to the depopulation trend as well.^[48]

The efficiency of the family strategies was limited by certain circumstances, these of biological nature (the condition of particular persons and whole families, sometimes inappropriate care over children, entering into relationships with close relatives), but also the characteristic ones (the will of concluding another marriage despite already having numerous descendants) and the political (death during military operations) and the random (e.g. accidents) ones.

Despite not always favorable circumstances, several of the analyzed magnate houses managed to survive, and the descendants of some of them still live today (e.g. the Radziwiłłs).^[49]

[46] As the part of family strategies, Judith J. Hurwich points to such elements as inheritance and the amount of dowry and the arranging of relationships of children of a certain age, the number of unmarried persons, relationships between relatives, as well as the criteria for choosing spouses; J. J. HURWICH, *Noble Strategies*, pp. 27–102, 105–148. See also: John CANNON, *Aristocratic century. The peerage of eighteenth-century England*, Cambridge 1984, pp. 71 and following; Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien-Köln-Weimar 2000, pp. 152–164; P. MAŤA, *Svět*, pp. 296–522, 543–571, 605–640.

[47] T. H. HOLLINGSWORTH, *A Demographic Study*, pp. 16–17.

[48] Jaroslav HONC, *Populační vývoj generací 125 českých panských rodů v letech 1502–1794*, *Historická demografie* 3, 1969, p. 49.

[49] This paper is part of the project Religious Conditions of Economic and Demographic Development in the Preindustrial Period – the case of the Polish-Lithuanian Commonwealth no. 2016/23/B/HS3/03050 financed by the National Science Center, Poland.

DID WOMEN IN THE ROLE OF GRANDMOTHERS AFFECT THEIR DAUGHTER'S REPRODUCTIVE BEHAVIOUR AND THEIR GRAND-OFFSPRING SURVIVAL RATES? CASE STUDY OF THE ŠKVOREC DOMAIN IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES^[1]

Barbora Janáková Kuprová

Měly ženy „babičky“ vliv na reprodukční chování svých dcer a přežívání vnoučat? Případová studie panství Škvorec v 18. a 19. století

Abstract: The paper applies to “grandmother hypothesis”, which explains that the menopause allows women to support the reproduction of their own children providing care to their grandchildren. The aim of the study, based on data excerpted from parish registers on the Škvorec estate in the 18th and 19th centuries, is to map out how often grandmothers lived in the same place as their children and to analyse potential effects of their presence on their daughters’ reproduction as well as on their grandchildren’s survival. Only few results correspond with the assumptions of the “grandmother hypothesis”. Apparently, the said hypothesis is not universally valid at least in terms of historical populations.

Historická demografie, 2020, 44:1: 19–47

Key words: grandmother hypothesis, daughters’ reproduction, grandchildren’s survival, 18th and 19th centuries, Škvorec estate

Contact: Mgr. et Mgr. Barbora Janáková Kuprová, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Albertov 6, Praha 2, 128 00; kuprovab@natur.cuni.cz

Introduction

Nearly forty years ago, evolutionary anthropologists formulated a hypothesis known as the “grandmother hypothesis”, which seeks to explain why women, unlike other primates, undergo menopause, which terminates their reproduction around age 50. Anthropologists believe that menopause allows women to support the reproduction of their own children by, inter alia, providing care to their grand-offspring.^[2] This hypothesis is rooted in the so-called inclusive fitness theory which predicts that an individual can improve his biological fitness not only through his

[1] This work has been supported by the Grant Agency of the Czech Republic under Grant no. 17–11983S *Transgenerational effect on reproduction based on parish registers from the 17th–19th century Bohemia*.

[2] See e.g. Kristen HAWKES, *Grandmothers and the evolution of human longevity*, *American Journal of Human Biology* 15, 2003, pp. 380–400.

own reproduction but also by supporting the reproduction of his kin with whom he shares part of his genes.^[3]

This theory has been extensively verified by numerous authors. However, until now most relevant studies were based on data collected among contemporary non-industrial populations (e.g. Kenya, Gambia).^[4] Only a few of the studies tried to verify this hypothesis by focusing on historical populations (e.g. Finland, Quebec,^[5] in Bohemia the first studies were carried out on the domains of Štáhlavy^[6] and Horní Police^[7]). All these studies have reached similar conclusions, firstly that when grandmothers live in the same household as their grand-offspring the mean age at which their daughters/daughters-in-law first give birth is lower and the inter-birth intervals are shorter compared to when the grandmother is absent. The second conclusion states that in presence of a grandmother the grand-offspring have lower child or infant mortality. Interestingly, Beise and Voland have demonstrated that child mortality rates were lower only in presence of maternal grandmothers. Their study, however, focuses solely on families of lower social status (on the landless classes), so that it is not entirely clear to what extent their findings reflect the situation of the other social strata.^[8]

At any rate, most studies also agree that the influence of women on their daughters' fertility rates and their grand-offspring survival probabilities is affected by a whole range of other socio-demographic and cultural factors, e.g. socio-economic status of the family, principles governing inheritance, age of the grandmothers and their children and the birth order of the grandchildren.

For a demographer linking the above-mentioned outcomes might seem rather surprising. The "grandmother hypothesis" says that shorter inter-birth intervals in a family can occur at the same time as lower infant (child) mortality rates. This, however, is in direct contradiction to studies showing that it is the death of a child in the first months of its life which usually leads to the shortening of the following

[3] William D. HAMILTON, *The genetical evolution of social behaviour I*, *Journal of Theoretical Biology* 7, 1964, pp. 1–16.

[4] Monique BORGERHOFF MULDER, *Hamilton's rule and kin competition: The Kipsigis case*, *Evolution and Human Behavior* 28, 2007, pp. 299–312.

[5] Mirrka LAHDENPERA – Virpi LUMMAA – Samuli HELLE et al., *Fitness benefits of prolonged post-reproductive lifespan in women*, *Nature* 428, 2004, pp. 178–181.

[6] Alice VELKOVÁ, *Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách a jejich možný vliv na plodnost dcer (na příkladu panství Štáhlavy na přelomu 18. a 19. století)*, *Historická demografie* 41, 2017, pp. 213–234.

[7] Markéta PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Rozbor domácností na Hornopolicku v roce 1771 z hlediska přítomnosti babiček*, *Historická demografie* 42, 2018, pp. 177–210.

[8] Jan BEISE – Eckart VOLAND, *A multilevel event history analysis of the effects of grandmothers on child mortality in a historical German population*, *Demographic Research* 7, 2002, pp. 469–498.

inter-birth interval.^[9] The reasons may be both biological (stopping breastfeeding) and behavioural, linked to the short-term need of “replacing” the deceased child or, in the long term, to the need to have other offspring in case another child in the family should die. This behaviour is often associated with the “waste of life” pattern, characterized by high rates of specific marital fertility coupled with high infant (child) mortality. Given that shorter inter-birth intervals lead to an average higher number of children born into a family, the families are eventually faced with more challenges both in terms of economic (financial etc.) demands and the mother’s condition (frequent births undermine the mother’s health). The combination of all these factors then in turn contributes to a higher risk of infant death, creating the so-called “high child (infant) mortality trap”.^[10]

The aim of the present study, based on data excerpted from parish registers on the domain of Škvorec in Central Bohemia in the 18th and 19th centuries, is to map out whether and how often women in the role of grandmothers lived in the same place as their children and to find out and analyse potential effects of their presence on their children’s reproduction as well as on the survival rate of their grand-offspring. However, the study will not deal with all the related aspects of this extensive topic since, as will be shown later on, it is linked with a broad range of various historical and social factors.

In order to properly answer these questions, the relevant life events of all the family members concerned have to be carefully and thoroughly examined. For this reason we chose the Škvorec domain whose database contains all the necessary data. The analysed sample is based on marriages concluded in 1760–1839 and children born in 1760–1862.

The time period under study saw a number of profound societal changes and significant events. Here we refer only to those which in our view are related to the subject of our analysis. On the legislative level, of major importance was the Patent abolishing serfdom, issued on 1 November 1781, since it simultaneously abolished all the feudal permits and dispensations needed to enter into marriage. The patent also provided for the right to move freely, send children to study or learn a craft etc.^[11] It is not entirely clear, however, how soon or whether at all the

[9] See e.g. John BONGAARTS, *A Framework for analyzing the proximate determinants of fertility*, *Population and Developments Review* 4 (1), 1978, pp. 105–132; David S. REHER – Glenn SANDSTRÖM – Alberto SANZ-GIMENO et al., *Agency in fertility decisions in Western Europe during demographic transition: A comparative perspective*, *Demography* 54, 2017, pp. 3–22; John KNODEL, *Infant mortality and fertility in three Bavarian villages: An analysis of family histories from the 19th century*, *Population Studies* 22 (3), 1968, pp. 297–318.

[10] See e.g. Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ – Barbora JANÁKOVÁ KUPROVÁ, *The ‘High infant mortality trap’: The relationship between birth intervals and infant mortality – The example of two localities in Bohemia between the 17th and 19th centuries*, *The History of the Family* 25 (1), 2020, pp. 94–134.

[11] František ČAPKA, *Dějiny země Koruny české v datech*, Praha 2010, p. 417.

manorial offices actually started to implement the new rules in practice. This can be inferred from the fact that as late as 6 September 1824 the Court Chancellery asked the Czech Governorate to submit a report specifying who was required to apply for a marriage licence. In its answer, the Governorate stated that after 1781 this requirement concerned only minors, soldiers, Jews and foreigners, at the same time admitting that the actual practice varied across the regions and that on some domains the issuance of various licences was regulated by custom rather than law.^[12] The rates of children born out of wedlock on the Škvorec domain would suggest that the Liechtensteins, who owned the domain, were among the landlords who continued to issue (sell) marriage licences to their subjects long after 1781. The rates of illegitimate children started to drop significantly only in the early twenties of the 19th century.^[13] We may only speculate, however, whether there is an actual link between this decline and the landlord's strict approach. The fact that the abolition of feudal obstacles to marriage was merely formal and in practice an authorization was required until 1848 (when the Law abolishing serfdom was issued) is also mentioned by Ludmila Fialová.^[14] Jiří Klabouch even suggests that after 1781 the authorities made more, not less, effort to prevent the poor from entering into marriage.^[15] In addition, the ecclesiastical impediments to marriage continued to apply (e.g. family relationship up to the seventh degree, spiritual kinship etc.). Some of these obstacles could be circumvented by buying a dispensation granted by the Pope through a delegated church dignitary.^[16] Still other limitations were in place for apprentices, for whom the guild rules stipulated the duty to accomplish a professional journey before they could marry. In summary, the official abolition of feudal obstacles to marriage did little to change people's behaviour.

In the study at hand the presence of a grandmother refers to living in geographic proximity of her offspring and grand-offspring, within reach of their household, but not necessarily in the same household as is usually required by the "grandmother hypothesis". For the purposes of this study the place "within reach" may have been anywhere within the domain. In practical terms, the "presence" means both assisting the family during times of particular need such as pregnancy, birth-giving, the post-natal period (puerperium), illness etc., as well as regular everyday care given to the grand-offspring. The actual composition of historical households can be determined only on the basis of lists of subjects. Unfortunately, in the Škvorec

[12] Jiří KLABOUCH, *Politický konsens k manželství v Čechách*, Praha 1960, p. 20.

[13] Barbora KUPROVÁ, *Děti narozené mimo manželství na přelomu 18. a 19. století na panství Škvorec*. Bakalářská práce Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2011.

[14] Ludmila FIALOVÁ et al., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, pp. 160-161.

[15] J. KLABOUCH, *Politický konsens*, p. 27.

[16] Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, pp. 65-66.

domain these lists do not go sufficiently far into the past to allow us to analyse the influence of grandmothers who shared the same household with their offspring. This type of analysis, using sufficiently long lists of subjects, was carried out e.g. by Markéta Pražáková Seligová in her study of the Horní Police region. Unlike the present study, however, her research was more qualitative in its scope.^[17]

Our study is based on records in parish registers specifying the place of death. Based on this information we assume that the place of death (in this particular case the Škvorec domain) is also the place where the grandmother lived for at least a certain time of her life. For the purpose of our analysis we also assume that she lived here sufficiently long to be able to participate in the care of her grand-offspring.^[18] Admittedly, this assumption introduces a certain amount of risk of distortion. Nevertheless, such a distortion will most likely be at least in part eliminated by reciprocity, i.e. by an approximately equal number of cases in which the grandmother died in a place other than where she lived and those cases in which she lived and took care of her offspring on the domain but eventually died somewhere else.

The first part of this text presents our findings concerning the influence of grandmothers on the reproductive behaviour of their daughters. According to the “grandmother hypothesis”, the presence of a grandmother is associated with a lower age at first pregnancy of her daughter and possibly also with a higher total number of children born into the family. We will be analysing the following parameters: age of mothers at first and last birth, age of women at marriage, total number of children per woman and the length of time elapsed between marriage and the birth of the last child. In the second part of this text we will present the results concerning the effects of grandmothers on the survival of young children under 5 years of age.^[19] In this case, the “grandmother hypothesis” predicts that children whose grandmothers lived within their reach should have higher survival probabilities compared to children whose grandmothers were absent. In both these analyses (grandmothers’ effect on daughters’ behaviour and on grand-offspring survival) the socio-economic status of the child’s family will be taken into account. We will distinguish between the land-holding and the landless strata, since some of the studies on this topic suggest that the effects of grandmothers on child survival could only be demonstrated in poorer families.^[20] Whenever possible, we will

[17] M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Rozbor domácností na Hornopolicku*.

[18] This also needs to be taken into account when lists of subjects are analysed.

[19] The five-year limit was chosen as mortality rates in that age group were the highest, with approximately 37% of the girls and 42% of the boys dying under age 5 in the mid-19th century. After five years of age mortality rates dropped. Ludmila FIALOVÁ, *Poznámky k možnostem studia úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 18. století*, *Historická demografie* 24, 2000, pp. 163–188.

[20] See e.g. M. BORGERHOFF MULDER, *Hamilton’s rule*.

compare our results with the conclusions reached by Alice Velková in her study focusing on the same issues on the domain of Štáhlavy.^[21]

Characterization of the Škvorec domain

The Škvorec domain is situated east of Prague city limits (nowadays in the Prague-East and Kolín districts, in the Central Bohemian region). From the mid-17th century until the end of patrimonial administration it belonged to the House of Liechtenstein. The last territorial changes occurred there in the twenties of the 18th century,^[22] so that for the whole period under study (with birth data being followed over the longest time period) the domain comprised 16 localities – Břežany II.,^[23] Dobročovice, Hodov, Horka, Hradešín, Květnice, Limuzy, Přešimasy, Rostoklaty, Skřivany, Sluštice, Třebohostice, Tuklaty, Zlatá and the two towns of Škvorec and Úvaly.

Data on its population, or at least on the number of houses on the domain, can be found in contemporary literature dating back to no earlier than the eighties of the 18th century, because none of the preceding more or less regular conscriptions of the population have been preserved for the Škvorec domain. In total, the domain numbered 399 houses in 1788,^[24] increasing to 666 by 1833. In 1833, its overall population was 4,602,^[25] increasing to 4,958 by 1850.^[26] Until the middle of the 19th century the domain was purely agrarian, with most of its population engaged in farming or small crafts needed for the everyday life of the village community.

The demographic trends in this region were also consistent with the way of life typical of other agricultural regions of the Czech Lands. At the turn of the 18th and 19th centuries women first married here at the mean age of 23, men approximately 3.5 years later. The first children were born on average 14 months after the wedding with the mean inter-birth interval being 26 months. A family had on average five children. Infant mortality in 1780–1849 reached 237‰ (with higher rates for boys than girls). At the end of the 18th and during the 19th century, the mean age

[21] A. VELKOVÁ, *Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách*.

[22] Státní oblastní archiv v Praze [State regional archives in Prague], *Inventáře velkostatků i. č. 66, Velkostatek Škvorec 1654–1945*, p. 2.

[23] The Roman II. figure has formed an integral part of the village's name since 1960 when the Český Brod district ceased to exist and the village of Břežany was included in the Kolín district which already had another village of the same name. The latter village is not part of the Škvorec domain.

[24] Jaroslav SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen*, Prag und Wien 1788, pp. 302–323.

[25] Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Zwölfter Band, Kouřimer Kreis*, Prag 1844, pp. 202–208.

[26] *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850–1970*, Praha 1978, pp. 102, 106, 108, 160, 166 and 168.

at death for people over 15 was 55.3 and 54.4 for men and women respectively.^[27] Given the mean age at marriage, women were able to live long enough to become grandmothers. The only parameter in Škvorec which deviated from the mean values for the Czech Lands as a whole was the share of children born out of wedlock. In 1780–1819 the share of children born out of wedlock in the Škvorec region attained an average 7.3%, reaching its peak in the early twenties of the 19th century when one fifth of all the children were born out of wedlock.^[28] This rate exceeded the average rates for the Czech Lands as a whole and was observed twenty years earlier than elsewhere.^[29]

Data and methodology

The data were collected by conducting a complete nominal excerption of parish registers drawn up in four Roman-Catholic and one Protestant parish houses. Today, these registers are kept in Státní oblastní archiv [State Regional Archives] in Prague. The records from the following periods were excerpted for the relevant life events: births in 1730–1869, marriages in 1760–1889 and deaths in 1760–1889. Altogether 24,204 records on child births, 2,674 records on marriages and 20,373 records on deaths were obtained.

Subsequently, the excerpted data were linked back into individual families by means of the family reconstitution method. The starting event is the marriage of a couple, which is completed by the birth and death dates of the spouses as well as those of all their offspring.^[30] For the purposes of the present study data on the death of the grandmothers have also been added. If the parents of a child born out of wedlock later married, the child remained in the database. Given the time-consuming nature of both the excerption and the family reconstitution method itself, the said life events were searched only for the Škvorec domain. This means that if a child or its grandmother died outside this geographical area, their date of death has not been searched for. As for the children, the missing death dates should have no impact on the results of our analysis, which only focuses on mortality rates up to 5 years of age. It is supposed, therefore, that if no death date has been retrieved

[27] Barbora KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva panství Škvorec na přelomu 18. a 19. století*. Diplomová práce Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, Praha 2013.

[28] *Ibidem*.

[29] In the Czech Lands as a whole, the highest rates of births of illegitimate children were reached in the 40s of the 19th century, accounting for one seventh of all the children born. Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, p. 69.

[30] Detailed works on the family reconstitution method available in French, e.g. Louis HENRY – Alain BLUM, *Technique d'analyse en démographie historique*, Paris 1988. In English E. A. WRIGLEY et al., *English population history from family reconstitution 1580–1837*, Cambridge 1997. In Czech Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983, pp. 80–82, 125–132.

the child survived its fifth birthday, most probably lived into adulthood and died at a later age either outside the Škvorec domain or after 1889 (after the end of the period excerpted). In case of the grandmothers, the situation was different. Here, their date of death is missing relatively often (see Table 2). Nevertheless, even this should have no major impact on our findings since it has been carefully taken into account in our methodology (see below). Our topic – the possible influence of women (“grandmothers”) on their daughter’s reproductive behaviour and their grand-offspring’s survival – presupposes that, given the limited possibilities of long-distance travel at the time, the grandmothers could affect their close kin only if they lived “within their reach”. Consequently, we may suppose that those grandmothers who exercised their influence lived and died on the Škvorec domain.^[31] Conversely, if we do not know the date of death of a grandmother we take it to mean that she lived and died outside the Škvorec area and could not exercise a direct influence over her grandchildren’s survival or their daughters’ behaviour.

Altogether, we managed to reconstitute 1,510 families (for whom we have the date of the start and end of the marriage, in other words the death dates of the spouses or of at least one of them when it was clear that the other spouse survived that date) in which at least one child was born. The analysis comprises the reconstructed families regardless of the mother’s age at the end of the period under observation. Unlike Henry,^[32] we consider even those families where the woman did not conclude her reproductive period in marriage (did not reach age 50 as a married woman). In total, in 1760–1862 7,476 children were born into these 1,510 families. Out of them 2,713 children died before reaching age 5 (Table 1). The remaining 1,164 marriages were either childless (mainly unions of older spouses) or the married couple moved out of the Škvorec domain immediately after the wedding, since traditionally the marriage used to be formally concluded at the bride’s place of residence while the family, especially among the land-holding strata, was established in the village of the husband. These families were excluded from our database.

TABLE 1. NUMBER OF CHILDREN BORN ON THE ŠKVOREC DOMAIN IN 1760–1862

Total number of children born		Number	Share (in %)
			7476
Known date of	birth	7474	99.9
	death	3489	46.7
Died under five years of age		2713	36.2

Source: own calculations.

[31] The longest distance between the villages on the domain is approximately 10 km as the crow flies.

[32] E.g. L. HENRY – A. BLUM, *Technique d'analyse*.

The following table (Table 2) shows that the death dates are more often available for maternal than paternal grandmothers. In total, for 4,107 children we managed to find the death date of only one of the two grandmothers. The grandmother of 1,854 (45%) of them was alive when they were born. The death date of both the maternal and paternal grandmother is known for 462 children. Out of these, 133 (28.8%) children had both their grandmothers alive at the time of their birth. Hence, a total of 4,569 children were probably raised close to their grandmother (grandmothers), who could possibly affect their survival. The words *probably* and *possibly* in the previous sentence have been used for two main reasons. As was already mentioned, the fact that a grandmother died on the Škvorec domain did not necessarily mean that she actually lived there. Theoretically, she may have lived anywhere outside the Škvorec domain (e.g. with the family of other offspring) and came to spend there only the last few days of her life. In that case she obviously could not have affected the survival of her grandchildren. Moreover, it needs to be borne in mind that even when the grandmother did live on the Škvorec domain she may not have been able to exert any effect on her grand-offspring's survival. As in other respects, what played a decisive role were the relations between the parents and the grandparents. Thus, the fact that a grandmother lived close to her offspring did not automatically mean that she was actually able to take care of them.

TABLE 2. NUMBER OF CHILDREN WHOSE GRANDMOTHER'S DEATH DATE IS KNOWN, BROKEN DOWN BY PATRI/MATRILINEARITY, ŠKVOREC DOMAIN, 1760–1862

Number of children whose grandmother's death date is known		Children whose grandmother was alive			
		regardless of birth order		last-born	
Maternal	2,417	1,251	51.8%	250	10.3%
Paternal	1,690	603	35.7%	149	8.8%
One	4,107	1,854	45.1%	399	9.7%
Both	462	133	28.8%	67	14.5%

Source: own calculations.

In our introduction we mentioned that the effect of grandmothers on grand-offspring survival is also determined by the socio-economic class of the family. For this reason we have divided the families under analysis into two main groups based on the socio-economic position (seen in terms of land tenure) held by the father at the time his children were born.^[33] The first group consisted of *land-holders* –

[33] In case the socio-economic status of the head of household changed while he continued to have children, his family was put in the category corresponding to a longer-lasting social position.

large peasant holders and smallholders whose main source of livelihood was farming. The second group, *the landless* classes, comprised people supporting themselves mainly by labour for hire or by practising a craft, such as cottagers, crafters, day labourers and houseless lodgers. On the Škvorec domain, the landless families were more numerous (75% of all the families), but had on average fewer children, 4.6 per family, compared to 6.2 children born into the large peasant holder and smallholder families (Table 3).

In comparison, the study of the Štáhlavy domain found an even larger difference in the mean number of children born into the individual socio-economic groups – there, the large peasants had on average up to three more children per family compared to the landless.^[34] This may be associated with the fact that on both domains, women of land-holders not only married earlier but also gave birth into a more advanced age (see Table 4 for Škvorec and the study by A. Velková for the Štáhlavy domain^[35]). They probably also had shorter inter-birth intervals, which would be consistent with the “grandmother hypothesis”. A link between a lower marriage age and shorter inter-birth intervals was also demonstrated by the study of Jablonec nad Nisou.^[36]

TABLE 3. SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF FAMILIES, CHILDREN BORN IN 1760–1862, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Number of families	Share of families (in %)	Number of children	Average number of children per family
Land-holder	353	23.4	2,186	6.2
Landless	1,134	75.1	5,255	4.6
Not known	23	1.5	33	–
Total	1,510	100.0	7,474	4.9

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household.

Source: own calculations.

While women entering into marriage with land-holders married at the mean age of 22.6 and gave birth to their last child at the mean age of 36.2 years, women of the landless married on average two years later and had their last child at the mean age of 35 (Table 4).

[34] A. VELKOVÁ, *Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách*, p. 222.

[35] *Ibidem* for the Štáhlavy domain.

[36] Ludmila FIALOVÁ – Klára HULÍKOVÁ TESÁRKOVÁ – Barbora KUPROVÁ, *An analysis of birth intervals of married women in Jablonec nad Nisou from the 17th to 19th century. A contribution to research on fertility patterns*, *Demografie* 57, 2015, pp. 319–337.

TABLE 4. MEAN AGE AT MARRIAGE AND MEAN AGE AT LAST BIRTH, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS, MARRIAGES CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Number of women with a known date of birth	Mean age at marriage	Mean age at last birth
Land-holder	317	22.6	36.2
Landless	1,029	24.6	35.0
Total*	1,357	25.2	36.3

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the bridegroom/head of household. For 153 women their birth date could neither be found nor estimated based on their age of marriage or death. Hence, for these women average marriage age or age at last birth could not be calculated and they have not been included in the table.

* In 11 cases the socio-economic status of the family could not be determined. However, as these families have been included in the total, the sums do not match.

Source: own calculations.

As outlined above, we will first focus on the effects of grandmothers on their daughters' reproductive behaviour and later on their effects on the survival chances of their grand-offspring. In order to examine the effects exerted by grandmothers on their daughters' behaviour, we divided the daughters into three categories according to their mother's ("the grandmother's") presence. The first category included women whose mother was still alive when the daughter married or gave birth to her first or last child. At the same time, our data imply that the grandmother lived on the Škvorec domain (i.e. we know that she died on the said domain) within reach of her daughter and could consequently to a certain extent affect her reproductive behaviour. The second category included those daughters whose mother was no longer alive when they married or had their first or last child (parish registers confirm her date and place of death on the Škvorec domain). Clearly, in these cases, the grandmothers could no longer influence their daughters' reproductive behaviour. As for the women in the third category, we could find no available data indicating whether their mothers were still alive or not, but we can say with a relatively high degree of certainty that while alive they did not live close to their daughters on the Škvorec domain. It needs to be borne in mind, however, that the third category included also women marrying into the Škvorec domain from other regions, whose mothers were alive at the time of their marriage and could therefore influence their behaviour in a way similar to the women in our first category (women from the Škvorec domain whose mothers were alive). If mothers of women from the third category were still alive when their grand-offspring were born, they could have also influenced their daughter's behaviour (age at first birth, length of inter-birth intervals) but not as strongly as those mothers who lived close to their daughters directly on the domain.

As regards the analysis of grandmother effect on grand-offspring survival, the life paths of the children were analysed by means of survival analysis. It is one of multidimensional statistical methods used in a variety of fields where expected duration needs to be measured. Its main feature is that it allows for quantitative description of a phenomenon and the study of the time of survival (time elapsed between the starting event and the observed event).^[37]

We used survival analysis to find out whether the presence of grandmothers actually affected survival rates of their grand-offspring and whether that effect depended on the following factors: the socio-economic status of the family into which the child was born (determined on the basis of the status of the head of the household), presence of the grandmother close to the child's family; difference between maternal vs. paternal grandmother; birth order of the children (first-born and other than first-born). Moreover, the variable of grandmother presence could change over time, meaning that a child could be put in one category while his grandmother was alive and moved to another category after she died. Survival probability is rendered by means of survival curves which show the share of persons for whom the observed event has not yet occurred.^[38]

Influence of grandmothers' presence on their daughters' reproductive behaviour

The following chapter will discuss the reproductive behaviour of the women who had their children in 1760–1862 (regardless of whether they lived in marriage until the end of their fertility period). We are going to analyse to what extent the observed parameters changed according to the category of “grandmother” presence and in relation to the socio-economic background of the family. We will analyse the following indicators: mean age of daughters on giving birth to their first (last) child, mean age at marriage, mean number of children per woman and average length of time elapsed between marriage and the birth of the last child.

As for the mean age of women at birth of first child, the grandmother hypothesis predicts that those women whose mother (“grandmother”) was living close to them should have children at a younger age compared to women whose mother was not available.

[37] Odd O. AALEN – Ørnulf BORGAN – Hakon K. GJESSING, *Survival and Event History Analysis*, New York 2010.

[38] Jan HENDL, *Přehled statistických metod zpracování dat. Analýza a metaanalýza dat*, Praha 2006, pp. 443–444.

TABLE 5. MEAN AGE OF MOTHERS AT BIRTH OF FIRST CHILD, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS OF FAMILY AND BY TYPE OF PRESENCE OF GRANDMOTHER, MARRIAGES CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Mean age at birth of first child broken down by whether the grandmother			
	was alive	had died	lived “out of reach”	total
Land-holder	21.9	22.7	25.1	24.1
Landless	24.4	26.2	26.3	25.9
Total	23.7	25.7	26.0	26.5

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household. Total numbers of women for whom mean age is calculated are given in Appendix 1.

Source: own calculations.

On the Škvorec domain, the grandmothers lived “out of reach” of their daughters in the majority of cases (around 68%, see Appendix 1). This fact suggests that there must have been a relatively high migration, probably mostly associated with marriage. Nevertheless, the data reported in Table 5 are still consistent with the grandmother effect, since in both social groups those women whose grandmother was present had the lowest age at birth of their first child. Comparing the two scenarios, i.e. the grandmothers who were present vs. grandmothers who were not present because they had died (first and second column of Table 5) shows that women in the first category had their first children on average two years earlier. This difference is more evident among the landless strata (1.8 years) than among the land-holders, where it is almost negligible (0.8 years). What needs to be pointed out is that compared to the landless, women of land-holders had their first child at a younger age in general, regardless of the grandmother presence. Thus, wives of large peasant holders and smallholders had their first child at the mean age of 24.1 years compared to 25.9 of the wives of the landless. This result is also consistent with the overall lower mean marriage age of women marrying into the richer strata (Table 4, see more in detail below) compared to the poorer populations.

It is interesting to compare the mean age at birth of first child between women in the second and third category, i.e. those whose mother had died vs. those whose mother lived/died outside of the Škvorec domain (second and third column, Table 5). In the landless class, women from both these categories were of nearly the same age when they had their first child – 26.2 years (grandmother had died) vs. 26.3 years (grandmother was out of reach). This finding suggests that the grandmother effect could only be observed if the grandmother lived close to her daughter. In contrast, among the land-holding classes the difference between the two categories was very pronounced – 22.7 (grandmother had died) vs. 25.1 (grandmother was out of reach). It is not entirely clear what lies behind this difference. One possible

reason is an insufficiently large sample of women whose mother had died (for absolute numbers see Appendix 1). Another reason might consist in the influence of other relatives or non-relatives living close to the daughter's household, especially of paternal grandmothers, whose effect especially among the large peasant and smallholder wives may have been considerable. As mentioned above, in the landholding classes, while the wedding traditionally took place in the bride's home village, the young couple then usually set up their household in the village where the husband's original family was established. Thus, paternal grandmothers were often in closer contact with the young couple than the maternal ones and could consequently exercise more influence over their behaviour. Among the landless strata, this pattern was less frequent since they usually set up their family outside the reach of both sets of grandparents.

TABLE 6. MEAN AGE AT MARRIAGE AND AVERAGE NUMBER OF CHILDREN PER FAMILY, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS AND TYPE OF GRANDMOTHER PRESENCE AT THE TIME OF MARRIAGE, MARRIAGES CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Bride's mother at time of marriage			
	was alive	had died	was "out of reach"	total
	Mean age at marriage			
Land-holder	20.3	21.2	23.5	22.6
Landless	23.4	25.1	25.0	24.6
Total	22.6	24.6	24.6	25.2
	Average number of children per family			
Land-holder	7.3	5.4	5.9	6.2
Landless	5.5	4.9	4.3	4.6
Total	5.9	5.0	4.7	4.9

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household. Total numbers of women for whom mean age and mean number of children are calculated are given in Appendix 2.

Source: own calculations.

Concerning marriage age, comparing the mean age at marriage of women whose mother lived on the domain vs. those whose mother had died (first and second column of Table 6) is also fully in line with the grandmother hypothesis. Women whose mothers were still alive married on average earlier compared to those whose mothers were dead: the wives of large peasants and smallholders at 20.3 years vs. 21.2 years, the wives of the landless strata at 23.4 years vs. 25.1 years.

A similar trend was observed in the Štáhlavy domain, where women on average married younger than in the Škvorec region.^[39]

Of particular interest is the mean age at marriage of women whose mother was not living “within reach” (third column, Table 6). In this case the wives of large peasants and smallholders married on average even later (at 23.5 years) than when their mother was dead (second column, Table 6). It needs to be remembered that when discussing marriage age, it is in fact not entirely correct to describe the third category of women as that where the grandmother was “out of reach”. Future brides from outside the Škvorec area could in fact live close to their mothers in a way similar to local brides. It is only after the wedding that the women who had given birth to their children on the Škvorec domain, and as such were included in our sample, found themselves beyond their mother’s potential influence.

As for why the richer women whose mother lived/died outside the Škvorec domain married even later than women whose mother had already died, there are several possible explanations. One reason might be that at first the woman looked for a partner at the local marriage market. When, upon reaching a certain age it became clear that she would not find her husband locally, she started to explore the more distant marriage markets as well. When she did find her partner there, she married later than those women who managed to find their husband in their native area. In addition, she might have had to wait to be granted permission to marry outside her native domain and to be issued documents abolishing her subject duties in the original domain and prescribing them in her new home, which could have further increased her marriage age.

The reason why the landless women were on average older than the wives of land-holders both when getting married and when giving birth to their first child (Tables 5 and 6) was probably directly linked to their socio-economic condition, since until 1781 the landless classes were obliged to obtain a marriage licence whose issuance depended on their economic ability to set up and maintain a family. On the other hand, the lower age of large peasant and smallholder women may have been affected by the fact that when land-holding men married before they were conscripted into military service, they were released from military duty altogether. At the same time, men usually chose to marry women of the same age or younger.^[40] The almost non-existent difference in marriage age of the landless women whose mother had died vs. those whose mother lived outside the domain (25.1 vs. 25.0 years) may be explained by the fact that in this social group most marriageable women no longer lived close to their mothers since they had moved away in search of employment in domestic or other types of service.

[39] A. VELKOVÁ, *Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách*, p. 220.

[40] In 1785–1819, 38.2% previously unmarried bridegrooms were on average 1–4 years older than their partners, and another 27% were 5–9 years older. B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*, p. 37.

Another parameter we considered was the average number of children per woman. Table 6 shows, along with the mean age at marriage, the fertility rates disaggregated by socio-economic status (see Table 3) and the type of grandmother presence at the time of her daughter's marriage. Similarly to the Štáhlavy domain,^[41] in Škvorec those women whose mother had died before they married had on average fewer children (5) than women whose mother was still alive (5.9), this difference being more pronounced among the large peasants and smallholders.

However, the total number of children per family is strongly correlated with age at marriage. We may assume that the earlier a woman married the longer part of her reproductive period she spent in marriage (unless one of the spouses died) and the more children she could have. On the Škvorec domain this assumption proves correct in both social groups across all three categories of grandmother presence with the exception of land-holding families with a maternal grandmother living outside the domain (Table 6). In that case, the average number of children per family was higher than when the daughter married after her mother had died (5.9 vs. 5.4), despite the fact that the first group of women had a higher mean age at marriage (23.5 vs. 21.2 years). Moreover, despite a relatively slight difference in mean marriage age of the relevant categories (20.3 vs. 21.2), there is a considerable difference in the average number of children born into the land-holding families depending on whether the daughter's mother was present at the time of marriage or had already died (7.3 vs 5.4). These two facts can to a certain extent be explained by a rather small sample of women whose mother had died, but also by the presence of paternal grandmothers, whose role in the large peasant holder families was more dominant given that the new households tended to be established in the village of paternal grandparents.

The "grandmother hypothesis" explains the correlation between the number of children and mean marriage age by pointing out that "grandmothers" not only enabled their daughters to marry younger but also helped them with their infants, so that their daughters could soon give birth to another child (which is, *inter alia*, consistent with the shortening of the inter-birth interval). In order to assist her daughter, however, the grandmother had to be alive in the first place. For this reason, it is more precise to analyse the average number of children born into the family while the grandmother was still alive, in other words to consider whether she was still present when her last grandchild was born. These numbers are given in Table 7 together with the mean age of mothers on giving birth to their last child and with the average length of time between marriage and birth of the last child. Earlier we pointed out that in favourable circumstances a lower age at marriage meant that the women spent a longer part of their reproductive period in marriage. While this is theoretically possible, it is not certain to what extent they actually

[41] A. VELKOVÁ, *Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách*, p. 222.

“made use” of this period to have more children. The two sets of indicators in Table 7 may help us find an answer to this question.

The “grandmother hypothesis” suggests that women whose mothers lived within their reach should be able to shorten their inter-birth intervals, bear children into an older age and as a result have more children in total. However, this was not what occurred on the Škvorec domain. Regardless of their socio-economic background, the women whose mother was present at the birth of their last child stopped giving birth at the mean age of 33.1 (Table 7), having had on average 4.9 children. In comparison, those women whose mother had died as well as those whose mother lived on another domain stopped giving birth at ages 37 and 35.2 years respectively, with the average number of children per woman being 6.2 and 4.7. These data broadly correspond to the average time elapsed between marriage and the birth of the last child. The differences are slightly more evident in the land-holding families than in the landless ones (5.9 vs. 4.5 children in case the grandmother was still alive when her last grandchild was born compared to 8 vs. 5.8 children when she had died before her last grandchild was born).

In other words, regardless of the socio-economic group, the age at which women had their last child was lower when the grandmother was still present at its birth compared to when she had died before its birth (first and second column of Table 7). At the same time, however, these mothers had fewer children in total. The question arises whether these findings are in line with the grandmother hypothesis or not. Available literature does not provide a satisfactory answer. There are in fact two distinct possibilities: 1) the findings are in contradiction with the grandmother hypothesis which predicts that while the grandmother is alive she helps her daughter with her offspring, allowing her to have more children into higher age. What we do not know, however, and what historical demography cannot reveal, is whether the grandmother’s physical condition allowed her to support her daughter. 2) Alternatively, the daughter may have stopped having more children since she realized that helping one’s own grand-offspring was more important than her own reproduction and that the inclusive fitness would continue in the next generation. In order to confirm or disprove this assumption, we would have to enlarge our database to cover several generations and follow their further life paths. Moreover, the relatively few data from the Škvorec domain do not make it possible to separately analyse only those families where the woman concluded her fertile period within marriage (she reached age fifty while still married). In the Štáhlavy domain, however, no significant differences were reported between all the families taken together and those where the woman completed her reproductive period (limited by age 48) while living in her first marriage,^[42] and there is no reason why the Škvorec domain should differ in this respect.

[42] A. VELKOVÁ, *Přítomnost babiček v předindustriálních rodinách*, p. 222.

There is still a third possibility situated somewhere in between the two previous alternatives, namely the concept of “sandwich generation”, which is not taken into account by the grandmother hypothesis. Although this term came to be coined only in the late 20th century it does not mean that the situation it describes, i.e. that the middle generation had to care both for the younger (their children) and the older generation (their parents) could not arise in the past. It is in fact entirely plausible that the grandmother’s physical condition deteriorated to such a degree that she was no longer able to support her offspring but on the contrary required to be cared for herself. This would mean that those women who stopped having children earlier did so not for reasons of inclusive fitness but in order to take care of their mothers.

TABLE 7. AVERAGE LENGTH OF TIME ELAPSED BETWEEN MARRIAGE AND BIRTH OF LAST CHILD, MEAN AGE OF MOTHER AT BIRTH OF LAST CHILD AND AVERAGE NUMBER OF CHILDREN PER FAMILY, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS AND TYPE OF PRESENCE OF GRANDMOTHER AT BIRTH OF LAST CHILD, MARRIAGES CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Grandmother at time of birth of last grandchild			
	was alive	had died	was “out of reach”	total
	Average length of time between marriage and birth of last child			
Land-holder	12.5	17.1	12.7	13.4
Landless	9.6	12.8	9.7	10.2
Total	10.3	13.6	10.2	11.8
	Mean age at birth of last child			
Land-holder	33.0	37.6	36.6	36.2
Landless	33.3	36.9	34.8	35.0
Total	33.1	37.0	35.2	36.3
	Average number of children per family			
Land-holder	5.9	8.0	5.9	6.2
Landless	4.5	5.8	4.3	4.6
Total	4.9	6.2	4.7	4.9

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household. Total numbers of women for whom mean age, average time between marriage and birth of last child and average number of children per family are calculated are given in Appendix 3.

Source: own calculations.

On the Škvorec domain, the values of mean marriage age of women as well as their age at first birth correspond to findings reported by other studies dealing with the grandmother hypothesis and confirm the existence of the grandmother effect. As for the other parameters, namely the average number of children per

family and the mean age of women at birth of their last child (in those cases where the grandmother lived long enough to see the birth of its last grandchild), the results give rise to further questions which would require additional analysis. Nevertheless, there is still the possibility that these results might eventually support the grandmother hypothesis, maybe even in a multigenerational context.

Another question to be answered is to what extent grandmothers exercised their influence not on their daughters but directly on their grand-offspring. The following chapter will discuss possible effects of grandmothers on the survival of their grandchildren under five years of age.

Influence of grandmothers presence on grand-offspring survival

Out of the 7,474 children (for two the exact date of birth could not be determined) born on the Škvorec domain in 1760–1862 fewer than 2% had both grandmothers still alive when they were born and 21.2% had one grandmother still alive and within reach (Table 8). In other words, three quarters of the children had neither grandmother living on the domain when they were born. From the socio-economic point of view, children of the landless had a grandmother present more often than the richer classes. 23% of the landless children had one grandmother within reach (compared to 16% children of the land-holding classes) and 1.9% had both their grandmothers alive and present on the domain (compared to 1.4% of the children of land-holders).

TABLE 8. TOTAL NUMBERS AND SHARES OF CHILDREN WHOSE GRANDMOTHER WAS “WITHIN REACH” AT THE TIME OF THEIR BIRTH, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS, CHILDREN BORN IN 1760–1862, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	No grandmother		One grandmother		Both grandmothers	
	number	share (in %)	number	share (in %)	number	share (in %)
Land-holder	1,775	81.2	349	16.0	31	1.4
Landless	3,844	73.1	1,207	23.0	102	1.9
Total*	5,620	75.2	1,588	21.2	133	1.8

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household.

* SES could not be determined for 23 families. In total 33 children were born into these families, one of whom had no grandmother present at birth and 32 children had one grandmother present at birth. However, since these cases have been included in the total SES, the sums do not match.

Source: own calculations.

When the child’s grandmother was alive and living on the domain, in two-thirds of the cases she was a maternal grandmother (Table 9), regardless of the social class of the child’s family.

TABLE 9. NUMBERS AND SHARES OF CHILDREN WHOSE GRANDMOTHER WAS PRESENT AT THEIR BIRTH, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS AND PATRI/MATRILINEARITY, CHILDREN BORN 1760–1862, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Maternal grandmother		Paternal grandmother	
	number	share (in %)	number	share (in %)
Land-holder	278	67.6	133	32.4
Landless	948	67.2	463	32.8
Not known	25	78.1	7	21.9
Total	1,251	67.5	603	32.5

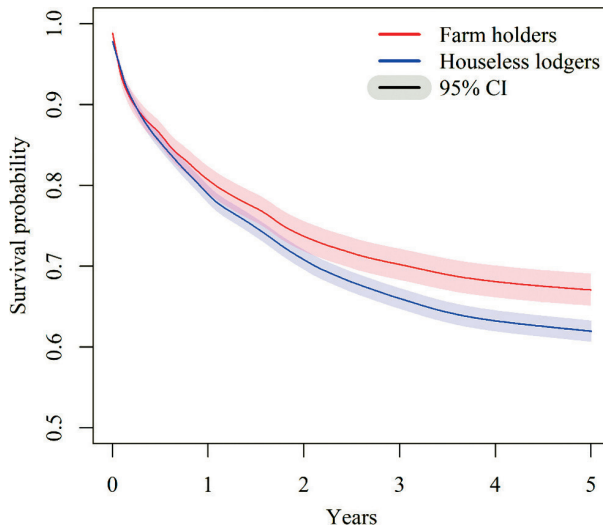
Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household.
Source: own calculations.

Next, we are going to present the survival curves showing the chances of survival for children under age 5. When provided, statistical significance of the differences observed is intended as a 95% significance level.

Up until approximately three months of age of the child there were no observed differences in survival rates depending on the socio-economic status of the family (Figure 1). This is probably due to a high rate of infant mortality which concerned society in general without regard to social class. From approximately four months of age, children of the land-holders had a higher chance of survival than children of the landless, but up to roughly two years of age this difference was not statistically significant. Not even in this age group, then, did the socio-economic class determine the child's chance of survival. The fact that on the Škvorec domain children of the landless had their grandmother present at their birth more often than the children of land-holders suggests that the "grandmother hypothesis" will not apply to this domain, given that what it predicts is that grandmothers should have a stronger effect on increased survival chances of children from the poorer social strata and consequently that children of the landless should have higher survival chances, which is not in line with our observation. Rather, what Figure 1 seems to imply is that children's survival chances were predominantly influenced by the socio-economic position of the family.

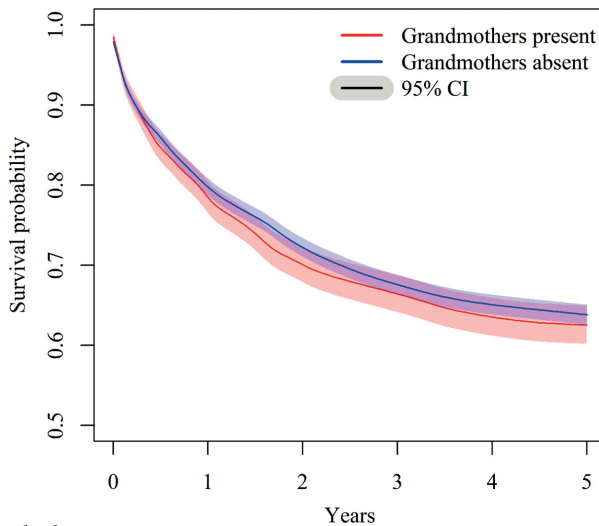
A key principle of the grandmother hypothesis states that a child whose grandmother lives close to it should have higher probabilities of survival compared to a grandchild whose grandmother is not present. This assumption, however, could not be confirmed for the Škvorec domain since no statistically significant difference in survival chances between children with a grandmother present vs. children without a grandmother could be observed (Figure 2). Furthermore, regardless of statistical significance, the observed trend tends to go in the opposite direction, in other words our results suggest that, on the contrary, the presence of the grandmother reduced the children's chances of survival. In conclusion, at first

FIGURE 1. SURVIVAL PROBABILITY OF CHILDREN UNDER 5 YEARS OF AGE, BROKEN DOWN BY THE SOCIO-ECONOMIC STATUS OF THE FAMILY, CHILDREN BORN IN 1760–1862, ŠKVOREC DOMAIN

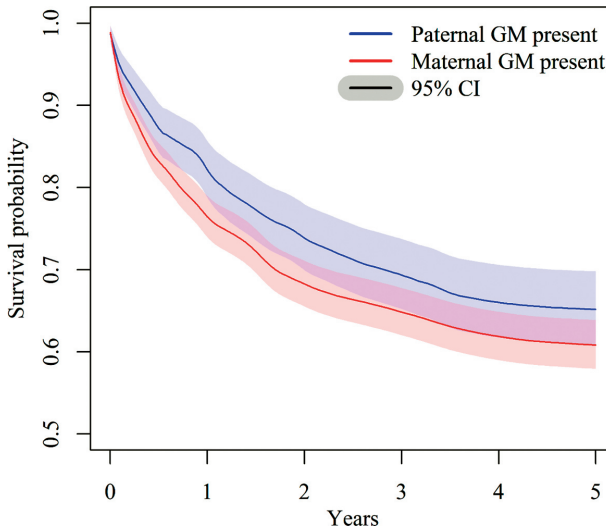
Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household.
Source: own calculations.

FIGURE 2. SURVIVAL PROBABILITY OF CHILDREN UNDER 5 YEARS OF AGE, BROKEN DOWN BY PRESENCE OF GRANDMOTHER, CHILDREN BORN IN 1760–1862, ŠKVOREC DOMAIN

Source: own calculations.

FIGURE 3. SURVIVAL PROBABILITY OF CHILDREN UNDER 5 YEARS OF AGE, WHOSE MATERNAL/PATERNAL GRANDMOTHER WAS PRESENT, CHILDREN BORN IN 1760–1862, ŠKVOREC DOMAIN

Source: own calculations.

sight it appears that in terms of child survival, the grandmother hypothesis does not apply to the Škvorec domain.

Moreover, when analysing survival chances in relation to grandmother presence separately for paternal and maternal grandmothers it results that children whose paternal grandmother was present had a higher chance of survival (Figure 3). These results are globally not statistically significant, although until one year of the child's age they are on the limit of statistical significance. In contrast, most of the studies dealing with the “grandmother hypothesis” tend to confirm positive influence of maternal rather than paternal grandmothers. A study of eastern Frisia goes even so far as to show that the presence of paternal grandmothers exerted a negative effect on child survival rates and increased their probability of death.^[43] The findings from the Škvorec domain seem to go in an exactly opposite direction, but they are not unique. One study focusing on the region of Rhineland-Palatinate also demonstrated a positive influence of paternal grandmothers.^[44]

[43] Eckart VOLAND – Jan BEISE, *Bilanz des Alters – oder: Was lehren uns ostfriesische Kirchenbücher über die Evolution von Großmüttern?*, *Historical Social Research* 30, 2005, pp. 205–218.

[44] A. KEMKES-GROTENHALER, *Of grandmothers, grandfathers and wicked step-grandparents*, pp. 228–233.

Unfortunately, due to an insufficiently large sample size, it is impossible to verify the influence of both grandmothers on grand-offspring survival, since this category is too poorly represented (see Table 8) to result in a consistent survival curve, and therefore any results would be misleading.

The last principal assumption of the “grandmother hypothesis” whose validity we tested on the Škvorec domain is a correlation between survival probabilities and birth order. The “grandmother hypothesis” predicts that children of a higher birth order should have better survival chances. The explanation provided by some researchers is that thanks to the grandmother’s presence the mother could better divide her energy among all her offspring.^[45] In this case our observation from the Škvorec domain confirmed, in accordance with the hypothesis, that children of a higher birth order were more likely to survive (Figure 4). Approximately until nine months of age this difference is statistically significant. However, the question still remains whether it is really the grandmother’s presence that is behind these higher survival chances or whether they are simply due to the mother’s improving experience with child care. While a new mother may not have been very experienced in providing care to a new-born (in matters of breastfeeding, giving other food, health issues etc.), she progressively acquired more skills as she gave birth to her other children, increasing their survival probabilities.

Conclusion

Among the results of our analysis of how grandmothers affected their daughters’ behaviour and their grand-offspring survival only three of the observed parameters correspond with the assumptions of the “grandmother hypothesis”, namely the daughters’ mean age at marriage, their age at first birth and the probability of survival of under-5 children according to their birth order. As for the remaining results of our study, although not statistically significant, they tend to show rather the opposite of what the grandmother effect would imply. Apparently, the said hypothesis is not universally valid at least as far as historical populations are concerned. Although not all of the assumptions raised in our study or in other works have been confirmed on a general level (e.g. effect of paternal grandmothers on their grand-offspring survival), many of them appear to have universal validity. Several of them, however, do not apply to the Škvorec domain. What this seems to indicate is that there was no unique model of family systems, especially in matters of family co-residence, not only within Europe but even within Bohemia itself. Moreover, even those results which can be explained on the basis of the “grandmother hypothesis” can often be interpreted in a way that does not involve a direct effect of grandmothers.

[45] Jan HORSKÝ – Jan HAVLÍČEK, *Testování „hypotézy babiček“: historicko-demografická perspektiva*, *Historická demografie* 41, 2017, p. 192.

Also, it is not entirely clear to what extent our findings concerning grandmothers' effect on their daughters' behaviour actually confirm the validity of the hypothesis. A lower marriage age as well as a lower age at first birth of those daughters whose mother lived on the same domain, i.e. "within reach" (compared to those whose mother had either died or lived outside the domain) could have been the outcome of a particular life strategy, not necessarily of the grandmother's influence. For example, a mother who had a daughter of marriageable age could have striven to marry her and secure her future earlier than a stepmother. Especially among the large peasant holders, if the farmer's wife died at a relatively young age, leaving children behind, the farmer soon remarried bringing a new housewife and an (often young) stepmother to his children. As a stepmother, however, the young wife was usually not obliged or even not entitled to securing their stepchildren's future as actively as their own mother.

As we have pointed out, even the fact that brides of land-holders whose mother lived or died outside the domain married later than women whose mother had died, may be due to several factors. It could have been caused by an insufficiently large local "marriage market" and various bureaucratic delays waiting for a marriage licence needed to marry a partner from a different domain (although after 1781 such licences were abolished by law). At the same time a lower marriage age of the land-holding strata may have been associated with the exoneration from military duty for married men. The need to have sufficient economic resources to obtain a marriage licence or the duty to accomplish a professional journey in case of apprentices could have contributed to a higher marriage age of the landless.

Similar considerations can also be applied with regard to survival probabilities of under-5 children according to their birth order. As mentioned before, the fact that children born later had a higher chance of survival may not be due to the presence of grandmothers but to improved child nursing skills progressively gained by the mother. In order to verify the assumption that grandmothers helped their daughters distribute their energy more evenly among all their children and thus increased their survival chances a study would have to focus only on first-born daughters. In their case, the probability that they had no experience with infant care was minimal, since they usually gained these skills while helping to raise their (often significantly) younger siblings. However, no such analysis can be carried out on the Škvorec domain due to an insufficient number of families for whom we would have complete life paths in two consecutive generations.

As for the mean age of mothers at birth of their last child and the average number of children per family, the results of our analysis raise further questions rather than confirm or disprove the grandmother hypothesis. It is not clear whether the fact that daughters whose mother was present at the birth of their last child had a lower mean age at last birth as well as a lower number of children compared to those whose mother had already died is in line with the grandmother effect or not. Does it mean that women whose mothers had lived comparatively long decided to stop

reproducing in order to care for their own grand-offspring in line with the inclusive fitness theory? Or was what we nowadays call the “sandwich generation effect” at play? Alternatively, was there no link at all between grandmothers’ presence and a total number of children per woman?

At the same time, it must be admitted that limiting our sample only to grandmothers whose death data were found on the Škvorec domain may be seen as too strict. It is true that while in 1780–1819 12% of the brides and approximately one third of the bridegrooms came from other domains, most of them came from the neighbouring domains of Kounice, Uhříněves and Kostelec nad Černými lesy.^[46] On the other hand, the reasons for narrowing our search were not only practical, but also methodological. Excerpting population registers from several other parishes on three other domains would have been very time-consuming. What’s more, crossing the boundaries between the individual domains may not have been as straightforward then as it might seem today. At least until 1781, in order to travel between domains, one had to possess a permit issued by the landlord. We do not know how this situation changed after the patent abolishing serfdom was passed given that other aspects such as the practice of issuing marriage licences probably continued largely unchanged. Moreover, a bailiff may have been less reluctant to allow a grandmother to visit her offspring when she travelled within the domain than outside of it. This means that if a grandmother lived on a different domain she may not have been as easily available for her grandchildren as a grandmother living on the same domain, even if the former one lived closer to them in terms of actual distance. If we had not differentiated between grandmothers living on other domains and those living on the Škvorec domain, we would have obtained distorted results hiding possible factors other than the grandmother influence. If we had included these grandmothers we would have needed, besides the current three categories of “*alive*”, “*had died*”, “*lived out of reach*” (for grandmothers from the more distant villages and domains with the need to specify the distance limit), one additional category, that of “*grandmother was alive but with limited availability*”. At the same we would in this way reduce the number of women in the individual categories and hence their statistical significance. On the other hand, it is not clear whether the trends would have significantly changed given that not even those grandmothers who lived on the same domain exerted a decisive influence on their grand-offspring survival.

Most research into factors influencing child survival has so far focused only on grandmothers, or compared the effects of grandmothers vs. grandfathers, in line with the inclusive fitness theory which says that care provided by blood relatives should be more effective than by non-relatives. Nonetheless, some evolutionary anthropologists admit that not only grandmothers but also other members of the family or household can exert a positive effect on child survival. Hrdy, for

[46] B. KUPROVÁ, *Vývoj obyvatelstva*.

example, speaks of the so-called cooperative care for the offspring, which in her view is typical of modern society.^[47] I believe that this model of care was relatively common in historical societies as well. Unfortunately it is very difficult to analyse, especially quantitatively, a potential influence of other kin and non-kin based on data from parish registers or other historical sources, even excluding momentarily the importance of actual family and social relationships which cannot be described with certainty based on any historical sources. Other persons who may have played a role in child survival were especially other female (and male) relatives (aunts,^[48] elder sisters), stepmothers as well as non-related retirees,^[49] but also houseless lodgers or servants. The influence of some of these persons, sometimes called quasi-grandmothers, was quantitatively analysed by Markéta Pražáková Seligová for the Horní Police region.^[50]

The present study attempts to analyse at least the basic trends concerning the influence of “grandmothers” on their daughters’ behaviour and their grand-offspring survival. Rather than confirming or disproving the assumptions underlying the “grandmother hypothesis”, our results raise new issues to explore. Additional research might help, for instance, shed more light on the functioning of social relationships in historical populations and their potential influence on demographic behaviour of the society. The topic that first comes to mind is the influence of paternal grandmothers on mothers’ age at the birth of their first/last child and the average number of children. Naturally, neither grandfathers should be ignored in this type of research. Another interesting area is that of the length of inter-birth intervals, closely linked to the “grandmother hypothesis”. In our introduction we mentioned that most studies agree that other contributing factors are involved (besides the socio-economic status and birth order of the grandchildren, discussed in the present study), such as the age of grandmothers at birth of their grand-offspring, the age and number of their offspring or inheritance rules. Still other factors could be considered such as whether the grandmother (grandfather) lived

[47] Sarah Blaffer HRDY, *Mothers and others*, Cambridge 2009.

[48] No positive influence of aunts on increasing survival chances of children entrusted to them has yet been confirmed. It remains to be seen, however, whether their care for related children could have later helped increase the survival of their own offspring. Aida NITSCH – Charlotte FAURIE – Virpi LUMMAA, *Alloparenting in humans: fitness consequences of aunts and uncles on survival in historical Finland*, Behavioral Ecology 25, 2014, pp. 424-433.

[49] When a farm was sold, it was often sold along with the part of the house reserved for retirement of the elderly along with the retirees themselves. Thus, children born on the farm could co-reside with a woman whose age and position were similar to those of a grandmother, although she was not their blood relative. The same could occur to children born to a woman who became widowed, remarried and lived on the farm of her deceased husband whose parents were still alive. In both cases, children and elderly people without any kin relationship could co-reside on the same farm.

[50] M. PRAŽÁKOVÁ SELIGOVÁ, *Rozbor domácností na Hornopolicku*.

within reach of only one of their children or had to divide her/his care among more offspring. Did it then make any difference whether they lived closer to their son's or daughter's family? What sex were the grandchildren they supported with their care? How many children under five years of age did actually live in a family (how many of them died, how many went away to do service)? What other relatives could influence grand-offspring survival probabilities or women's reproductive behaviour? Did survival chances differ when care was provided by a stepmother as opposed to the children's own mother?

APPENDIX 1. NUMBERS AND SHARES OF WOMEN WHOSE BIRTH DATE WAS KNOWN, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS AND PRESENCE OF GRANDMOTHER AT BIRTH OF FIRST CHILD, MARRIAGE CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Grandmother at time of birth of first child							
	was alive		had died		was "out of reach"		total	
	number	share*	number	share*	number	share*	number	share*
Land-holder	77	24.3	21	6.6	219	69.1	317	100.0
Landless	212	20.6	122	11.9	695	67.5	1,029	100.0
Total**	291	21.4	143	10.5	923	68.0	1,357	100.0

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household. For 153 women their birth date could neither be found nor estimated based on their age of marriage or death. Hence, for these women average age at birth of first child could not be calculated and they have not been included in the table.

* Share in %.

** In 11 cases the SES of the family could not be determined. However, as these families have been included in the total, the sums do not match.

Source: own calculations.

APPENDIX 2. NUMBERS AND SHARES OF WOMEN WHOSE BIRTH DATE WAS KNOWN, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS AND PRESENCE OF THEIR MOTHERS AT TIME OF MARRIAGE USED FOR CALCULATION OF MEAN AGE OF DAUGHTERS AT MARRIAGE AND AVERAGE NUMBER OF CHILDREN PER FAMILY, MARRIAGE CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Mother at time of daughter's marriage							
	was alive		had died		was "out of reach"		total	
	number	share*	number	share*	number	share*	number	share*
	Used for calculation of mean age of daughters at marriage							
Land-holder	80	25.2	18	5.7	219	69.1	317	100.0
Landless	221	21.5	113	11.0	695	67.5	1,029	100.0
Total**	303	22.3	131	9.7	923	68.0	1,357	100.0
	Used for calculation of average number of children per family							
Land-holder	80	22.7	18	5.1	255	72.2	353	100.0
Landless	223	19.7	114	10.1	797	70.3	1,134	100.0
Total***	305	20.2	132	8.7	1,073	71.1	1,510	100.0

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household. For 153 women their birth date could neither be found nor estimated based on their age of marriage or death. Hence, for these women average marriage age could not be calculated and they have not been included in the table.

* Share in %.

** In 11 cases the SES of the family could not be determined. However, as these families have been included in the total SES, the sums do not match.

*** In 23 cases the SES of the family could not be determined. However, as these families have been included in the total SES, the sums do not match.

Source: own calculations.

APPENDIX 3. NUMBERS AND SHARES OF FAMILIES, BROKEN DOWN BY SOCIO-ECONOMIC STATUS AND PRESENCE OF GRANDMOTHER AT BIRTH OF LAST CHILD USED FOR CALCULATION OF MEAN AGE OF WOMEN AT BIRTH OF LAST CHILD, AVERAGE TIME FROM MARRIAGE TO BIRTH OF LAST CHILD AND AVERAGE NUMBER OF CHILDREN PER FAMILY, MARRIAGE CONCLUDED IN 1760–1839, ŠKVOREC DOMAIN

Socio-economic status	Grandmother at time of birth of her last grandchild							
	was alive		had died		was "out of reach"		total	
	number	share*	number	share*	number	share*	number	share*
	Used for calculation mean age of women at birth of last child							
Land-holder	47	14.8	51	16.1	219	69.1	317	100.0
Landless	124	12.1	210	20.4	695	67.5	1,029	100.0
Total**	173	12.7	261	19.2	923	68.0	1,357	100.0
	Used for calculation average time from marriage to birth of last child and average number of children per family							
Land-holder	47	13.3	51	14.4	255	72.2	353	100.0
Landless	125	11.0	212	18.7	797	70.3	1,134	100.0
Total***	174	11.5	263	17.4	1,071	71.0	1,510	100.0

Note: SES is determined on the basis of the socio-economic position of the head of household.

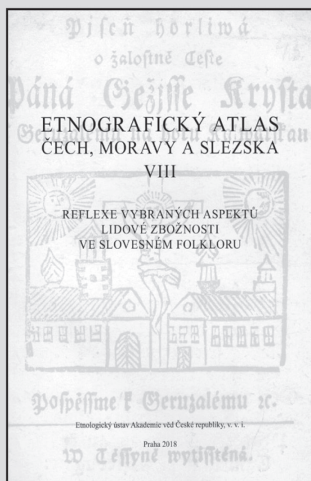
For 153 women their birth date could neither be found nor estimated based on their age of marriage or death. Hence, for these women average marriage age or age at last birth could not be calculated and they have not been included in the table.

* Share in %.

** In 11 cases the SES of the family could not be determined. However, since these families have been included in the total SES, the sums do not match.

*** In 23 cases the SES of the family could not be determined. However, since these families have been included in the total SES, the sums do not match.

Source: own calculations.

Jaroslav Otčenášek

Etnografický atlas Čech, Moravy
a Slezska VIII.

**Reflexe vybraných aspektů lidové
zbožnosti ve slovesném folkloru**

[Ethnographical Atlas of Bohemia,
Moravia and Silesia VIII.: Reflection of
Selected Aspects of Folk Religion in
Folk Narratives]

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2018, 78 stran, příloha 10 mapových
listů, anglické resumé

Tento svazek atlasu zpracovává údaje o slovesném folkloru a způsobu, jakým zachycuje lidovou spiritualitu a prvky s ní spojené. Vzhledem k limitovanému rozsahu jednotlivých čísel atlasu byly vybrány ty nejpodstatnější oblasti lidové slovesnosti (pohádky a pověsti o poustevnících, o ideálním panovníku Josefu II., o mesianismu, o tajných protestantech a Martinu Lutherovi, o spiritismu, o Kristu a svatých, o ďáblu atd.). Jako informační základna sloužily především zaznamenané pověsti, legendy a fabuláty, okrajově pak pohádky a humorky. Součástí publikace je deset mapových listů.

This volume of atlas is processing data on verbal folklore (folk narrative) and the way it depicts the folk spirituality and elements associated with it. Due to the limited range of individual numbers of the atlas, the most important areas of folkloric verbs were selected (Tales and legends about hermits, the ideal ruler Joseph II., Messianism, secret Protestants and Martin Luther, Spiritism, Christ and their Saints, Devil etc.). As an information platform utilized primarily to record legends and fabulae, then marginally folktales and anecdotes. The publication also contains ten map sheets.

Key words: ethnocartography, folk belief, folk narrative, folk legend, folk anecdotes, Christian religion

Cena 290 Kč

ISBN 978-80-88081-21-0

VÝVOJ SŇATEČNOSTI NA JESENICKU SE ZVLÁŠTNÍM ZŘETELEM K MĚSTU JESENÍK V 19. STOLETÍ^[1]

Radek Lipovski – Petr Zatloukal

The development of nuptiality in the Jeseník region with special regard to the town of Jeseník in the 19th century

The Jeseník region was inhabited almost exclusively by the German-speaking population in the examined period of 1791–1910. It underwent a transformation from protoindustrial methods of production to industrial production methods and experienced a significant decline in population through emigration. Under such conditions, the marriage rate also developed specifically, which in this study is researched by the method of long time series. Major fluctuations in the development of the number of marriages, the crude nuptiality, age of marriage and the course of the seasonality are observed. The data obtained from the church registers for the town of Jeseník and the statistics of the natural change for the area of the Jeseník region are used. An important part of this study is therefore the comparison of the data and verification of their quality.

Historická demografie, 2020, 44:1: 49–91

Key words: nuptiality, age of marriage, Jeseník region, 19th century

Contact: Mgr. Radek Lipovski, PhD., katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Reální 5, Ostrava 701 03; radek.lipovski@osu.cz

Mgr. Petr Zatloukal, PhD., Olomoucký kraj, Odbor sportu, kultury a památkové péče, Jeremenkova 40a, 779 00 Olomouc; petr.zata@seznam.cz

Úvod

Problematika sňatečnosti je v historické demografii sledována již dlouhou dobu, protože v kulturním vývoji lidstva bylo manželství základním předpokladem k plození dětí. Chceme touto studií doplnit současný stav poznání o hlubší pochopení rozvoje změn ve sňatečnosti na Jesenicku. Území Jesenicka stálo zatím stranou slezského historickodemografického bádání, které se zaměřovalo primárně na průmyslovou část Rakouského Slezska v období modernizace. Šlo o chudý podhorský region, osídlený německy mluvícím obyvatelstvem a s malým dopadem modernizace. Výzkum byl zaměřen na 19. století (s mírnými přesahy), v němž docházelo k pozvolnému přechodu od protoindustriálních způsobů výroby k industriálním. Ani Jesenicko nezůstalo mimo tyto zásadní změny, městské centrum transformovalo svou textilní produkci, venkov byl postižen trvalou emigrací.^[2]

[1] Tato studie vznikla v rámci projektu NAKI II Velký historický atlas českého Slezska – Identita, kultura a společnost českého Slezska v procesu společenské modernizace, DG18P02OVV047.

[2] Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, Populace Rakouského

Výzkum se zaměřil na studium sňatečnosti na území někdejšího politického okresu Jeseník, tvořeného soudními okresy Jeseník, Javorník, Vidnava a Zlaté Hory, s důrazem na vývoj ve městě Jeseníku.^[3] Územní rozsah politického okresu zůstal v podstatě nezměněn od zavedení okresní správy v roce 1849 do roku 1948, jen v roce 1869 byly obce Mnichov a Železná připojeny k politickému okresu Bruntál (respektive k soudnímu okresu Vrbno).^[4] Hlavním cílem výzkumu bylo sledovat vývoj počtu sňatků, hrubé míry sňatečnosti, rodinného stavu a věku snoubenců či sezonnosti sňatků. Využita byla metoda dlouhých časových řad, díky které je možné ukázat základní vývojové trendy, případně změny ve sňatečnosti ve zkoumaném regionu. Pro město Jeseník byly zpracovány touto metodou církevní a civilní matriky, pro větší územní celky statistické výkazy farností a okresních úřadů a rakouská statistika. Data těchto pramenů nebyla dosud v žádné studii kombinována a komparována, předložená studie si klade za cíl tento postup alespoň zkusit. Nepochybně přesnější by bylo zpracování matričních záznamů, ale pro tak velké území by to byl náročný úkol, a proto byla dána přednost dobovým statistikám, jejichž možnosti se zároveň staly předmětem výzkumu.

Nástin hospodářského vývoje Jesenicka ve sledovaném období

Jesenicko je oblastí, která v 18. a 19. století zažila značný rozvoj protoindustriální textilní výroby a její následnou transformaci ve výrobu průmyslovou, která se rozvinula především v městě Jeseníku. Málo úrodná pole v převážně podhorském terénu a nepříznivé podnebí skýtalý možnosti k pěstování pouze odolnějších druhů obilovin – žita, ovesa, méně již ječmene, od konce 18. století také brambor. Brambory se nejvíce sázely na Javornicku a Vidnavsku. Značnou část území okresu pokrývaly lesy, které náležely převážně vratislavskému biskupovi a obhospodařovaly je biskupské statky na Jánském Vrchu (Javorník), v Jeseníku a Zlatých Horách.^[5] Ekonomický vývoj nepochybně ovlivňoval zdejší obyvatelstvo. Dopady výkyvů počasí, ekonomických konjunktur či krizí se odrážely také v populačním vývoji oblasti a byly zřejmě důvodem, proč byly demografické poměry na Jesenicku spíše méně příznivé než v jiných okresech Rakouského Slezska.

Ve druhé polovině 18. století docházelo díky uvolnění plátenictví od cechovních pout a zvýšené poptávce po lněných tkaninách v rozsáhlých oblastech rakouské monarchie ke zvyšování počtu lidí, kteří se živili předěním, tkaním a barvením

Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace: (od 60. let 19. století do první světové války), Ostrava 2014, s. 227–228.

[3] V práci používáme současné názvy lokalit a oblastí. Jeseník se do roku 1945 nazýval Freiwaldau (Frývaldov).

[4] Josef BARTOŠ – Jindřich SCHULZ – Miloš TRAPL, *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Sv. 13, Olomouc 1994, s. 79.

[5] Tamtéž, s. 85–86.

pláten.^[6] Rozvoj textilní výroby byl přerušen napoleonskými válkami, které jesenickým přadláčkům přinesly zhoršení jejich postavení. Novým odbytištěm příze z celého Jesenicka a přilehlých textilních oblastí se stal Broumov v severovýchodních Čechách. Vleklá krize v plátenictví vyvrcholila ve čtyřicátých letech 19. století v souvislosti s dovozem strojově vyráběné, levné anglické příze a nejvíce zasáhla přadláčky lnu.^[7] Od té doby domácí výroba na Jesenicku upadala a textilnictví se soustřeďovalo do měst.

Město Jeseník bylo centrem okresů politického i soudního, ale nikdy nezískalo zvláštní status, a proto data o přirozené měně jeho obyvatelstva nebyla v rakouských statistikách zpracována samostatně. Bylo tedy přistoupeno k přímé excerpci dat z matrik města, a to včetně předměstí Svoboda (Freiheit) a Dittrichstein. Posledně jmenovaná osada vznikla roku 1796 parcelací dominikální půdy. Podle Rudolfa Zuberu byl vznik názvu osady spjat s místním vrchnostenským důchodním Josefem Dittrichem, k jehož příjmení byla připojena přípona „stein“ (tvrz, hrad).^[8] V matrikách se záznamy spojené s osadou Dittrichstein objevují až k roku 1800.

V Jeseníku založil největší plátenickou manufakturu Josef Raymann, původně perníkář a obchodník s medem, od konce 18. století faktor skupující ručně spřádanou lněnou přízi od domácích přadláků.^[9] Roku 1819 se spojil s vídeňským obchodníkem Jakobem Regenhartem, čímž vznikla firma Joseph Raymann et Companie. Její výroba byla od roku 1824 zaměřena na jemné plátno s vetkávanými vzory – damašek.^[10] Roku 1834 získal Josef Raymann koncesi na tovární výrobu a své vysoké postavení v Jeseníku potvrdil i tím, že byl zvolen starostou města.^[11] Raymannova plátenická manufaktura, pro kterou pracovali početní domácí přadláci, prakticky určovala vývoj města až do druhé světové války.^[12] V lednu 1873 vznikla veřejná obchodní společnost se sídlem ve Vídni pod názvem Regenhart und Raymann, jejíž výrobní část sídlila v Jeseníku. Roku 1877 byl navíc celý komplex ještě rozšířen fúzí s lnářským podnikem Augustina Küfferleho v Jeseníku. Po tomto spojení došlo, zejména zásluhou Ernsta Regenharta, k rozšíření zastoupení firmy na

[6] František MAINUŠ, *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*, Ostrava 1959, s. 194–195.

[7] Hugo BUREŠ, *Jesenicko. Z kraje pod Pradědem*, Jeseník 1961, s. 54.

[8] Rudolf ZUBER a kol., *Jesenicko v období feudalismu do roku 1848*, Ostrava 1966, s. 319.

[9] Milan Myška a kol., *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska I.*, Ostrava 2003, s. 366–367.

[10] Bohumila TINZOVÁ, *Rody Raymannů a Regenhartů a jejich přínos textilní výrobě na Jesenicku*, in: XI. Svatováclavské mezinárodní setkání v Jeseníku. Historie textilního průmyslu na Jesenicku, Jeseník 2011, s. 44–45.

[11] R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 310.

[12] Rudolf ZUBER, *Z dějin jesenické farnosti*, in: VII. Svatováclavské česko-polsko-německé setkání v Jeseníku. Historický seminář na téma Církevní život v dějinách Jesenicka, Jeseník 2007, s. 123.

všechny kontinenty. Zdejší výroba lněného a damaškového zboží se stala světově uznávanou.^[13] Umožnilo to i napojení města na železniční trať Hanušovice – Głuchořazy v roce 1888.^[14]

O rozvoj města Jeseníku a jeho okolí se značnou měrou zasloužily také lázně a první vodoléčebný ústav na světě, který založil roku 1831 Vincenz Priessnitz v neďalekém Gräfenbergu (dnes Lázně Jeseník). Priessnitz byl silně ovlivněn potulnými léčiteli a jejich metodami při léčení. Vycházel ze zkušenosti s vlastní nemocí, při níž se léčil čerstvou pramenitou studenou vodou, která měla podle něj silnou moc.^[15] Sláva Priessnitzových lázní v Jeseníku se rychle rozšířila nejen v nejbližším okolí, ale po celé habsburské monarchii.^[16] V čtyřicátých letech 19. století se Jeseník svým textilním průmyslem a lázeňstvím stal bezesporu nejdůležitějším místem Jesenicka. Konec feudálního období zastihl město na počátku jeho všestranného rozvoje, který jej předurčil k roli průmyslového a správního centra celého kraje.^[17] Rychlý rozvoj manufakturní a tovární textilní výroby v 19. století měl významný podíl na růstu obyvatelstva města Jeseníku, který představoval v okrese Jeseník světlou výjimku. Venkov a další města byly postiženy plátenickou krizí a zažívaly populační stagnaci až regresi.

Pramenná základna

Výzkum je založen na datech získaných excerpcí církevních a civilních matrik města Jeseníku^[18] a rakouských statistik přirozené měny, které se sestavovaly za jednotlivé farní obvody od josefínské reformy (1784).^[19] Jesenicko bylo převážně katolické. Ještě v roce 1869 vykazovalo 99,3 % obyvatel politického okresu Jeseník katolické vyznání a do roku 1910 jejich podíl klesl neznatelně na 98,9 %. Nekatolické obyvatelstvo se soustřeďovalo do města Jeseníku, ale ani tam nepředstavovalo větší skupinku. Do roku 1910 sice rostla, ale nepřesáhla 5 % veškerého obyvatelstva města. Proto byly základním pramenem výzkumu pro město Jeseník katolické

[13] Milan MYŠKA – Lumír DOKOUPIL (eds.), *Biografický slovník Slezska a severní Moravy 1*, Opava–Ostrava 1993, s. 84–85. Též M. MYŠKA a kol., *Historická encyklopedie*, s. 367; B. TIN-ZOVÁ, *Rody*, s. 45–48.

[14] Lumír DOKOUPIL – Milan MYŠKA – Jiří SVOBODA (eds.), *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy. A–M*, Ostrava 2005, s. 385.

[15] Milan MYŠKA – Lumír DOKOUPIL (eds.), *Biografický slovník Slezska a severní Moravy 5*, Ostrava 1998, s. 96.

[16] Alois KUBÍK, *Vincenc Priessnitz, zakladatel lázní Jeseník*, Olomouc 1994, nestránkováno.

[17] R. ZUBER, *Jesenicko*, s. 313.

[18] Petr ZATLOUKAL, *Vývoj přirozené měny obyvatelstva města Jeseníku v období průmyslové revoluce*. Diplomová práce Ostravské univerzity, Ostrava 2014.

[19] Srov. Vladimír SRB, *Dvě stě let statistiky přirozené měny obyvatelstva v českých zemích (1785 až 1985)*, *Historická demografie* 9, 1985, s. 9–88.

matriky, kam byly zapisovány také nábožensky smíšené sňatky. Nejbližší evangelická farnost měla své sídlo od roku 1781 v Holčovicích (asi 30 km od Jeseníku),^[20] odkud také přicházeli někteří protestanti do Jeseníku a dokonce stáli za zřízením zdejší evangelické obce v roce 1878.^[21] V holčovicích evangelických matrikách byly nalezeny pouze dva sňatky z Jeseníku v letech 1867 a 1870. Od roku 1883 byla v Jeseníku vedena samostatná evangelická matrika a do roku 1910 v ní bylo nalezeno 40 záznamů o sňatcích v Jeseníku, Svobodě a Dittrichsteinu. Všechny tyto případy byly zkonfrontovány s katolickou jesenickou matrikou. Cílem této konfrontace bylo zjistit, zda se některé sňatky neobjevily v obou matrikách zároveň. Často se totiž v katolické matrice nacházely záznamy o uzavření sňatku mezi katolíkem a evangelíkem. V jednom případě se skutečně záznamy v katolické i evangelické matrice města Jeseníku dublovaly.^[22] Významným pramenem pro studium sňatečnosti se staly i židovské matriky, v nichž bylo nalezeno dohromady 11 sňatků přínáležejících k Jeseníku. Jeden z těchto sňatků byl dokonce nalezen v židovské matrice města Brna. Tehdy došlo k sňatku Leopolda Fischera, devětapadesátiletého vdovce z Brna, se svobodnou Elisou Apfelovou z Jeseníku. Svatba se odehrála dne 30. března 1886.^[23]

Od roku 1868 bylo možno uzavírat občanské sňatky, což přivítali především příslušníci nekatolických vyznání, později i rostoucí počet osob bez vyznání.^[24] Vedením civilní sňatkové matriky města Jeseníku^[25] bylo pověřeno okresní hejtmantství Frývaldov (Jeseník). Tato matrika obsahovala v časovém období 1868–1910 celkem šest záznamů o uzavření civilních sňatků. Ve všech případech byl alespoň jeden z novomanželů nekatolického vyznání.

Z matrik vycházely také rakouské statistiky přirozené měny. Byly sestavovány od josefínských reforem, ale dlouhou dobu jen pro územní obvody krajských úřadů. Teprve s reformou státní správy v roce 1850 byly vytvořeny politické okresy, jejichž úředníci dostávali roztríděná data přirozené měny z jednotlivých děkanátů a sestavovali z nich sumární tabulky pro svůj okres. Po sečtení všech sňatků, narození

[20] Srov. Jiří RIEZNER, *Založení evangelického sboru v Holčovicích na Krnovsku*, in: Ondřej Macek (ed.), *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*, Praha 2008, s. 114–125.

[21] Hugo FOLWARTSCHNY, *Die evangelische Kirchengemeinde Freiwaldau 1879–1929*, Jauernig 1929, s. 7–9.

[22] Zemský archiv v Opavě (dále ZA v Opavě), f. Sbírka matrik Severomoravského kraje, O 1848–1900, 3178, JE III 40, pagina 234.

[23] Národní archiv (dále NA), f. Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, O 1879–1895, Brno, inv. č. 130.

[24] Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*, Praha 2011, s. 151.

[25] ZA v Opavě, f. Sbírka matrik Severomoravského kraje, O 1868–1928, inv. č. 10251, sign. CV VI 2.

a úmrtí zaslali hotové dílo zemským orgánům, v případě Jesenicka zemské vládě slezské, která zaúkolovala své úředníky k vytvoření sumárních tabulek pro celou zemi. Pět let byly takto sestavovány tabulky přirozené měny, v nichž byla data uváděna za jednotlivé politické okresy, statutární město Opavu, vojenské osoby a nakonec za celou zemi – rakouské Slezsko. Tyto tabulky zasilala zemská vláda ministerstvům vnitra a hospodářství a celozemská data byla otištěna v *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*.^[26]

Bohužel již roku 1855 byly politické okresy zrušeny. Podstatou těchto změn bylo sloučení politické a soudní správy v jednom orgánu, tzv. smíšeném okresním úřadě.^[27] Ve Slezsku zůstaly politické okresní úřady pouze v Opavě a Těšíně (vlastně původní krajské úřady). Na území bývalého politického okresu Jeseník byla situace nezměněna, všechny čtyři soudní okresy (srov. tabulka 3) se staly sídly smíšených okresů.^[28] Zemští úředníci sice pro rok 1856 sestavili povinné sumární tabulky podle těchto „malých“ okresů, takže lze sečíst data za celý původní politický okres Jeseník, ale od roku 1857 se statistiky omezily jen na sumární tabulky za celou zemi. „Velké“ politické okresy byly znovu zřízeny v roce 1868. Jejich území tvořilo několik soudních okresů. Nedlouho poté se začala shromážděná data za politické okresy zveřejňovat v ročence *Statistisches Jahrbuch der österreichischen Monarchie*, v němž se statistiky přirozené měny otiskovaly od roku 1862.^[29] Data přirozené měny za léta 1871–1913, použitá v této studii, byla získána společnou excerpcí s Lumírem Dokoupilem a Ludmilou Nesládkovou při práci na monografii *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace*.^[30]

Soupisy obyvatelstva byly v Rakousku prováděny od roku 1754 ve dvou řadách – duchovenské a vrchnostenské. Patentem z 10. 3. 1770 bylo do soupisového systému zapojeno vojsko, protože hlavním cílem konskripce bylo zjistit stav obyvatelstva hlavně s ohledem na jeho branné schopnosti.^[31] Od roku 1780 bylo v soupisech obyvatelstva evidováno obyvatelstvo domácí, tzn. příslušné do obce. Zjišťování byli také domácí nepřítomní a cizí přítomní. K tomuto obyvatelstvu patřili všichni, kdo se v daném teritoriu narodili a byli zde usedlí, taktéž obyvatelé, kteří se sice narodili jinde, ale byli v teritoriu natrvalo usazení. Takto bylo obyvatelstvo evidováno i ve sčítání lidu ze dne 31. října 1857. Ve sčítáních lidu od roku 1869 bylo již evidováno obyvatelstvo přítomné, zjišťováno též dočasně a trvale nepřítomné

[26] Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965, s. 307.

[27] Josef BARTOŠ a kol., *Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960*. Sv. I. *Územně správní vývoj státních a společenských institucí a organizací na Moravě a ve Slezsku v letech 1848–1960*, Ostrava 1966, s. 21.

[28] Karel SCHELLE, *Vývoj správy na Moravě a ve Slezsku*, Brno 1991, s. 13.

[29] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 307.

[30] L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ – R. LIPOVSKI, *Populace*.

[31] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 287, 293.

obyvatelstvo.^[32] Tato tvrzení jsou však diskutabilní, protože při nahlédnutí do pramenů z období před rokem 1869 bylo zjištěno, že na úrovni okresů rakouští statistici rozlišovali už v roce 1851 přítomné a nepřítomné domácí obyvatelstvo, přítomné cizí obyvatelstvo a cizince. Ludmila Kárníková uvádí, že se nařízeními z let 1827 a 1829 změnil formulář a byla přímo zařazena rubrika o počtu skutečně přítomných domácích a cizích.^[33] V *Tafeln zur Statistik* bylo pro rok 1851 (podle statistiky dokonce pro počátek roku 1851)^[34] uvedeno přítomné obyvatelstvo na úrovni okresů. V samostatné statistice ke sčítání 1857 lze rovněž najít data pro přítomné obyvatelstvo,^[35] a to na úrovni soudních a smíšených okresů, protože politické okresy neexistovaly. Podrobnější informace včetně dat jsou uvedeny v tabulce 3. Pro město Jeseník byl však ve statistice ze sčítání 1857 pravděpodobně uveden počet domácího obyvatelstva (srov. tabulka 1) a totéž lze předpokládat pro starší data z topografií. Další počty obyvatel byly získány ze statistik publikovaných ke každému sčítání lidu v letech 1869–1910, pro město Jeseník byly využity tzv. *Orts-Verzeichnisse* (soupisy míst), v nichž byla uváděna data pro jednotlivé lokality a podle náboženské struktury.

Zajímavý pramen s informacemi o počtech obyvatel se podařilo najít ve fondu Zemská vláda slezská, uloženém v Zemském archivu v Opavě.^[36] V tabelách s názvem *Nachweisung der Hauptergebnisse der Gemeinde-Voranschläge im Kronlande Schlesien* byly vedeny výkazy obecních přírážek za rok 1858, ale tabely většinou obsahovaly v prvním sloupci počty obyvatel jednotlivých obcí. Jelikož každá tabele byla vytvořena pro tzv. malý okres, bylo možné sečíst data za všechny obce a zjistit stav nejen pro město Jeseník, ale i pro „malý“ okres Jeseník. Srovnáním se sčítáním 1857 jsme však dospěli k názoru, že počty obyvatel jednotlivých obcí byly v těchto výkazech udávány pro domácí obyvatelstvo a navíc v některých okresech úředníci uvedli údaje ze sčítání roku 1857. I tak ovšem mají data svou hodnotu.

[32] Václav SEKERA, *Obyvatelstvo v českých zemích v letech 1754–1918. Díl I. 1754–1865*, Praha 1978, s. 156–168.

[33] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 198.

[34] *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie. Neue Folge 1. Das Jahr 1851 mit übersichtlicher Einbeziehung der Jahre 1849 und 1850. Heft 9*, Wien 1856, Tafel 28a. Dostupné z: <http://data.onb.ac.at/ABO/%2BZ150838108> (9. 2. 2020).

[35] *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859, s. 220.

[36] ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1748, kar. 2837, výkazy o výnosu obecních přírážek ve Slezsku a o počtu obyvatelstva v obcích Slezska (1852–1866).

TABULKA Č. 1. POČET OBYVATEL VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1797–1858
 TABLE 1. NUMBER OF PEOPLE IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1797–1858

Rok	Město Jeseník	Předměstí Svoboda	Osada Dittrichstein	Jeseník celkem
1797	1383	678	.	2061 ¹
1836	1422	904	192	2518 ²
1846	1723	884	226	2833 ³
1850	.	.	.	2696 ⁴
1857	.	.	.	3690 ⁵
1858	.	.	.	3130 ⁶

Zdroje / Sources: ¹⁾ Reginald KNEIFEL, *Topographie des kaiserl. königl. Antheils von Schlesien*, Brünn 1805, s. 182; ²⁾ Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II.: H–Kole*, Praha 1997, s. 617; ³⁾ Tomáš ŘEHA, *Edice topograficko-statistického popisu Moravy a Slezska Albina Heinricha*, Ostrava 2015, s. 149, 178–179; ⁴⁾ K. KUČA, *Města a městečka: H–Kole*, s. 622; ⁵⁾ *Statistische Übersichten*, s. 225 – pravděpodobně uváděno domácí obyvatelstvo; ⁶⁾ ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1748, kar. 2837.

TABULKA Č. 2. POČET OBYVATEL MĚSTA JESENÍKU PODLE NÁBOŽENSKÉHO
 VYZNÁNÍ V LETECH 1869–1910
 TABLE 2. NUMBER OF PEOPLE IN THE TOWN OF JESENÍK BY CONFESSION IN
 1869–1910

Rok	Katolíci	Protestanti	Židé	Ostatní	Jeseník celkem
1869	5242 ⁷
1880	5680	93	84	2	5859 ⁸
1890	5988	121	109	5	6223 ⁸
1900	6063	161	104	5	6333 ⁸
1910	6552	208	83	16	6859 ⁸

Zdroje / Sources: ⁷⁾ J. BARTOŠ – J. SCHULZ – M. TRAPL, *Historický místopis*, s. 94; ⁸⁾ *Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1880. XI. Schlesien*, Wien 1885, s. 14; *Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. XI. Schlesien*, Wien 1894, s. 29; *Gemeinde Lexikon der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900. XI. Schlesien*, Wien 1906, s. 20; *Ortschaften-Verzeichnis Schlesiens nach der Volkszählung vom 31. December 1910*, Wien 1915, s. 24–25.

TABULKA Č. 3. POČTY OBYVATEL SOUDNÍCH OKRESŮ POLITICKÉHO OKRESU JESENÍK
 PODLE NÁBOŽENSTVÍ A PŘÍTOMNOSTI NA ZÁKLADĚ SOUPISU 1851 A CENZŮ 1857–1910
 TABLE 3. NUMBER OF PEOPLE OF THE JUDICIAL DISTRICTS OF THE POLITICAL
 DISTRICT OF JESENÍK BY CONFESSION AND PRESENCE BASED ON THE LIST OF 1851
 AND CENSUSES OF 1857–1910

Rok	Charakteristika	Soudní okresy				Celkem
		Javorník	Jeseník	Vidnava	Zlaté Hory	
1851 ¹	přítomné	66 957
1857 ²	přítomné	13 987	22 264	14 755	12 038	63 044
	domácí	15 397	23 263	17 984	13 993	70 637
1858 ³	domácí	15 327	23 279	17 984	13 993	70 583
1869 ⁴	řím. katolické	14 369	25 246	15 039	10 810	65 464
	protestantské	61	123	16	54	254
	židovské	41	93	45	25	204
	jiné	1	1	-	14	16
	celkem	14 472	25 463	15 100	10 903	65 938
1880 ⁵	řím. katolické	14 881	27 202	15 833	10 802	68 718
	protestantské	64	160	26	81	331
	židovské	29	102	31	33	195
	jiné	1	1	-	-	2
	bez vyznání	1	3	-	1	5
celkem	14 976	27 468	15 890	10 917	69 251	
1890 ⁵	řím. katolické	14 062	28 661	15 827	10 493	69 043
	protestantské	78	219	30	97	424
	židovské	24	134	28	28	214
	jiné	-	4	-	-	4
	bez vyznání	-	2	-	1	3
celkem	14 164	29 020	15 885	10 619	69 688	
1900 ⁵	řím. katolické	13 072	29 199	15 965	10 158	68 394
	protestantské	79	261	38	79	457
	židovské	10	133	16	27	186
	jiné	-	3	7	-	10
	bez vyznání	-	5	-	1	6
celkem	13 161	29 601	16 026	10 265	69 053	
1910 ⁵	řím. katolické	12 391	29 962	15 906	9 853	68 112
	protestantské	64	326	35	72	497
	židovské	13	103	6	41	163
	jiné	8	19	7	3	37
	bez vyznání	-	12	1	1	14
celkem	12 476	30 422	15 955	9 970	68 823	

Zdroje / Sources: ¹⁾ *Tafeln zur Statistik*, Tafel 28a. Skutečně se jedná o počet přítomného obyvatelstva, protože na konci tabulky statistici uvedli počty přítomného a nepřítomného domácího obyvatelstva, přítomného cizího obyvatelstva a přítomných cizinců za zemi Slezsko, přičemž suma přítomného obyvatelstva odpovídala sumě počtů obyvatel za jednotlivé okresy; ²⁾ *Statistische Übersichten*, s. 220;

³⁾ ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1748, kar. 2837. Údaje za rok 1858 byly nepochybně pro domácí obyvatelstvo, přičemž v okresech Vidnava a Zlaté Hory se úředníci evidentně ani nesnažili pozměnit počty ze sčítání 1857. Data byla zaslána zemské vládě slezské v květnu a říjnu 1858. Z okresu Zlaté Hory zaslali v obou případech stejné údaje; ⁴⁾ *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern, dann der Militärgränze. Nach der Zählung vom 31. December 1869. Heft I. Bevölkerung nach Geschlecht, Religion, Stand und Aufenthalt*, Wien 1871; ⁵⁾ *Österreichische Statistik*, Band 1, Heft 2. Wien 1882; Band 32, Heft 3. Wien 1893; Band 63, Heft 2. Wien 1903; Neue Folge, Band 1, Heft 2. Wien 1914.

Náčrt etnologických a právních okolností sňatku

Sňatek znamenal formální spojení muže a ženy, uzavřené před Bohem. Byl to svazek pevný a trvalý. Svatba byla vždy velmi důležitým obřadem, který svým magickým rituálem měl novomanželům zajistit plodnost a prosperitu do společného života.^[37] Obvykle po svatbě došlo k založení vlastní domácnosti manželů a starší generace v rodině přecházela na výměnek. Tento jev odpovídá západoevropskému modelu utváření rodiny. Západoevropský typ rodiny převažoval od 16. století na západ od linie Petrohrad – Terst^[38] a jejím základním prvkem byla tzv. jednoduchá rodina, která byla tvořena jen manželským párem a jeho svobodnými dětmi. Charakterizoval ji také relativně vysoký sňatkový věk, jelikož sňatek uzavírali jen ti, kteří měli zajištěnou existenci včetně samostatného bydlení.^[39] Toto tvrzení ovšem v poslední době svým výzkumem zpochybnila Alice Velková. Také podle ní převažoval jednoduchý typ domácnosti, ale spojitost mezi nástupem na usedlost a sňatkem se zvětšila až od konce 18. století a více než polovina mužů vstoupila do manželství před získáním samostatné pozice, protože se především zhoršily možnosti koupě usedlosti. Po celé období jejího výzkumu (od počátku 18. do poloviny 19. století) uzavírala nejsilnější skupina ženichů sňatek 5–9 let před nástupem na usedlost. Ženatý syn tedy žil i s rodinou u otce, jemuž se musel podřizovat, a usedlosti se ujímal až ve věku kolem 31 let.^[40]

Někdy ve 12.–13. století zpracovali scholastičtí teologové učení o manželství v ucelenou soustavu, která zůstala základem katolické věrouky do současnosti.

[37] Více o původu duchovního významu církevního sňatku a jeho důležitosti pro obyvatelstvo Josef GRULICH, „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křesťanský obřad v období raného novověku, *Historická demografie* 24, 2000, s. 70–80.

[38] John HAJNAL, *European Marriage Patterns in Perspective. The uniqueness of the European pattern*, in: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.), *Population in History. Essays in Historical Demography I*, London 1965, s. 101.

[39] Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 108–109.

[40] Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhly*, Praha 2009, s. 80, 137–139, 226.

Podstatným katolickým dogmatem se stala svátostná povaha manželství a dalšími dogmaty přísná monogamie a nerozlučitelnost manželství.^[41] Tyto závazné normy uzavírání katolických manželství zopakoval tridentský koncil v listopadu 1563 a snažil se je prosadit do praxe. Přesto až do 17. století nebyl církevní sňatek samozřejmostí. Prosazení dvanácti tridentských kánonů nebylo okamžité, ani všeobecné. Manželství však přestalo být ryze světskou záležitostí, stalo se svátostí a mělo Boží požehnání.^[42]

Zásadní změny v manželském právu proběhly za vlády císaře Josefa II. Jeho manželský patent (16. 1. 1783) odebral církvi výlučné právo soudit manželské spory a předal je světským soudům. Respektoval však nadále náboženskou povahu manželského svazku, a proto přinášel odlišnou úpravu manželského práva pro příslušníky různých vyznání.^[43] Hranice mezi kompetencemi státu a církve v této věci nebyla přesně stanovena a neurčily ji ani oba všeobecné zákoníky z let 1786 a 1811, přestože předchozí změny v oblasti manželského práva do nich zahrnuty byly.^[44] Občanské sňatky byly povoleny až v roce 1868, a to hlavně osobám bez vyznání, nebo odlišných vyznání. Všeobecným občanským zákoníkem z roku 1811 byl stanoven věk dospělosti na 24 let, ale sňatky mladších osob mohly být uzavřeny se souhlasem zákonných zástupců, což byli rodiče nebo poručníci. Rozvod byl povolován jen výjimečně a ve dvou stupních: v prvním byli muž a žena rozvedeni od stolu a lože a nemohli uzavřít další sňatek, v druhém byli rozloučeni a mohli vstoupit do nového manželství.^[45]

Svatba byla odpradáвна chápána jako určitý přechod z jednoho společenství do druhého – ze společenství svobodných (chlapců a dívek) do společenství ženatých a vdaných (mužů a žen). Takovou událost doprovázely tzv. přechodové rituály, nejdříve rituály individuálního přijetí, pak pomezí rituály (zásnuby), rituál společenského odloučení (od původní rodiny), přijetí (k nové rodině) a kompenzace za ztrátu původní rodině. K ukončení vyjednávání byla obvykle pořádána společná hostina.^[46]

I v německých oblastech Jesenicka se v 19. století odbyvala řada svatebních rituálů a obřadů. Před svatbou probíhalo loučení se svobodou, kdy se ženich a nevěsta spolu se svými příbuznými scházeli v hospodě a za zpěvu písní a při dobré zábavě se loučili se svým dosavadním stavem. Přitom se rozbíjel starý hrnec, aby

[41] Jiří KLABOUC, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 61–62.

[42] M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin*, s. 144.

[43] J. KLABOUC, *Manželství a rodina*, s. 120.

[44] Renata VESELÁ, *Rodina a rodinné právo v rakouské monarchii v době Metternichově*, in: Ivo Budil – Miroslav Šedivý (eds.), *Metternich a jeho doba. Sborník příspěvků z konference uskutečněné v Plzni ve dnech 23. a 24. dubna 2009, Plzeň 2009*, s. 142–143.

[45] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 161, 165.

[46] Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997, s. 121–123.

střepey přinesly novému manželství štěstí. Obvykle tři týdny před svatbou chodili ženich i nevěsta ke svým příbuzným a známým zvát je na svatbu. Při té příležitosti bývali pohoštěni. Ve svatební den svědek, který byl organizátorem svatby, přijížděl po ránu k nevěstě, aby ji vyzvedl a společně pak jeli k ženichovi a s ním do domu, kde se konala svatba. Tam se scházeli ostatní hosté. V domě konání svatby se posléze všichni hosté seřadili a buď pěšky, nebo na vozech odjížděli do římskokatolického kostela na obřad. Během cesty byly vozům kladeny překážky v pohybu, takže musely často stát. Přátelé a sousedé čekali s miskou chleba v ruce a sázeli se, kdo uvidí první svatební vůz. Každý vůz se musel vykoupit, tak se stávalo, že vozy dojely do kostela se zpožděním. Ženich se během obřadu snažil držet palec levé ruky směrem nahoru, aby se nedostal pod pantofel. Naopak nevěsta se pokoušela stoupnout ženichovi na nohu, aby měla v manželství hlavní slovo.

V nevěstině domě se pak pořádala hlavní hostina. Obvykle se skládala z jednoho nebo dvou masitých jídel s příslušnými přílohami, následovala káva a zákusek. Na stole býval svatební koláč, což byl koláč na plech s drobenkou, ve kterém byly zapíchnuty třísky dřeva a drát. Ženich měl dát každému hostu kousek tohoto koláče, a protože šel špatně krájet, společnost se tím dlouho bavila. Když byla zábava v nejlepším, vstoupila do domu plačící žena, dělala ženichovi nevhodné návrhy a tvářila se, že byla jeho milou, což mělo dokázat ženichovu nevěru. Večer se společnost přemístila do hostince a začalo se tancovat. Svatebčané po sobě házeli rýží, krupici, hrách a jiné věci pro štěstí. Kolem půlnoci byl novomanželům zahrán speciální tanec, poté se odebrali domů.^[47]

Vývoj počtu sňatků a hrubá míra sňatečnosti v 19. století

V celkové úrovni sňatečnosti se odrážely dopady hospodářských krizí, neúrod, válek či epidemií. Léta takto ovlivněná bývala poznamenána odkládáním sňatků a také nárůstem počtu nemanželských dětí.^[48] Výkyvy sňatečnosti závisely na vnějších podmínkách, typu sňatkového chování a velikosti sňatkuschné populace. Na sledovaném území hrály největší roli do poloviny 19. století pravděpodobně vnější podmínky, v druhé polovině 19. století zřejmě spíše velikost sňatkuschné populace v důsledku vystěhovalectví osob v produktivním věku. Výsledky bádání, zejména výpočty hrubých měr, mohou být částečně zkresleny údaji o počtech obyvatel města Jeseníku pro jednotlivá pětiletí v první polovině 19. století,^[49] jež i díky

[47] Josef NITSCHKE, *Volksbräuche in Nordwestschlesien. Ein Beitrag zur Heimatkunde*, Freiwalddau 1929, s. 90–102.

[48] Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*, Praha 2010, s. 106.

[49] Hrubé míry sňatečnosti jsme vypočítávali pro každé pětiletí z počtů obyvatel zjištěných metodou interpolace, tzn. určením hodnot mezi dvěma známými údaji o počtu obyvatel. Zdeněk

způsobu dobové evidence pravděpodobně neodpovídaly skutečnosti. Obzvláště je třeba tento problém vyzdvihnout v souvislosti s migracemi, které citelně zasáhly do celkového počtu obyvatel zejména v městském centru.

Období 1791–1815 bylo ovlivněno válkami s revoluční Francií a s Napoleonem, jež spolu s ambiciózní válečnou politikou Habsburků způsobily značné hospodářské potíže. Už v roce 1800 nebyly v oběhu stříbrné mince (zlaté a krejcary konvenční měny), ale bankocetle (nekryté papírové peníze), protože mince byly posílány armádám. Mezi léty 1800–1806 se zvýšil oběh bankocetlí téměř čtyřicetkrát.^[50] S novými emisemi klesala jejich cena. Jestliže původně byly bankocetle volně směnitelné za mince v poměru 100:100, do roku 1810 spadl jejich kurz na 100:954.^[51] Svatba byla ekonomicky náročná, a proto hospodářské výkyvy nejvíce ovlivňovaly vývoj sňatečnosti. K nepříznivé ekonomické situaci se přidávaly časté a poměrně silné epidemie. Na přelomu století, kolem roku 1800, propukla velká epidemie neštovic a na konci roku 1805 rozšířila ruská vojska vracející se od Slavkova nemoc zvanou „moskalka“, snad tyfus.^[52] Nejnižší počty sňatků ve městě Jeseníku byly zaznamenány v letech 1800 (pouhých 6 za celý rok), 1805 (9) a 1806 (7); (srov. příloha 1).

Pokles počtu sňatků v letech 1811–1815 odpovídá tezi L. Fialové o pravděpodobném dopadu závěrečných fází napoleonských válek. Během těchto bojů vyvrcholily ekonomické problémy,^[53] které určité ovlivnily sňatečnost i v Jeseníku. Po porážce u Wagramu (1809) muselo Rakousko platit Francii obrovské válečné náhrady. Koncem roku 1810 zastavilo všechny nevyhnutelné státní výdaje a v prvních měsících 1811 provedlo měnovou reformu, která znamenala drastické snížení hodnoty papírového platidla. Státní bankrot byl vyhlášen dne 15. března 1811.^[54] V Jeseníku klesl počet sňatků už v roce 1812 pod hranici 20 za rok a v roce 1815 bylo uzavřeno dokonce jen sedm sňatků.

PAVLÍK – Jitka RYCHTAŘÍKOVÁ – Alena ŠUBRTOVÁ, *Základy demografie*, Praha 1986, s. 381; Zdeněk PAVLÍK – Květa KALIBOVÁ, *Mnohojazyčný demografický slovník* (= Acta demographica XV), Praha 2005, s. 28. Pokud bychom se omezili pouze na roky známých počtů obyvatel, nezachytili bychom vývoj a výpočty by ukázaly výhradně na konkrétní stav v jednom roce, který se ale může od ostatních velmi lišit.

[50] Jitka LNĚNIČKOVÁ, *České země v době předbřeznové 1792–1848*, Praha 1999, s. 57.

[51] Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek*, Praha 2004, s. 12.

[52] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 71–72.

[53] Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, *Historická demografie* 12, 1987, s. 208.

[54] M. ŠVANKMAJER, *Čechy*, s. 13.

TABULKA Č. 4. POČTY SŇATKŮ A HRUBÁ MÍRA SŇATEČNOSTI (HMS) VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910
 TABLE 4. NUMBER OF MARRIAGES AND CRUDE NUPTIALITY RATE (HMS) IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910

Období	Počet sňatků	Hms (v ‰)	Období	Počet sňatků	Hms (v ‰)
1791–1795	86	.	1851–1855	99	6,4
1796–1800	71	6,8	1856–1860	154	8,2
1801–1805	75	7,0	1861–1865	186	8,4
1806–1810	76	6,9	1866–1870	221	8,7
1811–1815	71	6,3	1871–1875	194	7,1
1816–1820	105	9,1	1876–1880	152	5,3
1821–1825	90	7,6	1881–1885	191	6,4
1826–1830	101	8,3	1886–1890	175	5,7
1831–1835	82	6,6	1891–1895	190	6,1
1836–1840	85	6,7	1896–1900	211	6,7
1841–1845	132	10,1	1901–1905	212	6,5
1846–1850	107	8,0	1906–1910	232	6,9

Zdroje / Sources: ZA v Opavě, f. Sběrka matrik Severomoravského kraje, Římskokatolická farnost Jeseník, inv. č. 3153, 3154, 3178, 10 284, sign. JE-III-15, JE-III-16, JE-III-40, JE-III-46; ibidem, f. Evangelická fara a. v. Holčovice, inv. č. 3904, 8642, sign. ES-I-14, ES-I-21; ibidem, f. Českobratrská evangelická fara Javorník, inv. č. 8931, sign. ČM-VII-1; ibidem, Politický okres Frývaldov, občanská matrika, inv. č. 10 251, sign. CV-VI-2; Národní archiv, f. Matriky židovských náboženských obcí v českých krajích, inv. č. 130, 673.

Pozn. Data o středních stavech obyvatel v pětiletích byla vypočítána metodou interpolace a na základě interpolovaných údajů hrubé míry sňatečnosti.

L. Fialová zároveň dodává, že v následujících letech byl způsobený pokles rychle kompenzován,^[55] což plně koresponduje s vývojem v Jeseníku, protože po tomto snížení vzrostl počet sňatků hned v následujícím pětiletí (1816–1820) až na 105, přičemž už v roce 1816 činil 18, což ostře kontrastuje se situací v předchozím roce. Přitom ani tato léta nebyla z nejpříznivějších. V zemědělství sice probíhala do roku 1817 konjunktura a údajně rostla životní úroveň na venkově,^[56] ale horší období zažívalo textilnictví. Úpadek plátenictví započatý již v devadesátých letech 18. století přešel v silnou krizi po zavedení kontinentální blokády v roce 1805. Soukenictví sice na krátký čas prosperovalo díky dodávkám pro armádu, ale po

[55] L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti*, s. 208.

[56] J. LNĚNIČKOVÁ, *České země*, s. 58.

roce 1815 bylo zasaženo odbytovou krizí.^[57] Měnová reforma (1811) měla údajně na textilní podniky menší dopad než krize a deprese po roce 1817.^[58] Navíc v letech 1816–1817 proběhla podle Livi Bacciho poslední demografická krize v Evropě.^[59] Hlad ovšem postihl české země spíše okrajově a Jeseník jako město mohl prosperovat přes postupující úpadek domácí textilní výroby. Připomenout lze například textilní výrobu rodu Raymannů, která přinesla pracovní příležitosti, takže se počet obyvatel Jeseníku zvyšoval stěhováním.^[60]

Na počátku třicátých let byl příznivý vývoj zastaven prvními epidemiemi cholery, kterou následovaly další epidemie v polovině třicátých let, pravděpodobně hlavně tyfové, ačkoli Ludmila Kárníková je považovala za cholery. Jelikož se šířily z východu, zasáhly bolestně především Moravu a Slezsko.^[61] Roční úhrny počtů sňatků byly podprůměrné, jen v letech 1831 a 1833 přesahovaly hranici 20, což souviselo s vysokou úmrtností a následným zvýšením počtu opakovaných sňatků.

Naopak v první polovině čtyřicátých let zaznamenáváme značný nárůst počtu sňatků. Opět se projevila kompenzace a zřejmě se také nakrátko zlepšily ekonomické podmínky. Jenže v čtyřicátých letech výroba plátna na Jesenícku upadala, což bylo spjato s malým odbytem plátna.^[62] V podhorských oblastech, kde bylo plátenictví důležitým vedlejším zdrojem příjmů, malí rolníci většinou už na svých políčkách pěstovali brambory, jež byly opakovaně napadány chorobami (suchá a mokrá hniloba brambor) a po deštích na podzim 1844 a velkých mrazech v zimě 1844/1845 zasáhly plísň ve velkém i obilniny.^[63] Situaci ještě zhoršilo neodborné pěstování brambor a v jeho důsledku degenerace sadby.^[64] Úřady doporučovaly ke konzumaci náhradní plodiny jako šťovík, řeřichu, pampelišky, pupeny z topolů a podobně.^[65] Na Jesenícku byl hlad v čtyřicátých letech trvalým jevem a dříve výjimečná nezaměstnanost nabyla chronického charakteru. Skutečná katastrofa zde nastala hlavně v roce 1845.^[66] Nejdramatičtější bylo zasaženo obyvatelstvo

[57] J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 375–376.

[58] Jana MACHAČOVÁ – Jiří MATĚJČEK, *Nástin vývoje textilní výroby v českých zemích v období 1781–1848. I. díl*, Opava 1991, s. 57.

[59] Massimo LIVI BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 172.

[60] R. ZUBER, *Z dějin jesenícké farnosti*, s. 123.

[61] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 73–74.

[62] J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin vývoje textilní výroby*, s. 69.

[63] Andělín GROBELNÝ, *Hladová léta ve Slezsku 1846–1856*, in: Slezský sborník 56, 1958, č. 1, s. 55.

[64] Eduard MAUR – Pavla HORSKÁ, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17.–19. století*, *Historická demografie* 10, 1986, s. 182.

[65] J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin vývoje textilní výroby*, s. 70.

[66] Jan JANÁK, *Dějiny Moravy 3/1. Hospodářský rozmach Moravy 1740–1918*, Brno 1999, s. 37.

produktivního věku, což s sebou zpočátku neslo značný pokles sňatečnosti. Vrchol krize přišel na přelomu zimy a jara 1848, a poté se situace mírně uklidnila.^[67]

L. Fialová spatřuje v polovině čtyřicátých let neúrody obilí, brambor a s tím související epidemie tyfu jako velkou překážku vysoké sňatečnosti.^[68] Výsledky z Jeseníku to jen potvrzují. Zejména v letech 1846–1848 byly úhrny sňatků nízké. V roce 1848 bylo v celém městě uzavřeno pouze sedm sňatků, což byl nejmenší počet od roku 1815. Následně však byl tento pokles kompenzován. Roku 1849 došlo k uzavření 31 nových manželství, o rok později bylo zaznamenáno ještě o sedm sňatků více. Revoluční události těchto let asi neměly přímý dopad na snížení sňatečnosti, protože hlavním problémem zdejšího obyvatelstva byl hlad a jeho důsledky.

Pro období třicátých a čtyřicátých let 19. století sice nemáme data na úrovni okresu, ale můžeme najít úhrny za děkanáty, farnosti či jednotlivé lokality. Zatím jsme sice odkázáni pouze na absolutní čísla, ale výzkumem fondů děkanátů a farností můžeme časem dospět i k výpočtu hrubých měř. Na podkladě vývoje počtu sňatků lze alespoň sledovat dopady existenčních krizí. Z podobné úvahy zřejmě vycházel i dřívější „archiváři“ statistik přirozené měny, protože třeba ve fondu děkanského úřadu ve Zlatých Horách se dochovaly téměř výhradně statistiky pro léta dvou největších úmrtnostních krizí v třicátých a čtyřicátých letech, tzn. pro období epidemie cholery (1830–1832) a hladových let (1848–1849). Nepochybně bylo hlavním cílem sestavit statistiky narozených a zemřelých, ale i v počtech sňatků se obě krize významně odrazily.

Ve farnosti Jánský Vrch (sídlo vratislavského biskupa ve městě Javorníku) se v třicátých a čtyřicátých letech vyskytlo několik roků s podstatným zvýšením počtu sňatků, přičemž k prvnímu došlo v roce 1833, tzn. po odeznění první epidemie cholery v českých zemích, a k posledním v letech 1848 a 1850, tzn. po dalších velkých úmrtnostních krizích v rámci hladových let (srov. tab. 5). Na růstu se pravděpodobně podílely hlavně druhé a další sňatky. Vzestupy se objevovaly i v jednotlivých lokalitách děkanátu Zlaté Hory, i když na první pohled jsou málo zřetelné zejména pro počátek třicátých let (srov. přílohy 2 a 3). Většinou se totiž jednalo o malé vesnice v horách, v nichž se epidemie projevily méně než třeba v městě Albrechticích, kde v roce 1829 uzavřelo sňatek 22 párů, v následujících dvou letech jen 16, resp. 14, ale v roce 1832 naopak 34 párů. Zčásti šlo asi o sňatky odložené z minulých let.

[67] Lumír DOKOUPIL, *Důsledky hladových let v polovině 19. století pro vývoj populace Těšínských Beskyd*, in: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě 45, řada C–10, Ostrava 1975, s. 63. Nově publikováno in: Aleš Zářický a kol. (eds.), Lumír Dokoupil. Z díla historického demografa, Ostrava 2015, s. 317–332.

[68] L. FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti*, s. 211.

TABULKA Č. 5. POČTY SŇATKŮ VE FARNOSTI JÁNSKÝ VRCH V LETECH 1827–1850
 TABLE 5. NUMBER OF MARRIAGES IN THE PARISH OF JÁNSKÝ VRCH IN 1827–1850

Období	Počty sňatků	Období	Počty sňatků	Období	Počty sňatků	Období	Počty sňatků	Období	Počty sňatků
1826	.	1831	22	1836	19	1841	22	1846	22
1827	30	1832	24	1837	33	1842	33	1847	16
1828	32	1833	38	1838	10	1843	18	1848	37
1829	22	1834	24	1839	16	1844	18	1849	27
1830	19	1835	19	1840	21	1845	20	1850	44
1827–1830	103	1831–1835	127	1836–1840	99	1841–1845	111	1846–1850	146

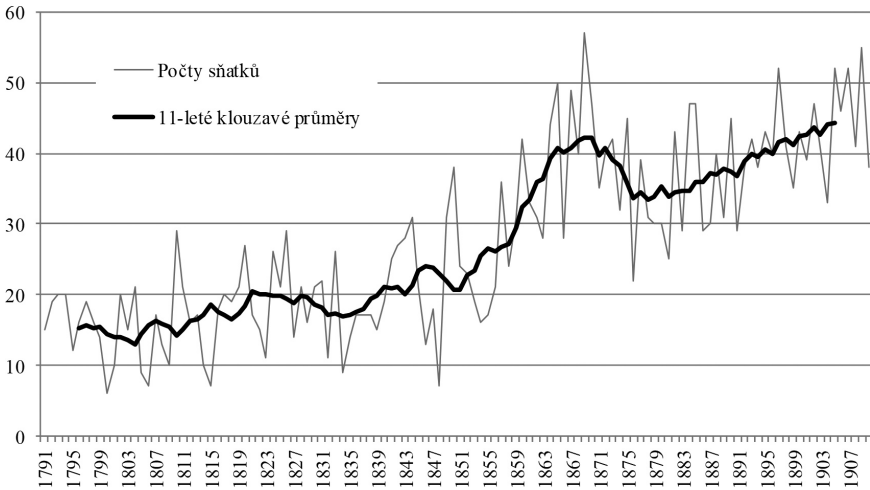
Zdroje / Sources: SOkA Jeseník, Děkaný úřad Javorník – vyříděno z Farního úřadu Javorník, nezprac., Výkaz o sňatcích (1828–1850), sign. VII b, kar. 32 V.

Pozn.: Ve statistických tabulkách byl sice uváděn děkanát Jánský Vrch, ale počty sňatků jsou tak nízké, že neodpovídají rozsahu děkanátu. Srov. následující tab. 8, v níž jsou data za děkanát za roky 1849 a 1850 podstatně vyšší. Zřejmě se tedy jednalo o farnost.

V roce 1848 vstoupilo do manželství v celém děkanátu Zlaté Hory o 18 párů méně než v roce předchozím, zatímco v roce 1849 o 22 párů více než roku 1848. Největší pokles počtu sňatků v roce 1848 nastal přímo ve městě Zlaté Hory, ale v některých venkovských lokalitách děkanátu se naopak počet sňatků zvýšil (Heřmanovice, Ondřejovice), což mohlo ovšem souviset s poklesem už v předchozím roce 1847. Naznačuje to i opětý pokles v roce 1849, kdy v Ondřejovicích bylo zaznamenáno o více než polovinu sňatků méně než v předchozím roce. Oproti tomu ve Zlatých Horách nebo Albrechticích bylo o více než 10 sňatků více. Počty viditelně rostly i roku 1850, kdy bylo ve srovnání s předchozím rokem uzavřeno o 23 sňatků více.

V první polovině padesátých let se ještě projevovaly důsledky několikaletých neúrodných let, což se odrazilo i ve zvýšené úmrtnosti, především v roce 1855. Ve městě Jeseník bylo v letech 1851–1855 uzavřeno 99 manželství, což bylo ještě méně než v předchozím pětiletí, ale nejméně to bylo až v letech 1854–1855. V následujících dvou letech byly počty sňatků velmi vysoké. Trend pokračoval nadále, což by odpovídalo nástupu ekonomicky příznivé etapy 1856–1873. Během ní byl dokonce zjištěn nejvyšší roční úhrn sňatků ve městě za celé „dlouhé 19. století“, a to v roce 1869 (57). Podobný vývoj lze sledovat pro politický a posléze smíšený okres Jeseník (srov. příloha 4). Především výrazně poklesly počty sňatků v letech 1854 a 1855. Krátkodobý zásah způsobila prusko-rakouská válka v roce 1866. V tomto roce znatelně poklesl počet sňatků jak ve městě Jeseníku (28), tak v celém

GRAF Č. 1. POČTY SŇATKŮ VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910
 FIGURE 1. NUMBER OF MARRIAGES IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910

Zdroje: srov. Tabulka č. 4.
 Sources: see Table 4.

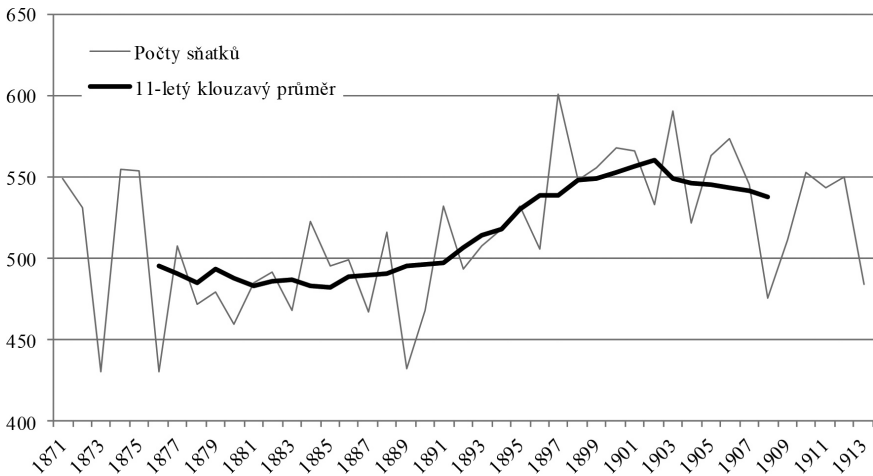
okrese (164). Přitom ve městě se odehrávalo v předchozích a následných letech kolem 50 svateb ročně a v okrese přes 200.

Krach na vídeňské burze v květnu 1873 s dramatickým dopadem zejména na drobné živnostníky nevyvolal ve městě Jeseníku okamžitý pokles zájmu o vstup do manželství. Tohoto roku byly vystrojeny 42 svatby a v celém pětiletí 1871–1875 bylo uzavřeno 194 nových manželství. Útlum v počtu sňatků nastal až v následujícím pětiletí. Celý politický okres ovšem zažil nejnižší úhrn právě v roce 1873 a pak znovu v roce 1876, na což navazovaly menší či větší kompenzace (srov. příloha 5). Od roku 1878 se roční úhrny pohybovaly pravidelně pod hranicí 500 a až do roku 1890 se vyskytly pouze dva roky, kdy přesáhly tuto hranici. Od devadesátých let 19. století do první světové války byly naopak vytrvale nad 500 s nevýznamnými výjimkami v letech 1892, 1908 a 1913.

Po celé 19. století se sňatečnost v českých zemích pohybovala zhruba na úrovni 8 uzavřených sňatků na 1000 obyvatel.^[69] Zdá se, že na Jesenícku byla mírně nižší, ale do sčítání v roce 1869 to nelze tvrdit s jistotou. Přijmeme-li počty obyvatel města Jeseníku z první poloviny 19. století, uváděné převážně v topografických pracích, pak úroveň hrubé míry sňatečnosti činila v letech 1791–1910 průměrně 7,3 ‰. Na venkově to mohlo být ještě méně, zvláště od napoleonských válek a krize

[69] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 164.

GRAF Č. 2. POČTY SŇATKŮ V OKRESE JESENÍK V LETECH 1871–1913
 FIGURE 2. NUMBER OF MARRIAGES IN THE POLITICAL DISTRICT OF JESENÍK IN 1871–1913

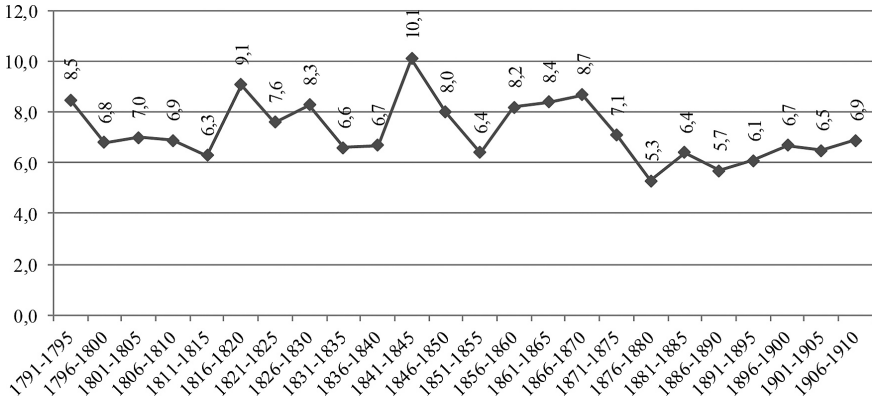
Zdroje / Sources: Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie 1871–1880, Wien 1873–1881; ÖS. Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1884–1918.

v plátenictví. Nižší hodnoty se vyskytovaly zejména za existenčních krizí, například v politickém okrese Jeseník poklesla sňatečnost v letech 1854 a 1855 na 6,5 %, resp. 4,9 %, ale už k roku 1857 se zvýšila na 7,5 % (srov. příloha 4). Podobně vypadala situace i v samotném městě Jeseníku. V letech 1854 a 1855 činila hrubá míra sňatečnosti 4,9 % a 5,1 %, zatímco v roce 1857 následně vzrostla až na 9,9 %.

Šedesátá léta 19. století byla pravděpodobně posledním obdobím, kdy se sňatečnost ve městě Jeseníku držela nad hranicí 8 sňatků na 1000 obyvatel, což lze předpokládat i pro venkovské oblasti Jesenicka, ale v souvislosti s krachem na vídeňské burze rychle klesala. V letech 1871–1875 činila jen 7,1 % a v následujícím pětiletí dokonce 5,3 %, což byla nejnižší míra, která byla pro Jeseník vypočítána do konce sledovaného období. Vleklá hospodářská krize ovlivňovala úroveň sňatečnosti ještě v průběhu osmdesátých let (6,4 % v letech 1881–1885 a 5,7 % v letech 1886–1890). Obyvatelstvo celého jesenického okresu se vypořádávalo s hospodářským úpadkem velmi obtížně. Jestliže po poklesu sňatečnosti v roce 1873 (6,2 %) došlo v následujících dvou letech ještě k určité kompenzaci (v obou činila hms 8,0 %), poté už nastala trvalá stagnace, kdy se pětileté průměry dostávaly jen obtížně k hranici 7,0 %.^[70]

[70] L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ – R. LIPOVSKI, *Populace*, s. 78.

GRAF Č. 3. HRUBÁ MÍRA SŇATEČNOSTI VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910
 FIGURE 3. CRUDE NUPTIALITY RATE IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910

Zdroje: srov. Tabulka č. 4.
 Sources: see Table 4.

Od poloviny 19. století se zvyšoval objem vnitřní migrace. V osmdesátých letech se tento proces v českých zemích zrychlil, vzrostlo zejména stěhování mladých lidí z venkova do měst, často i na větší vzdálenosti.^[71] Nepříznivé ekonomické podmínky vyháněly především produktivní obyvatelstvo Jesenicka pryč, nejčastěji do Dolních Rakous a Pruska.^[72] Na konci 19. století a na počátku 20. století zaznamenáváme velmi podobnou úroveň sňatečnosti. K výrazným výkyvům už nedocházelo a v období let 1891–1910 se hrubá míra sňatečnosti ve městě pohybovala v rozmezí 6,1 ‰–6,9 ‰, celkově se však v okrese vrátila alespoň k hranici 8 ‰ a v některých letech téměř dosahovala dokonce 9 ‰ (například 1897, 1903; srov. příloha 5). Zřejmě se mladí lidé z venkova, kteří nacházeli práci v městských podnicích, vraceli uzavřít sňatek do domovských obcí v okolí.

Podle J. Machačové a J. Matějčka zůstávalo v té době trvale svobodných jen asi 5 % obyvatel,^[73] přičemž žen o něco více než mužů,^[74] ale vstup do manželství nebyl snadný a mladí lidé na něj museli poměrně dlouho čekat. Trvale svobodnými zůstaly nepříliš početné skupiny obyvatelstva, kterým ke vstupu do manželství bránila buď konvence, nebo nemajetnost. Právě nedostatek prostředků k obživě rodiny bránil svatbám zejména v souvislosti se získáním povolení k sňatku, o které museli až do roku 1919 některé skupiny obyvatelstva žádat nadřízené

[71] L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj*, s. 192.

[72] L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ – R. LIPOVSKI, *Populace*, s. 227–228.

[73] J. MACHAČOVÁ – J. MATĚJČEK, *Nástin sociálního vývoje*, s. 106.

[74] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 159.

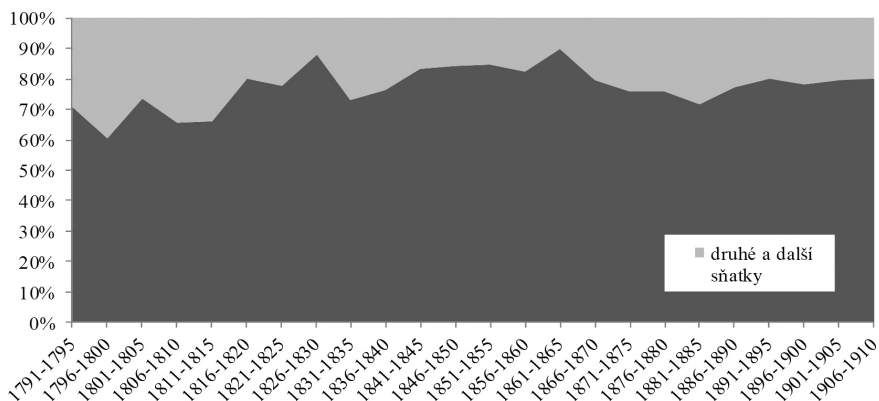
úřady. Možnost uzavření manželství mohla být také ovlivněna celkovou kulturní úrovní obyvatelstva. Především pro ženu 19. století se cesta k oltáři stala symbolem vysvobození ze starostí o budoucnost, a to nejen o hmotné zajištění, ale i ze strachu z životní prázdnoty.^[75] Pro Jesenícko a sousední okresy představovala nízká úroveň sňatečnosti jednu z příčin vysoké porodnosti svobodných matek.^[76]

Sňatky podle rodinného stavu snoubenců

Podíl druhých a dalších sňatků byl poměrně velký, což odpovídalo vyšší úrovni úmrtnosti osob ve středním věku. V letech 1791–1910 bylo ve městě Jeseníku uzavřeno celkem 3298 sňatků. Celých 78,3 % z tohoto počtu (tedy 2584 manželství) představovaly oboustranně první sňatky, což znamená, že oba snoubenci uzavírali sňatek poprvé. Ve zbývajících 21,7 %, tedy v 714 případech, vstupoval do manželství alespoň jeden ze snoubenců jako ovdovělý, popřípadě rozvedený.

GRAF Č. 4. SŇATKY PODLE POŘADÍ VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910 (V PROCENTECH)

FIGURE 4. MARRIAGES BY ORDER IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910 (PERCENTAGES)

Zdroje: srov. Tabulka č. 4.
Sources: see Table 4.

[75] Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, s. 56.

[76] L. DOKOUPIL – L. NESLÁDKOVÁ – R. LIPOVSKI, *Populace*, s. 133.

TABULKA Č. 6. SŇATKY PODLE RODINNÉHO STAVU SNOUBENCŮ VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910

TABLE 6. MARRIAGES BY FAMILY STATUS OF THE ENGAGED COUPLE IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910

Ženich	Nevěsta				Celkem	
	svobodná		ovdovělá			
Svobodný	2584	78,4 %	159	4,8 %	2743	83,2 %
Ovdovělý	417	12,6 %	138	4,2 %	555	16,8 %
Celkem	3001	91,0 %	297	9,0 %	3298	100,0 %

Zdroje: srov. Tabulka č. 4.

Sources: see Table 4.

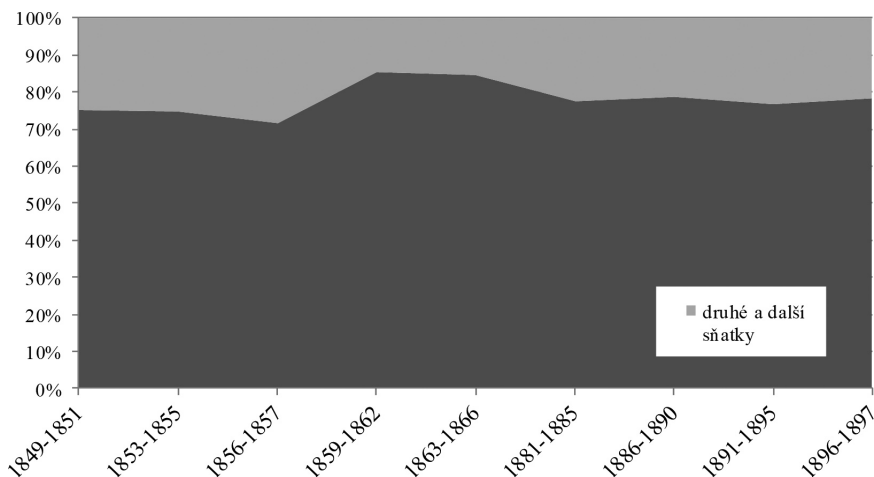
Nejmenší podíl oboustranně prvních sňatků byl v Jeseníku zaznamenán v období válek s Francií, v posledním pětiletí 18. století (60,6 %) a také v letech 1806–1815 (66,0 %). Častější nárůsty počtu zemřelých dospělých osob zřejmě způsobily zvýšení podílu palingamních sňatků. Svou roli sehrála pravděpodobně i ekonomická destabilizace, jež znesnadňovala především mladým párům založení rodiny, zatímco vdovci a vdovy mohli na sňatkovém trhu nabídnout určitou jistotu. V letech 1796–1800 se zvýšil počet a také podíl sňatků vdovců se svobodnými dívkami (23,9 %), v letech 1806–1810 vdovců s vdovami (15,8 %) a v letech 1811–1815 opět vdovců se svobodnými dívkami (22,5 %). Zatímco u prvního a třetího případu se zřejmě projevil hospodářské potíže, v druhém byla nejdůležitější motivací vysoká úmrtnost dospělých za epidemie roku 1806 (srov. příloha 6).

Po napoleonských válkách již dosahovaly první sňatky vyšších podílů. Jde především o potvrzení přednostních zájmů při výběru partnera. Svobodný muž dává obvykle přednost svobodné dívce, neboť si většinou oba snoubenci budou odpovídat věkem.^[77] Podíly protogamních sňatků se v Jeseníku opět snížily v třicátých letech 19. století, kdy vstupovali do manželství znovu častěji vdovci se svobodnými dívkami a méně s vdovami, přičemž druhá varianta se více vyskytovala po epidemii cholery. Podobný jev však nenastal překvapivě za hladové krize na konci čtyřicátých a v první polovině padesátých let. Počty sňatků vdovců s vdovami byly v té době velmi nízké. Vysoká úmrtnost totiž zasáhla obě pohlaví, vlastně celé rodiny, a proto byly poměrně hojně zakládány zcela nové rodiny, jež získaly možnost uplatnit se na uprázdněných usedlostech. Zdá se tedy, že vysoká mortalita dospělého obyvatelstva za hladové krize usnadnila mladým párům cestu k převzetí rodinného majetku a založení vlastní domácnosti. Je to ovšem poměrně zvláštní situace. Obvykle se vyšší úroveň úmrtnosti dospělých osob odrazila spíše ve vzestupu palingamních sňatků. Například v děkanátu Zlaté Hory bylo v roce

[77] Blanka ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686–1910*, *Historická demografie* 11, 1987, s. 109.

GRAF Č. 5. SŇATKY PODLE POŘADÍ V OKRESE JESENÍKU V LETECH 1849–1897
(V PROCENTECH)

FIGURE 5. MARRIAGES BY ORDER IN THE DISTRICT OF JESENÍK IN 1849–1897
(PERCENTAGES)

Zdroje / Sources: Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie 1871–1880, Wien 1873–1881; ÖS. Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1884–1918; ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1108, kar. 382, 383, demografická statistika – statistické zprávy o přirozeném pohybu obyvatelstva, porodech a úmrtích, o sňatcích civilních a vojenských osob (1849–1855); SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, inv. č. 759, fas. 1, pohyb obyvatelstva, statistiky farních úřadů (1856–1865).

1848 uzavřeno 10 těchto sňatků, kdy jeden z novomanželů byl ovdovělý, ale už v následujícím roce jich bylo 33 a o rok později 32. Rovněž počet sňatků dvou ovdovělých osob se zvýšil. Podobně v celém okrese Jeseník včetně města byly v letech 1849–1850 podíly sňatků ovdovělých vysoké. Blížily se 30%. Na počátku padesátých let se sice snížily, ale od roku 1853 se opět dostaly na vysoké hodnoty a převažovaly sňatky vdovců se svobodnými dívkami (srov. příloha 7). Situace ve městě Jeseníku byla tedy výjimečná.

Hladová krize skončila vyšší úmrtností v roce 1855, poté se v roce 1856 ještě zvýšil podíl palingamních sňatků, udržel se vysoký do roku 1857 a následně začal klesat. Ve smíšeném okrese činil roku 1856 podíl novomanželských párů typu vdovec – svobodná 20,5%, všechny palingamní sňatky dokonce 32,9%. I z toho lze usuzovat na nepříznivé podmínky pro uzavírání sňatků svobodných dívek. V následujícím období se zřejmě situace zlepšila, protože ve smíšeném okrese Jeseník byly v letech 1859–1866 podíly prvních sňatků každoročně vyšší než 80%, v roce 1865 se dokonce přiblížily 90%. Vývoj v centru okresu odpovídal celkové situaci.

V šedesátých letech 19. století bylo v Jeseníku ze všech uzavřených manželství téměř 85 % mezi svobodným mláďencem a svobodnou dívkou.

Ve městě Jeseníku byly zhruba od sedmdesátých let 19. století podíly prvních sňatků relativně nízké, pouze v jednom pětiletí (1906–1910) se dokázaly dostat nad 80 %. Vyšší podíly druhých a dalších sňatků zřejmě nesouvisely ani tak s demografickými krizemi, jako spíš se změnami struktury obyvatelstva značným vystěhovalectvím a stárnutím populace. Tento jev byl charakteristický na celém Jesenícku. V politickém okrese Jeseník se v letech 1881–1897 vyskytly jen dva roky, v nichž podíl protogamních sňatků překonal hranici 80 %, v obou případech ale pouze o několik desetin procentního bodu (roky 1884 a 1891). Zřejmě hlavně po krachu na vídeňské burze nastal značný odliv mladého obyvatelstva z Jesenícka a pro svobodné dívky, které ještě nacházely uplatnění ve službách a v textilním průmyslu, zůstali asi mnohokrát na výběr jen vdovci, takže podíl sňatků svobodných dívek s ovdovělými muži se pohyboval stabilně mezi 12 a 18 %, což v porovnání se šedesátými lety (s vědomím odlišných hranic komparovaných území) bylo někdy i více než dvojnásobně vyšší zastoupení.

Sňatkový věk

Věk snoubenců lze z oddacích matrik získat od konce 18. století. Povinnost zapisovat do oddacích matrik rodinný stav snoubenců a jejich věk byla nařízena roku 1785. Patent obsahoval také požadavek sestavovat každý rok předepsané sumární tabely.^[78]

Pro zjištění, v jakém věku vstupovali snoubenci ve městě Jeseník do manželství, byly vybrány čtyři desetileté sondy v letech 1791–1800, 1831–1840, 1871–1880 a 1901–1910. V prvním z těchto desetiletí bylo uzavřeno 157 sňatků, ve druhém 167, ve třetím 346 a v posledním 444. Vycházíme z předpokladu, že zaznamenaný údaj udává věk dokončený, tedy věk při posledních narozeninách.^[79] Pro všechna období dohromady činil vážený průměr v Jeseníku u mužů 26,7 roku a u žen 24,0 let. Tyto závěry se v podstatě přesně shodují s výsledky dosavadních výzkumů. Město Jeseník tak nevybočilo z hranic obvyklého sňatkového věku při prvním manželství, jež jsou pro české země vyčísleny na 26–27 let u mužů a 23–24 let u žen.^[80] V třicátých letech 19. století věk při oboustranně prvním sňatku vzrostl (muži 27,8 roku a ženy 25,4 roku). Stejný trend je patrný i pro první polovinu

[78] *Verordnung für die k. k. Erbländer vom 20 Hornung 1784*, in: Joseph Kropatschek (ed.), *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangener Verordnungen, und Gesetze in einer Systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1784*. Band 6, Wien 1786, s. 574–579.

[79] Eduard MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 122.

[80] Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, *Historická demografie* 9, 1985, s. 92.

19. století v ostravské aglomeraci, jak dokazují analýzy L. Dokoupila.^[81] Průměrný sňatkový věk při prvním sňatku ve městě Jeseníku v letech 1871–1880 odpovídal stále situaci v třicátých letech 19. století. Věk ženichů byl zcela totožný (27,8 roku), u nevěst byl nepatrně vyšší 25,7 roku. Do prvního desetiletí 20. století došlo pouze k mírnému zvýšení u ženichů na 28,2 roku, u nevěst zůstal stejný (25,7 roku).

V desetiletí 1791–1800 byl průměrný věk všech snoubenců (tzn. vstupujících do prvních i dalších sňatků) 30,5 roku. Druhá sonda v letech 1831–1840 zjistila průměr všech dosažených věků 32,8 roku. V Jeseníku se tedy během první poloviny 19. století sňatkový věk zvyšoval.^[82] Pro sedmdesátá léta 19. století zjišťujeme téměř stejný sňatkový věk, který činil průměrně 32,6 roku, a v letech 1901–1910 se tento věk ještě lehce zvýšil. Hodnota 33,1 roku je nejvyšším průměrným sňatkovým věkem ze všech sond, s nimiž jsme mohli údaj srovnat. Nejnižší věk novomanželů byl tedy zjištěn na konci 18. století, naopak nejvyšší na počátku století dvacátého. Jako starší vstupovali do manželství vždy muži. Ať už se jednalo o sňatky první či další, byl ve všech čtyřech desetiletých sondách zjištěn u ženichů průměrně vyšší věk než u nevěst.

Srovnáme-li průměrný věk ženichů a nevěst zjištěný v Jeseníku s věkem, který byl vypočítán pro oblast Ostravska, dojdeme k závěru, že v letech 1791–1800 mezi nimi výraznější rozdíly nebyly. Průměrný rozdíl sňatkového věku všech párů vstupujících do manželství v Jeseníku a na Ostravsku byl asi 1,2 roku, přičemž největší rozdíl byl zjištěn u nevěst, jež se vdávaly poprvé. Průměrný věk těchto žen byl v Jeseníku o 1,8 roku vyšší. Druhé srovnání s obyvatelstvem průmyslové ostravské oblasti je možné pro sedmdesátá léta 19. století. V tomto desetiletí byl průměrný věk snoubenců ve všech sňatcích vyšší v Jeseníku – 32,6 roku, zatímco v ostravské oblasti zjišťujeme průměrný věk 28,4 roku (celkový rozdíl tedy 4,2 roku).^[83] V průmyslově se rozvíjejícím Ostravsku vstupovali snoubenci do manželství v nižším věku, než tomu bylo ve městě Jeseníku.

Ve všech čtyřech časových sondách se vyskytl pouze jeden ženich, který se ženil dříve než v 19 letech. Nevěst mladších 20 let bylo celkem 50, přičemž 18 z nich se vdávalo v letech 1901–1910. Na konci 18. století se nadpoloviční většina svobodných mužů ženila ve věku 25–29 let, nevěsty měly nejčastěji 20–24 let (srov. tabulka 7). Do třicátých let 19. století tyto podíly poklesly, a to především ve prospěch vyšších věkových skupin. Již téměř 15 % ženichů se poprvé ženilo ve věku 30–34 let a dalších 8,2 % ve věku 35–39 let. Mezi nevěstami výrazně vzrostlo zastoupení dívek skupiny 25–29 (37,4 %). V sedmdesátých letech 19. století vstupovali snoubenci do prvního manželství opět o něco později. Je sice pravda,

[81] Lumír DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*, Praha 1987, s. 67.

[82] Totéž stanovisko i L. FIALOVÁ, *Příspěvek*, s. 107.

[83] Srovnání bylo uskutečněno na základě práce: Lumír DOKOUPIL, *Demografický vývoj ostravské aglomerace za průmyslové revoluce*, Ostrava 1976, tabulka 12 na s. 29.

že nadpoloviční většina snoubenců se nacházela opět ve skupině 25–29 let a snoubenek ve skupině 20–24 let, ale zvýšení těchto podílů bylo na úkor skupin 20–24 let u mužů (pokles zastoupení o téměř 10 procentních bodů), resp. 15–19 let u žen (o 5,5 procentních bodů). Oproti tomu vzrostly podíly snoubenců ve skupině 30–34 let, popřípadě v ještě vyšších věkových kategoriích. Nepříznivý ekonomický vývoj způsobil, že do počátku 20. století se situace v Jeseníku příliš nezměnila, naopak možnosti vstupu do manželství se spíše ještě zhoršily, protože stoupl podíl nevěst, jež se poprvé vdávaly ve věku 25–34 let.

TABULKA Č. 7. SŇATKY PODLE VĚKU SNOUBENCŮ A POŘADÍ SŇATKŮ VE MĚSTĚ JESENÍKU V OBDOBÍCH 1791–1800, 1831–1840, 1871–1880 A 1901–1910 (V %)
TABLE 7. MARRIAGES BY AGE OF THE ENGAGED COUPLES AND ORDER OF MARRIAGES IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1800, 1831–1840, 1871–1880 AND 1901–1910 (PERCENTAGES)

Věkové skupiny	Všechny sňatky				Oboustranně první sňatky			
	1791–1800		1831–1840		1791–1800		1831–1840	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
do 20	0,0	6,4	0,6	7,2	0,0	8,8	0,8	8,9
20–24	23,6	49,0	28,7	37,1	32,0	56,3	34,2	43,1
25–29	38,2	26,1	32,9	32,9	50,5	29,1	39,0	37,4
30–34	14,6	6,4	14,4	10,2	10,7	1,9	14,6	5,7
35–39	6,4	6,4	12,0	6,0	2,9	2,9	8,2	4,9
40–44	3,8	3,8	4,8	3,0	2,9	1,0	2,4	0,0
45–49	1,9	1,3	2,4	1,2	0,0	0,0	0,8	0,0
50 +	11,5	0,6	4,2	2,4	1,0	0,0	0,0	0,0
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	1871–1880		1901–1910		1871–1880		1901–1910	
do 20	0,0	2,6	0,0	4,1	0,0	3,4	0,0	5,1
20–24	20,0	39,1	18,8	37,2	24,9	51,4	23,6	43,8
25–29	43,8	29,9	42,2	32,0	51,0	31,0	49,4	34,1
30–34	18,0	13,6	17,9	12,0	18,7	8,4	18,2	11,1
35–39	4,6	6,4	6,8	7,5	3,4	4,2	4,5	3,4
40–44	2,9	4,6	6,1	5,4	1,2	1,2	3,4	2,0
45–49	2,0	1,7	2,5	0,9	0,4	0,4	0,9	0,5
50 +	8,7	2,1	5,7	0,9	0,4	0,0	0,0	0,0
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroje: srov. Tabulka č. 4.

Sources: see Table 4.

Pro Jesenicko máme k dispozici jen data za léta 1849–1850 na úrovni děkanátů, za léta 1849–1866 na úrovni politického a posléze smíšeného okresu a za léta 1881–1902 opět na úrovni politického okresu. Data o věku snoubenců byla rakouskými statistiky bohužel zjišťována bez rozdílu rodinného stavu, takže se jedná o všechny sňatky, a s mírně odlišnými věkovými skupinami, než jaké používá dnešní statistika. Doboví statistici si byli vědomi toho, že se muži poprvé žení většinou až po dosažení věku dospělosti 24 let, i proto, že museli projít odvody do vojska, zatímco ženy se vdávaly o něco dříve. Rozsahy věkových skupin tedy nebyly stejné. U mužů se na rozdíl od žen nerozlišovala věková skupina 20–24 let. Nízký věk snoubenců mohl znamenat určité problémy pro uzavření sňatku, protože od vydání Občanského zákoníku (1811) byl u osob mladších 24 let vyžadován souhlas zákonných zástupců.^[84] Hranice plnoletosti se v průběhu staletí postupně zvyšovaly, nicméně dosažení plnoletosti nebylo k uzavření manželství třeba. Dosažení věku 24 let bylo totiž podmínkou k získání rozhodovací pravomoci, nikoli však k uzavření manželství, kdy stačil onen souhlas zákonných zástupců obou snoubenců.^[85]

Pro léta 1849–1850 jsou podíly ženichů a nevěst podle věkových skupin zajímavé jen z hlediska dopadu kompenzace předchozích hladových let 1847–1848. Vývoj byl v jednotlivých děkanátech velmi odlišný. Zřejmě v některých krize doznávala ještě v roce 1849, v jiných už ne, nebo téměř ne. Výkyvy mohly vyplývat také z velikosti studovaných souborů, ačkoliv v každém děkanátu bylo uzavřeno více než 100 sňatků za rok. Pro sledování dopadu vysoké úmrtnosti však stačí vyčlenit podíly osob vstupujících do manželství ve vyšším věku, zhruba 40 a více let. Muži této věkové skupiny tvořili průměrně 17,8 % všech ženichů v roce 1849 a 19,5 % v roce 1850, ale v děkanátu Zlaté Hory vystoupil tento podíl až na 22,6 % v roce 1849 a o rok později překročil 20% hranici i v děkanátech Jánský Vrch a Vidnava. Ženy ve věku nad 40 let byly zastoupeny mezi nevěstami v těchto dvou letech podstatně méně – 6,5 % (1849), resp. 6,6 % (1850). Vyplývá z toho všeobecně známý fakt, že ženy s rostoucím věkem výrazně ztrácely šance vdát se, protože žen bylo na „sňatkovém trhu“ hodně a vdovci preferovali nový sňatek s mladými svobodnými dívkami.

Pro okres Jeseník se dochovala data rovněž od roku 1849, ale úhrn sňatků za tento rok se rovnal úhrnu za všechny čtyři děkanáty. Pro rok 1850 už to neplatilo, takže zatímco v roce 1849 vzali statistici zřejmě součet dat za všechny děkanáty v jejich hranicích jako odpovídající okresu, v roce 1850 se už pracovalo s daty za okres v jeho hranicích, jež neodpovídaly hranicím děkanátů. Mnoho se z těchto dat vyčíst nedá, ale určité drobnosti mohou být zajímavé. Například v příslušných letech kompenzace po hladové krizi vstoupilo na Jesenicku do manželství poměrně hodně žen ve věku do 20 let. V letech 1851, 1853 a 1854 byly počty takto mladých nevěst téměř o polovinu nižší, aby se v roce 1855 znovu podstatně zvýšily. Vysoká

[84] L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny*, s. 161.

[85] Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 71–72.

TABULKA Č. 8. SNOUBENCI PODLE VĚKU V DĚKANÁTECH NA JESENICKU
V LETECH 1849–1850

TABLE 8. ENGAGED COUPLES BY AGE IN THE DIACONATES OF THE JESENÍK
REGION IN 1849–1850

Věkové skupiny	Vidnava		Jánský Vrch		Jeseník		Zlaté Hory		Celkem
	1849	1850	1849	1850	1849	1850	1849	1850	
Ženiši									
do 24	17	16	20	23	32	26	22	22	178
24–30	49	37	56	74	62	60	40	65	443
30–40	28	37	47	48	23	34	44	45	306
40–50	11	13	19	23	15	13	23	19	136
50–60	4	10	6	16	4	6	6	7	59
60 +	2	2	3	3	0	2	2	4	18
celkem	111	115	151	187	136	141	137	162	1140
Nevěsty									
do 20	14	11	10	12	12	13	10	12	94
20–24	43	21	44	43	40	34	36	38	299
24–30	30	43	57	69	59	59	49	68	434
30–40	16	32	30	50	18	27	32	33	238
40–50	7	7	7	9	6	5	9	7	57
50 +	1	1	3	4	1	3	1	4	18
celkem	111	115	151	187	136	141	137	162	1140
Ženiši (v %)									
do 24	15,3	13,9	13,2	12,3	23,5	18,4	16,1	13,6	15,6
24–30	44,1	32,2	37,1	39,6	45,6	42,6	29,2	40,1	38,9
30–40	25,2	32,2	31,1	25,7	16,9	24,1	32,1	27,8	26,8
40–50	9,9	11,3	12,6	12,3	11,0	9,2	16,8	11,7	11,9
50–60	3,6	8,7	4,0	8,6	2,9	4,3	4,4	4,3	5,2
60 +	1,8	1,7	2,0	1,6	0,0	1,4	1,5	2,5	1,6
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Nevěsty v %									
do 20	12,6	9,6	6,6	6,4	8,8	9,2	7,3	7,4	8,2
20–24	38,7	18,3	29,1	23,0	29,4	24,1	26,3	23,5	26,2
24–30	27,0	37,4	37,7	36,9	43,4	41,8	35,8	42,0	38,1
30–40	14,4	27,8	19,9	26,7	13,2	19,1	23,4	20,4	20,9
40–50	6,3	6,1	4,6	4,8	4,4	3,5	6,6	4,3	5,0
50 +	0,9	0,9	2,0	2,1	0,7	2,1	0,7	2,5	1,6
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Zdroje / Sources: Zemský archiv v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1108, kar. 382.

úmrtnost během hladových let způsobila zánik řady manželství a někdy smrt obou manželů, takže se na jimi „uprázdněná místa“ mohli dostat jiní. Potvrzovalo by to předpoklad, že i svobodné dívky získávaly tímto šanci vdát se, na kterou by třeba za lepších úmrtnostních podmínek nedosáhly. Podíly velmi mladých dívek (do 20 let) byly přitom stále relativně nízké, jen v roce 1855 přesáhly 10% mez. Sňatků totiž přibýlo ve všech věkových kategoriích. Mezi ženichy stoupaly podíly mužů ve věku do 24 let spíše v ekonomicky úspěšnějších letech, například 1859–1866, popřípadě 1881–1885 (srov. příloha 8), kdy představovali pětinu a v jednotlivých letech někdy až čtvrtinu snoubenců.

Většina ženichů i nevěst vstupovala do manželství ve věku 24 až 30 let, obvykle to bylo 30–40 % všech snoubenců a snoubenek, ale vyskytly se roky s více než 40% zastoupením, například u mužů v letech 1865 a 1866 (významně na úkor skupiny do 24, ale i 30–40), u žen v letech 1851 a 1864, avšak v jejich případě se podíly věkové skupiny 24–30 let přibližovaly 40 % velmi často. Muži totiž měli ještě vysoké podíly ve skupině 30–40letých, zatímco ženy ne. Ženiši ve věku 30–40 let dosáhli dokonce v několika letech nejvyšších počtů ze všech věkových skupin, tím i nejvyšších podílů (výrazněji v letech 1857, 1860 a 1861). Medián sňatkového věku ženichů by se tedy dal hledat ve věku kolem 30 let, ale pro všechny sňatky, protože první sňatky nelze ze statistik vydělit.

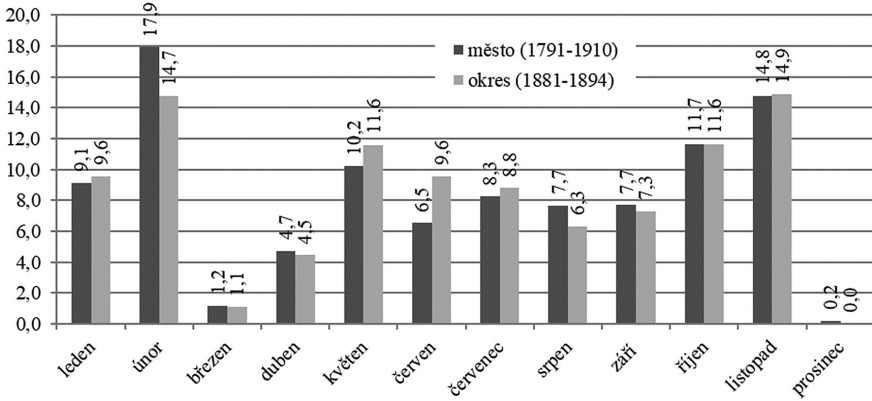
Podíly nevěst ve věku 24–30 let ke konci 19. století ještě rostly nad hranici 40 %, ale docela výrazně kleslo jejich zastoupení ve věkové skupině 30–40 let. Jestliže na počátku osmdesátých let se blížilo jedné pětině, v druhé polovině osmdesátých let už bylo pod 20 %. Oproti tomu vzrostl podíl mladších nevěst ve věku 20–24 let. Mezi ženichy nastal posun spíše k vyššímu věku. Na přelomu 19. a 20. století tvořili muži do 24 let mezi ženichy již jen 11 %, zatímco ve skupině 24–30 let to bylo 56,1 % a ve skupině 30–40 let celkem 22,2 %.

Sezonní průběh sňatečnosti na Jesenicku

Ve městě Jeseníku bylo v souhrnu celého dlouhého 19. století nejvíce sňatků uzavřeno v únoru, celkem 554, což odpovídá podílu 17,9 % (po přepočtu na denní průměr). Tento jev byl poměrně logický. V únoru je vše stále ještě zahaleno zimní pokrývkou, což během agrárně náročného roku skýtá ideální příležitost pro svatební hostinu a s ní související radovánky.^[86] Druhý největší počet sňatků byl uzavřen v listopadu. Tehdy vstoupilo do společného svazku 484 párů. K měsícům s vysokým podílem sňatečnosti by se ještě daly zařadit říjen a květen, v nichž bylo uzavřeno 395, respektive 346 manželství. V obou měsících se podíl sňatků drží nad hranicí 10 % vzhledem k ostatním měsícům (srov. graf 6). V těchto čtyřech měsících (únor, květen, říjen a listopad) byla uzavřena více než polovina všech sňatků.

[86] M. LENDEROVÁ, *K hříchu*, s. 89.

GRAF Č. 6. SEZONNOST SŇATKŮ VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910
 A V POLITICKÉM OKRESE JESENÍK V LETECH 1881–1894
 FIGURE 6. SEASONALITY OF THE MARRIAGES IN THE TOWN OF JESENÍK IN
 1791–1910 AND IN THE POLITICAL DISTRICT OF JESENÍK IN 1881–1894

Zdroje / Sources: srov. Tabulka č. 4 / see Table 4; *ÖS. Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1884–1896.*

Vysoké procento všech manželství bylo uzavřeno v zimních měsících, ale prosinec byl v tomto ohledu velikou výjimkou. V prosinci bylo za celých 120 sledovaných let v Jeseníku uzavřeno pouze sedm sňatků, přičemž první svatba v tomto měsíci byla uskutečněna až v roce 1860. Zbýlých šest prosincových manželství bylo uzavřeno v letech 1899–1909. Takto nízký počet sňatků souvisí především s postní dobou adventu, který na počátku prosince začíná. Celkem 40 uzavřených březnových sňatků v rámci celého období 1791–1910 je nutné považovat za velmi nízké číslo. Důvodem byla postní doba před Velikonocemi, během níž se sňatky nikdy nekonaly. V březnu se oddávalo maximálně do devátého dne v měsíci, jen ve dvou případech byly březnové svatby vystrojeny později (28. března roku 1860 a 29. března roku 1864). Jak v případě března, tak v případě prosince šlo o církevní důvody, které lidem zabraňovaly vstoupit do manželství.^[87] V dubnu většinou postní doba skončila, avšak zbylo poměrně málo dnů příhodných k uzavření sňatku. V porovnání s lednem, jako měsícem následujícím po adventním čase, byly počty sňatků nižší téměř o polovinu. V obou případech jako by nastala kompenzace až v dalších měsících – únoru a květnu. Přísloví „v máji máry“, typické pro současnou dobu, nebylo v minulosti známo. Celkem 346 sňatků v měsíci květnu svědčí o skutečnosti, že květen byl celkem oblíbeným měsícem ke vstupu do manželství.

[87] B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj*, s. 107.

B. Štěrbová dodává, že k přesvědčení, že manželství uzavřená v květnu bývají nešťastná, docházeli snoubenci až počátkem čtyřicátých let 20. století.^[88]

Rozdělením sezonního průběhu sňatečnosti v Jeseníku na dvě stejně dlouhá časová období zjistíme, že do roku 1850 bylo nejvíce veselek vystrojeno v lednu, únoru a listopadu, v březnu naopak jen osm svateb a v prosinci žádná. Po roce 1850 byl největší počet sňatků zjištěn v únoru, říjnu a listopadu. Velké množství uzavřených manželství se již vyskytuje i v květnu. Naopak počet sňatků v lednu klesá. Podobně vypadala sezonnost sňatků v celém politickém okrese Jeseník na konci 19. století. Na podkladě dat z *Österreichische Statistik* bylo zjištěno, že největší množství sňatků bylo uzavřeno v listopadu, únoru, říjnu a květnu, přičemž v květnu dokonce více než v lednu, což byla ve srovnání s jinými českými oblastmi spíše zvláštnost. Je možné, že v druhé polovině 19. století docházelo k přesunu preferencí obyvatel ze zimního na podzimní a pozvolna i letní období, což by bylo pro horské Jesenícko logické.

Závěr

Předkládaná práce je příspěvkem ke studiu sňatečnosti obyvatelstva města Jeseníku a celého mikroregionu Jesenícko v období „dlouhého“ 19. století, v době rozvoje zdejší protoindustriální textilní výroby a její následné transformace na výrobu průmyslovou. Základním trendem byl pozvolný, ale v první polovině ne příliš výrazný růst počtu sňatků ve městě, což by odpovídalo jen nízkému vzestupu počtu obyvatel. Lze-li důvěřovat údajům o počtu obyvatel, jak byly publikovány v různých topografických materiálech, pohybovala se hrubá míra sňatečnosti ve městě zhruba mezi 6 a 8 ‰ s vyššími úrovněmi v pětiletích 1816–1820 a 1841–1845, ale výpočty byly provedeny s použitím metody interpolace. Zejména ve čtyřicátých letech 19. století nastalo významnější zvýšení počtu sňatků, což zřejmě souviselo s růstem městské populace. V údajích o počtu obyvatel publikovaných v soudobých topografiích se to nemuselo projevit, a zřejmě proto dosáhla hrubá míra sňatečnosti v letech 1841–1845 až 10,1 ‰. Pro venkov bohužel nemáme za toto období souvislejší řady dat. V druhé polovině 19. století byly sice pětileté úhrny sňatků ve městě docela vysoké, ale počet obyvatel spíše stagnoval. V padesátých a šedesátých letech se hrubá míra sňatečnosti sice udržovala v důsledku hospodářsky příznivého vývoje ještě kolem 8 ‰, ale s krachem na vídeňské burze a nevýraznou industrializací klesly od sedmdesátých let k 6 ‰. Na celém Jesenícku se zahrnutím města byla sice situace příznivější, i tak se hrubé míry pohybovaly zhruba od sedmdesátých let mezi 6 a 7,5 ‰, což byly v porovnání s jinými okresy rakouského Slezska, zejména v jeho východní části, spíše nižší úrovně. Trend se změnil teprve v polovině devadesátých let a nastal opět mírný růst na úroveň charakteristické pro celé české země.

[88] Tamtéž, s. 106. Též Vladimír SRB – Milan KUČERA – Ladislav RŮŽIČKA, *Demografie*, Praha 1971, s. 225.

V Jeseníku i na celém Jesenícku převládaly oboustranně první sňatky. Z ostatních, tedy druhých a dalších uzavřených manželství, se nejčastěji ženil vdovec se svobodnou partnerkou, nejméně často vdovec s vdovou. Palingamní sňatky měly až do poloviny 19. století značné zastoupení především vlivem opakujících se neúrod a hladových krizí, které na chudé podhorské obyvatele dopadaly tvrdě až krutě. Častými úmrtími osob v produktivním věku bylo ukončeno mnoho manželství a ovdovělí museli pro své rodiny hledat nové otce a matky. Přestože na konci padesátých a v průběhu šedesátých let 19. století se úmrtnostní situace podstatně zlepšila a díky ekonomické konjunktuře se zvýšily podíly prvních sňatků, od sedmdesátých let se stav opět obrátil. Pravděpodobně v důsledku vysokého vystěhovalectví mladých lidí, zejména mužů, znovu vzrostly podíly druhých a dalších sňatků, hlavně vdovců se svobodnými dívkami. Takže zatímco v šedesátých letech se podíly protogamních sňatků pohybovaly mezi 80 a 90 %, v následujících desetiletích spíše v rozmezí 70–80 %.

Sňatkový věk snoubenců byl na Jesenícku poměrně vysoký. Většina mužů vstupovala do manželství ve věku 25–34 let, většina žen v kategorii 21–30 let. Bohužel dobová statistika nerozlišovala věk snoubenců v protogamních a palingamních sňatcích, a proto byly podíly ovlivněny započtením starších vdovců a vdov. Přínosnější tedy byly analýzy na základě matriční excerpcce pro město Jeseník ve čtyřech desetiletých sondách. Bylo zjištěno, že v letech 1791–1800 činil průměrný věk všech mužů vstupujících do manželství 30,5 roku, v období 1831–1840 byl tento věk o něco vyšší – 32,8 roku. V sedmdesátých letech 19. století sňatkový věk dosáhl 32,6 roku a v období 1901–1910 činil dokonce 33,1 roku. Z vybraných sond byl tedy nejnižší věk snoubenců při vstupu do manželství zjištěn na konci 18. století, nejvyšší naopak na počátku 20. století. Celkový trend směřoval k postupnému zvyšování průměrného sňatkového věku, čímž bylo zkráceno období, které žena v manželství strávila v reprodukčním věku.

Věk oboustranně svobodných snoubenců byl na konci 18. století v Jeseníku u mužů 26,7 roku a u žen 24,0 let. Tato data se v podstatě přesně shodují s výsledky z ostatních dosavadních výzkumů, neboť pro české země se uvádí, že věk vstupu do prvního manželství činil 26–27 let u mužů a 23–24 let u žen.^[89] V třicátých letech 19. století sňatkový věk na Jesenícku vzrostl (u mužů na 27,8 roku a u žen na 25,4 roku). Tento trend je patrný i pro vývoj v první polovině 19. století v ostravské aglomeraci, jak dokazují analýzy L. Dokoupila.^[90] Průměrný sňatkový věk při vstupu do prvního manželství v letech 1871–1880 byl velice podobný situaci v třicátých letech 19. století. Věk ženichů byl totožný (27,8 roku), u nevěst dosahoval 25,7 roku. Pro první desetiletí 20. století byl tento věk vyčíslen u ženichů na 28,2 roku a u nevěst na 25,7 roku.

[89] L. FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti*, s. 92.

[90] L. DOKOUPIL, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti*, s. 67.

Měsíci, v nichž se nejčastěji uzavíraly sňatky, byly únor a listopad. Naopak vlivem dodržování církevních svátků a tradic bylo uzavřeno pouze sedm sňatků v prosinci a 40 v březnu. Život na Jesenicku byl tedy nepochybně silně ovlivňován katolickou církví a její věroukou, snoubenci se vyhýbali uzavření sňatku během adventu a postní doby. Velkou roli jistě hrál i charakter a průběh zemědělského roku, což se promítalo zejména ve vysokém využití zimních měsíců pro konání svatby, zatímco v létě, kdy většina obyvatel byla zaměstnána prací na polích, se podíl sňatků snižoval. Ke konci 19. století se možná začal projevovat (zatím nevýrazně) pozvolný přechod preferencí k jarním a letním měsícům. Hodně sňatků bývalo uzavřeno v květnu.

Zjištěná historickodemografická data o sňatečnosti ve městě Jeseníku v podstatě korespondují s již publikovanými výsledky a závěry vztahujícími se k českým zemím, ale týkají se téměř výhradně německojazyčné populace a regionu, kde se ke konci 19. století hospodářské poměry postupně zhoršovaly. Vývoj sňatečnosti měl v takové oblasti dramatický dopad na porodnost, a to z různých hledisek. Tato studie je vůbec prvním pokusem kombinovat data získaná klasickou excerpcí matrik a data sebraná dobovou statistikou přirozené měny. Jedním z hlavních cílů bylo ověřit přesnost statistických údajů pomocí základních demografických výpočtů, tedy ne přímo srovnáním absolutních počtů, k čemuž by bylo zapotřebí excerpovat matriky z větších územních celků. Studie určitě nevyčerpala všechna dochovaná data, protože jejich dohledání je dosti obtížné a závisí do značné míry na zpřístupnění stěžejních fondů. V současnosti jsou sice již poměrně dobře přístupné fondy farních a děkanských úřadů, dlouhodobě se pracuje s fondy okresních úřadů, ale často nejsou zpracovány třeba archivy soudních okresů. Pro sledované území je nevýhodou, že se fond opavského krajského hejtmanství dochoval velmi torzovitě. Přesto se podařilo nalézt překvapivé množství dat, s nimiž jsme se pokusili statisticky pracovat přes složitý územněsprávní vývoj oblasti v průběhu 19. století.

PŘÍLOHA Č. 1. POČTY SŇATKŮ VE MĚSTĚ JESENÍKU V LETECH 1791–1910
 APPENDIX 1. NUMBER OF MARRIAGES IN THE TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910

Rok	Počet	Rok	Počet	Rok	Počet	Rok	Počet
1791	15	1821	17	1851	24	1881	25
1792	19	1822	15	1852	23	1882	43
1793	20	1823	11	1853	19	1883	29
1794	20	1824	26	1854	16	1884	47
1795	12	1825	21	1855	17	1885	47
1796	16	1826	29	1856	21	1886	29
1797	19	1827	14	1857	36	1887	30
1798	16	1828	21	1858	24	1888	40
1799	14	1829	16	1859	31	1889	31
1800	6	1830	21	1860	42	1890	45
1801	10	1831	22	1861	33	1891	29
1802	20	1832	11	1862	31	1892	38
1803	15	1833	26	1863	28	1893	42
1804	21	1834	9	1864	44	1894	38
1805	9	1835	14	1865	50	1895	43
1806	7	1836	17	1866	28	1896	40
1807	17	1837	17	1867	49	1897	52
1808	13	1838	17	1868	40	1898	41
1809	10	1839	15	1869	57	1899	35
1810	29	1840	19	1870	47	1900	43
1811	21	1841	25	1871	35	1901	39
1812	16	1842	27	1872	40	1902	47
1813	17	1843	28	1873	42	1903	41
1814	10	1844	31	1874	32	1904	33
1815	7	1845	21	1875	45	1905	52
1816	18	1846	13	1876	22	1906	46
1817	20	1847	18	1877	39	1907	52
1818	19	1848	7	1878	31	1908	41
1819	21	1849	31	1879	30	1909	55
1820	27	1850	38	1880	30	1910	38

Zdroje: srov. Tabulka č. 4. Sources: see Table 4.

PŘÍLOHA Č. 2. POČTY SŇATKŮ V LETECH 1831–1832 V JEDNOTLIVÝCH
 LOKALITÁCH DĚKANÁTU ZLATÉ HORY („CHOLEROVÉ ROKY“)
 APPENDIX 2. NUMBER OF MARRIAGES IN 1831–1832 IN THE PARTICULAR
 LOCALITIES OF THE DIACONATE OF ZLATÉ HORY (“CHOLERA YEARS”)

Rok	Počty v před- chozím roce	Podle náboženství					Podle stavu			Celkem	Meziroční rozdíl
		katolické	nekato- lické	Smišené	řecké	židovské	oba svobodní	oba ovdovělí	smišené		
Horní Údolí											
1830	5	7	-	-	-	-	7	-	-	7	2
1831	7	4	-	-	-	-	1	-	3	4	-3
1832	4	7	-	-	-	-	4	-	3	7	3
Ondřejovice											
1830	6	8	-	1	-	-	6	-	3	9	3
1831	9	9	-	-	-	-	7	1	1	9	0
1832	9	7	-	-	-	-	5	-	2	7	-2
Hynčice											
1830	18	20	-	-	-	-	12	1	7	20	2
1831	20	13	-	-	-	-	10	-	3	13	-7
1832	14	15	-	-	-	-	11	-	4	15	1
Rejvíz											
1830	6	3	-	-	-	-	2	-	1	3	-3
1831	3	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-2
1832	1	1	-	-	-	-	1	-	-	1	0
Město Albrechtice											
1830	22	16	-	-	-	-	12	1	3	16	-6
1831	16	14	-	-	-	-	6	2	6	14	-2
1832	14	34	-	-	-	-	21	1	12	34	20
Mnichov											
1830	13	19	-	-	-	-	14	-	5	19	6
1831	19	17	-	-	-	-	12	-	5	17	-2
1832	17	14	-	-	-	-	11	-	3	14	-3
Velký Valštejn											
1831	11	7	-	-	-	-	7	-	-	7	-4
1832	7	15	-	-	-	-	12	-	3	15	8
Heřmanovice											
1830	25	17	-	1	-	-	12	-	5	17	-8
1831	17	10	-	-	-	-	8	-	2	10	-7

Zdroje / Sources: SOKA Jeseník, f. Děkanský úřad Zlaté Hory, nezprac., Výkazy o sňatcích (1830–1832), kar. 36; ibidem, Výkazy z far – narození a zemřelí za DŮ (1830–1853), kar. 36.

Pozn.: Pozdější rozhraničení okresů nekopírovalo hranice děkanátů, takže Město Albrechtice, Hynčice a Valštejn spadaly pod soudní okres Albrechtice v politickém okrese Krnov a Mnichov pod soudní okres Vrbno v politickém okrese Bruntál.

PŘÍLOHA Č. 3. POČTY SŇATKŮ V JEDNOTLIVÝCH LOKALITÁCH DĚKANÁTU ZLATÉ HORY V LETECH 1848-1850 („HLADOVÁ KRIZE“)
 APPENDIX 3. NUMBER OF MARRIAGES IN 1831-1832 IN THE PARTICULAR LOCALITIES OF THE DIACONATE OF ZLATÉ HORY IN 1848-1850 (“HUNGER CRISIS”)

Lokalita	Počty v předchozím roce	Podle náboženství					Podle stavu			Celkem	Meziroční rozdíl
		katolické	nekatolické	smíšené	řecké	židovské	oba svobodní	oba ovdovělí	smíšené		
1848											
Zlaté Hory	40	14	-	-	-	-	11	2	1	14	-26
M. Albrechtice	22	17	1	-	-	-	15	-	3	18	-4
Hynčice	12	16	-	-	-	-	15	-	1	16	4
Heřmanovice	14	25	-	-	-	-	22	-	3	25	11
Ondřejovice	8	20	-	-	-	-	20	-		20	12
Mnichov	14	10	-	-	-	-	9	-	1	10	-4
Horní Údolí	8	7	-	-	-	-	5	1	1	7	-1
Velký Valštejn	12	4	-	-	-	-	4	-	-	4	-8
Rejvíz	3	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-2
celkem	133	114	1	-	-	-	102	3	10	115	-18
vojenské osoby 1848											
M. Albrechtice	2	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-1
Heřmanovice	-	1	-	-	-	-	1	-	-	1	1
celkem	135	116	1	-	-	-	104	3	10	117	-18
1849											
Zlaté Hory	14	27	-	-	-	-	18	4	5	27	13
M. Albrechtice	18	29	-	1	-	-	25	-	5	30	12
Hynčice	16	13	-	-	-	-	8	-	5	13	-3
Heřmanovice	25	22	-	-	-	-	15	3	4	22	-3
Ondřejovice	20	9	-	-	-	-	6	1	2	9	-11
Mnichov	10	18	-	-	-	-	12	-	6	18	8
Horní Údolí	7	6	-	-	-	-	4	-	2	6	-1
Velký Valštejn	4	9	-	-	-	-	5	1	3	9	5
Rejvíz	1	3	-	-	-	-	1	1	1	3	2
celkem	115	136	-	1	-	-	94	10	33	137	22
1850											
Zlaté Hory	27	48	-	-	-	-	34	2	12	48	21
M. Albrechtice	30	20	-	-	-	-	15	2	3	20	-10
Hynčice	13	19	-	-	-	-	16	-	3	19	6

Heřmanovice	22	23	-	-	-	-	15	2	6	23	1
Ondřejovice	9	15	1	-	-	-	16	-	-	16	7
Mnichov	18	17	-	2	-	-	15	-	4	19	1
Horní Údolí	6	4	-	-	-	-	3	-	1	4	-2
Velký Valštejn	9	8	-	-	-	-	7	-	1	8	-1
Rejvíz	3	3	-	-	-	-	2	-	1	3	0
celkem	137	157	1	2	-	-	123	6	31	160	23
vojenské osoby 1850											
Zlaté Hory	-	1	-	-	-	-	-	-	1	1	1
Velký Valštejn	-	1	-	-	-	-	1	-	-	1	1
dohromady	137	159	1	2	-	-	124	6	32	162	25

Zdroje / Sources: SOkA Jeseník, f. Děkaný úřad Zlaté Hory, nezprac., Výkazy z far – narození a zemřelí za DÚ (1830–1853), kar. 36; ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1108, kar. 382.

PŘÍLOHA Č. 4. POČTY SŇATKŮ, OBYVATEL A HRUBÁ MÍRA SŇATEČNOSTI (HMS)
V OKRESE JESENÍK V LETECH 1849–1866

APPENDIX 4. NUMBERS OF MARRIAGES, NUMBER OF INHABITANTS AND CRUDE
NUPTIALITY RATE (HMS) IN THE DISTRICT OF JESENÍK IN 1849–1866

Politický okres Jeseník				Smíšený okres Jeseník			
vojenský rok ¹	počet sňatků	počet obyvatel	hms (‰)	solární rok	počet sňatků	počet obyvatel	hms (‰)
1849	535	-	-	1856	161	-	-
1850	550	-	-	1857	166	22264 ⁴	7,5
1851	498	66 957	7,4	1858	-	23279 ⁵	-
1853	511	67 993 ²	7,5	1859	188	-	-
1854	443	68 511 ²	6,5	1860	202	-	-
1855	335	69 029 ²	4,9	1861	166	-	-
1858	-	70 583 ³	-	1862	164	-	-
				1863	215	-	-
				1864	213	-	-
				1865	211	-	-
				1866	164	-	-

¹⁾ Vojenský rok začínal 1. listopadu a končil 30. října, solární rok je dnes používán kalendářní rok. ²⁾ Vypočítáno metodou interpolace. ³⁾ Součet smíšených okresů Javorník, Jeseník, Vidnava a Zlaté Hory. ⁴⁾ Asi skutečně přítomné obyvatelstvo včetně cizinců. ⁵⁾ Pravděpodobně domácí obyvatelstvo.

Zdroje / Sources: ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1108, kar. 382, 383; SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, inv. č. 759, fas. 1.

PŘÍLOHA Č. 5. POČTY SŇATKŮ A HRUBÁ MÍRA SŇATEČNOSTI (HMS)
 V POLITICKÉM OKRESE JESENÍK V LETECH 1869–1913
 APPENDIX 5. NUMBERS OF MARRIAGES AND CRUDE NUPTIALITY RATE (HMS) IN
 THE POLITICAL DISTRICT OF JESENÍK IN 1869–1913

Rok	Počet sňatků	Hms (‰)	Rok	Počet sňatků	Hms (‰)	Rok	Počet sňatků	Hms (‰)
1869	–	–	1884	523	7,5	1899	556	8,0
1870	–	–	1885	495	7,1	1900	568	8,2
1871	549	8,0	1886	499	7,2	1901	566	8,2
1872	531	7,7	1887	467	6,7	1902	533	7,7
1873	430	6,2	1888	516	7,4	1903	590	8,6
1874	555	8,0	1889	432	6,2	1904	522	7,6
1875	554	8,0	1890	468	6,7	1905	563	8,2
1876	430	6,2	1891	532	7,6	1906	573	8,3
1877	508	7,3	1892	493	7,1	1907	545	7,9
1878	472	6,8	1893	508	7,3	1908	476	6,9
1879	479	6,9	1894	518	7,5	1909	511	7,4
1880	460	6,6	1895	532	7,7	1910	553	8,0
1881	485	7,0	1896	506	7,3	1911	543	7,9
1882	492	7,1	1897	601	8,7	1912	550	8,0
1883	468	6,7	1898	548	7,9	1913	484	7,1

Zdroje / Sources: Statistisches Jahrbuch der Österreichischen Monarchie 1871–1880, Wien 1873–1881; ÖS. Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1884–1918.

PŘÍLOHA Č. 6. SŇATKY PODLE RODINNÉHO STAVU SNOUBENCŮ VE MĚSTĚ
JESENÍKU V LETECH 1791–1910
APPENDIX 6. MARRIAGES BY FAMILY STATUS OF THE ENGAGED COUPLES IN THE
TOWN OF JESENÍK IN 1791–1910

Období	Protogamní sňatky		Palingamní sňatky						Celkem	
			vdovec + svobodná		vdovec + vdova		svobodný + vdova			
	počet	podíl (%)	počet	podíl (%)	počet	podíl (%)	počet	podíl (%)	počet	podíl (%)
1791–1795	61	70,9	13	15,1	3	3,5	9	10,5	86	100,0
1796–1800	43	60,6	17	23,9	6	8,5	5	7,0	71	100,0
1801–1805	55	73,3	11	14,7	6	8,0	3	4,0	75	100,0
1806–1810	50	65,8	9	11,8	12	15,8	5	6,6	76	100,0
1811–1815	47	66,2	16	22,5	3	4,2	5	7,1	71	100,0
1816–1820	84	80,0	12	11,4	4	3,8	5	4,8	105	100,0
1821–1825	70	77,8	12	13,3	3	3,3	5	5,6	90	100,0
1826–1830	89	88,1	6	5,9	2	2,0	4	4,0	101	100,0
1831–1835	60	73,2	14	17,1	6	7,3	2	2,4	82	100,0
1836–1840	65	76,5	10	11,8	2	2,3	8	9,4	85	100,0
1841–1845	110	83,3	13	9,9	4	3,0	5	3,8	132	100,0
1846–1850	90	84,1	12	11,2	0	0,0	5	4,7	107	100,0
1851–1855	84	84,9	11	11,1	2	2,0	2	2,0	99	100,0
1856–1860	127	82,5	17	11,0	1	0,7	9	5,8	154	100,0
1861–1865	167	89,8	12	6,5	1	0,5	6	3,2	186	100,0
1866–1870	176	79,6	20	9,1	9	4,1	16	7,2	221	100,0
1871–1875	147	75,8	26	13,4	8	4,1	13	6,7	194	100,0
1876–1880	115	75,7	18	11,8	8	5,3	11	7,2	152	100,0
1881–1885	137	71,7	34	17,8	9	4,7	11	5,8	191	100,0
1886–1890	135	77,1	22	12,6	15	8,6	3	1,7	175	100,0
1891–1895	152	80,0	20	10,5	13	6,9	5	2,6	190	100,0
1896–1900	165	78,2	31	14,7	6	2,8	9	4,3	211	100,0
1901–1905	169	79,7	32	15,1	6	2,8	5	2,4	212	100,0
1906–1910	186	80,2	29	12,5	9	3,9	8	3,4	232	100,0
1791–1820	340	70,3	78	16,1	34	7,0	32	6,6	484	100,0
1821–1850	484	81,1	67	11,2	17	2,8	29	4,9	597	100,0
1851–1880	816	81,1	104	10,3	29	2,9	57	5,7	1006	100,0
1881–1910	944	77,9	168	13,9	58	4,8	41	3,4	1211	100,0

Zdroje: srov. Tabulka č. 4. / Sources: see Table 4.

PŘÍLOHA Č. 7. SŇATKY PODLE RODINNÉHO STAVU SNOUBENCŮ V OKRESE JESENÍK (1849–1866, 1881–1897)

APPENDIX 7. MARRIAGES BY FAMILY STATUS OF THE ENGAGED COUPLES IN THE DISTRICT OF JESENÍK (1849–1866, 1881–1897)

Rok	Počty sňatků					Skladba v %		
	protogamní sňatky	palingamní sňatky			celkem	protogamní sňatky	palingamní sňatky	
		svobodný + vdova	vdovec + svobodná	vdovec + vdova			svobodný + vdova	vdovec + svobodná
Politický okres Jeseník (vojenské roky)								
1849	396	104		35	535	74,0	19,4	
1850	391	134		25	550	71,1	24,4	
1851	400	22	57	19	498	80,3	4,4	11,4
1852	–	–	–	–	–	–	–	–
1853	372	31	85	23	511	72,8	6,1	16,6
1854	348	19	66	10	443	78,6	4,3	14,9
1855	243	17	64	11	335	72,5	5,1	19,1
Smíšený okres Jeseník (solární roky)								
1856	108	10	33	10	161	67,1	6,2	20,5
1857	126	12	25	3	166	75,9	7,2	15,1
1858	–	–	–	–	–	–	–	–
1859	162	5	14	7	188	86,2	2,7	7,4
1860	167	7	26	2	202	82,7	3,5	12,9
1861	139	9	16	2	166	83,7	5,4	9,6
1862	147	2	12	3	164	89,6	1,2	7,3
1863	177	9	28	1	215	82,3	4,2	13,0
1864	182	3	24	4	213	85,4	1,4	11,3
1865	189	7	12	3	211	89,6	3,3	5,7
1866	133	10	15	6	164	81,1	6,1	9,1
Politický okres Jeseník (solární roky)								
1881	386	12	67	20	485	79,6	2,5	13,8
1882	361	24	78	29	492	73,4	4,9	15,9
1883	361	20	73	14	468	77,1	4,3	15,6
1884	422	17	64	20	523	80,7	3,3	12,2
1885	376	25	73	21	495	76,0	5,1	14,7
1886	391	16	69	23	499	78,4	3,2	13,8
1887	359	20	63	25	467	76,9	4,3	13,5

1888	413	13	65	25	516	80,0	2,5	12,6
1889	338	19	59	16	432	78,2	4,4	13,7
1890	373	13	54	28	468	79,7	2,8	11,5
1891	426	11	64	31	532	80,1	2,1	12,0
1892	391	18	68	16	493	79,3	3,7	13,8
1893	367	21	92	28	508	72,2	4,1	18,1
1894	390	27	76	25	518	75,3	5,2	14,7
1895	409	20	77	26	532	76,9	3,8	14,5
1896	396	20	65	25	506	78,3	4,0	12,8
1897	469	25	72	35	601	78,0	4,2	12,0

Zdroje / Sources: ZA v Opavě, f. Zemská vláda slezská, inv. č. 1108, k. 382, 383; SOkA Jeseník, f. Okresní úřad Frývaldov, inv. č. 759, fas. 1.

PŘÍLOHA Č. 8A. POČTY A PODÍLY SŇATKŮ PODLE VĚKU ŽENICHA A NEVĚSTY
V OKRESE JESENÍK (1849–1866, 1881–1902)

APPENDIX 8A. NUMBERS AND PERCENTAGES OF MARRIAGES BY AGE OF THE
GROOM AND BRIDE IN THE DISTRICT OF JESENÍK (1849–1866, 1881–1902)

Období	Počty sňatků podle věku ženicha								
	věkové skupiny								celkem
	do 24	24–30	30–40		40–50	50–60	60+		
1849–1851	269	594	438		176	82	24		1583
1853–1855	254	432	400		118	64	21		1289
1856–1857	63	103	110		24	21	6		327
1859–1862	152	227	251		62	22	4		718
1863–1866	175	307	228		56	24	11		801
1881–1885	531	1070	541		165	96	60		2463
1886–1890	479	1136	537		170	91	64		2477
1891–1894	280	1027	454		154	82	46		2043
	do 24	24–30	30–35	35–40	40–50	50–60	60–70	70+	
1895–1898	262	1166	337	171	145	70	30	6	2187
1899–1902	245	1246	347	147	133	61	41	3	2223
Období	Podíly sňatků podle věku (%)								
	věkové skupiny								celkem
	do 24	24–30	30–40		40–50	50–60	60+		
1849–1851	17,0	37,5	27,7		11,1	5,2	1,5		100,0
1853–1855	19,7	33,5	31,0		9,2	5,0	1,6		100,0
1856–1857	19,3	31,5	33,6		7,3	6,4	1,8		100,0
1859–1862	21,2	31,6	35,0		8,6	3,1	0,6		100,0
1863–1866	21,8	38,3	28,5		7,0	3,0	1,4		100,0
1881–1885	21,6	43,4	22,0		6,7	3,9	2,4		100,0
1886–1890	19,3	45,9	21,7		6,9	3,7	2,6		100,0
1891–1894	13,7	50,3	22,2		7,5	4,0	2,3		100,0
	do 24	24–30	30–35	35–40	40–50	50–60	60–70	70+	
1895–1898	12,0	53,3	15,4	7,8	6,6	3,2	1,4	0,3	100,0
1899–1902	11,0	56,1	15,6	6,6	6,0	2,7	1,8	0,1	100,0

Zdroje: srov. Přílohy č. 5 a 7.

Sources: see Appendices 5 and 7.

PŘÍLOHA Č. 8B. POČTY A PODÍLY SŇATKŮ PODLE VĚKU NEVĚSTY V OKRESE JESENÍK (1849–1866, 1881–1902)

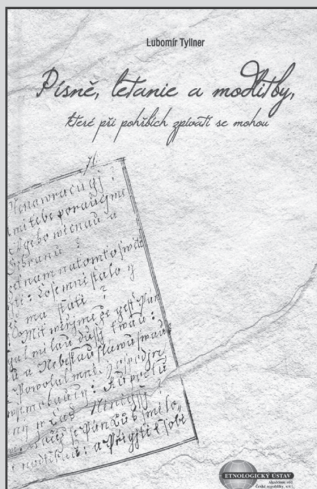
APPENDIX 8B. NUMBERS AND PERCENTAGES OF MARRIAGES BY AGE OF THE BRIDE IN THE DISTRICT OF JESENÍK (1849–1866, 1881–1902)

Období	Počty sňatků podle věku nevěsty								
	věkové skupiny								celkem
	do 20	20–24	24–30	30–40	40–50	50+			
1849–1851	113	399	620	343	83	25			1583
1853–1855	90	304	472	320	83	20			1289
1856–1857	17	80	123	85	20	2			327
1859–1862	47	196	252	179	33	11			718
1863–1866	57	198	314	192	32	8			801
1881–1885	147	733	962	457	127	37			2463
1886–1890	162	677	1004	462	133	39			2477
1891–1894	115	614	783	373	121	37			2043
	do 20	20–24	24–30	30–35	35–40	40–50	50–60	60 +	
1895–1898	95	624	885	290	133	114	44	2	2187
1899–1902	130	623	917	276	138	99	32	8	2223
Období	V procentech								
	věkové skupiny								celkem
	do 20	20–24	24–30	30–40	40–50	50+			
1849–1851	7,1	25,2	39,2	21,7	5,2	1,6			100,0
1853–1855	7,0	23,6	36,6	24,8	6,4	1,6			100,0
1856–1857	5,2	24,5	37,6	26,0	6,1	0,6			100,0
1859–1862	6,5	27,3	35,1	24,9	4,6	1,5			100,0
1863–1866	7,1	24,7	39,2	24,0	4,0	1,0			100,0
1881–1885	6,0	29,8	39,1	18,6	5,2	1,5			100,0
1886–1890	6,5	27,3	40,5	18,7	5,4	1,6			100,0
1891–1894	5,6	30,1	38,3	18,3	5,9	1,8			100,0
	do 20	20–24	24–30	30–35	35–40	40–50	50–60	60 +	
1895–1898	4,3	28,5	40,5	13,3	6,1	5,2	2,0	0,1	100,0
1899–1902	5,8	28,0	41,3	12,4	6,2	4,5	1,4	0,4	100,0

Pozn.: Rokem 1856 začínají počty a podíly za smíšený okres Jeseník, jež končí roku 1866.

Zdroje: srov. Přílohy č. 5 a 7.

Sources: see Appendices 5 and 7.

Lubomír Tyllner

Písni, letanie a modlitby, které při pohřbech zpívati se mohou

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
Praha 2017, 162 s., jmenový rejstřík, anglické
resumé, příloha CD

Ještě v 70. letech 20. století na jihočeských Blatech se udržel tradiční pohřební obřad, jehož rozměrnou část tvoří zpěvy nad otevřenou rakví zemřelého. Tento obřad se koná v domě nebožtíkově a scházejí se k němu všichni pozůstalí a dále nejbližší přátelé z příslušné obce. Vedle modliteb jsou zde zpívány pohřební lidové duchovní zpěvy, které svým vznikem sahají až do 16. století, zejména do kancionálů různých konfesí doby baroka.

Thus in the 1970s in the South-Bohemian region of Blata we could still find a traditional burial ceremony a large part of which consists of songs performed above the open coffin of the deceased. This ceremony takes place in the house of the deceased where all the family and closest friends from the village meet. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions. Besides prayers, funeral spiritual songs are sung which date back to 16th century and appeared mainly in hymn books and various confessions of the Baroque period.

Cena 190 Kč

ISBN 978-80-88081-16-6

Objednávky vyřizuje B. Gergelová: gergelova@eu.cas.cz

POPULATION CHANGES IN POLISH WESTERN TERRITORIES BEFORE AND AFTER WORLD WAR I

Dariusz K. Chojecki

Populační změny na území západního Polska před a po první světové válce

Abstract: The main aim of the article is to show differences in population growth in Polish western territories, in the context of changes to their nationality. In line with established principles, comparison was made at the county level. A modified, more detailed, version of John Webb's typology was used. Adopting the vital statistics method for the pre-war period, the author reconstructed the balance of migratory in the counties, based on *Preußische Statistik*. However, for the post-war period, information produced by the Central Statistical Office in Warsaw was used. The research shows that in the intercensal period 1921–1931, the continuity of demographic processes, both generally and spatially, was interrupted.

Historická demografie, 2020, 44:1: 93–131

Key words: population growth types, John Webb, Greater Poland, Pomerania, western Poland, history, demography

Contact: dr hab. Dariusz K. Chojecki, prof. US, University of Szczecin, Faculty of Humanities, Institute of History; e-mail: dariusz.chojecki@usz.edu.pl

Introduction

With the centennial anniversary of the signing of the Treaty of Versailles, it is perhaps time to examine the effects caused by the introduction of the new geopolitical order to Europe. Their political significance is well-known, but the demographic results much less so. This is somewhat surprising since, with the emergence of the principle of the self-determination of nations, a certain subjectivity in international law was gained by each population that lived in a given territory, a population for whom the conditions for determining nationality were created, or whose ethnic composition was to be a decisive factor in determining new state borders. This had an impact on changes to territorial shape for many countries, including the German Reich, which lost territory mainly to Poland, then France, Denmark, the Free City of Gdańsk,^[1] Lithuania (following the takeover of the Klaipėda Region), Belgium and Czechoslovakia. With the emergence of the new geopolitical order in Europe, demography became more important than ever, and the results of population surveys became the subject of public interest and political discourse.^[2] A remark by

[1] In the case of multilingual toponyms, I use the current names. The other variations are summarized in Table 1.

[2] For example: Antoni PLUTYŃSKI, *Bezdzietne Niemcy a Polska*, Warszawa 1933; Friedrich ROSS, *Der Bevölkerungsdruck im deutsch-polnischen Grenzgebiet*, Königsberg Pr. 1936 (the Polish

Germany's "national" demographer Friedrich Burgdörfer who warned that the land does not belong to the person who owns it, but to whoever cultivates it,^[3] seems to accurately capture the essence of the problem and the resulting international or internal tensions.

Aim and research questions

The article aims to illustrate the special character of population change in Polish western territories in the context of changes to nationality (German Reich, the Republic of Poland). This was achieved by comparing the typology of population growth in the intercensal periods 1900–1910 and 1921–1931, based on data on natural and migratory changes in counties (in German, *Kreis*). It was also important to verify the scientific and journalistic discourse, in the light of which the decisive factor for demographic change in the area we were interested in was a powerful outflow of the German population – an exodus, in fact – to the German Reich, stimulated in the initial post-war years by a policy of Polonisation and the uncertain economic and political situation in restored Poland, that is, fears of retaliatory actions, Bolshevik invasions and chaos in the Polish "Saisonstaat".^[4] In this context, it would seem that a few research questions are in order: what did the spatial distribution of types of demographic change look like, taking into account changes in population dynamics? Did ethnic structure have a significant impact on the shaping of the components of actual population increase? Which types and their variations occurred frequently and, vice versa, rarely (structural aspects)? Under the influence of which factors did changes in population growth take place? What were the internally diversified types that we are interested in,

edition was published in 1961 by the council of the Society for the Development of Western Lands); Friedrich ROSS, *Stadt- und Landbevölkerung in Ostdeutschland, Zentral- und Westpolen*, Stuttgart 1939; Ignacy CZUMA, *Polityka ludnościowa III Rzeszy*, Lublin 1939. For more on the demographic discourse in the context of the fear of aging and racial "self-abasement": Florence VIENNE, *Une science da la peur. La démographie avant et après 1933*, Frankfurt am Main 2006; Rainer MACKENSEN (ed.), *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik vor 1933*, Opladen 2002. See also Morgane LABBÉ, "Reproduction" as a New Demographic Issue in Interwar Poland, in: Heinrich Hartmann – Corinna R. Unger (eds.), *A World of Populations: The Production, Transfer, and Application of Demographic Knowledge in the Twentieth Century in Transnational Perspective*, New York 2014, pp. 36–57.

[3] Dariusz K. CHOJECKI, "Volk ohne Jugend". *Strach przed starością demograficzną narodu niemieckiego (a młodością polskiego) na przykładzie poglądów Friedricha Burgdörfera*, in: Agnieszka Janiak-Jasińska – Katarzyna Sierakowska – Andrzej Szwarz (eds.), *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, vol. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, Warszawa 2016, p. 307.

[4] Marek STAŻEWSKI, *Exodus. Migracja ludności niemieckiej z Pomorza do Rzeszy po I wojnie światowej*, Gdańsk 1998, pp. 94–101.

and did certain trends reveal themselves in this regard? Of course, according to the purpose of the article, all these questions are to enable the answer to one basic issue: in the post-war intercensal period, did population change differ significantly from that which occurred at the beginning of the 20th century?

For the sake of accuracy, the article focuses on the components of population changes (typology), while issues related to demographic transition^[5] are deliberately left aside, because they require a separate, extensive study using appropriate methods and sources. The latter have a limited scope of data in relation to counties. For small administrative units, it is not possible to use, for example, Ansley J. Coale's indexes and many other demographic measures which take into account the impact of age, sex and marital status on the results. It should also be remembered that the disadvantage of the demographic transition theory is that it does not include population migration movements.^[6] The reader interested in the issues of decline in fertility and mortality will find econometric explanations of these phenomena in the works of Patrick R. Galloway et al. (selected Prussian counties and cities)^[7] or Michael R. Haines and Hallie J. Kintner (larger German

[5] For Germany, see: Peter MARSCHALCK, *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1984, pp. 53–71 (Demographischer Wandel 2: Der Geburtenrückgang 1900–1930); Michel HUBERT, *Deutschland im Wandel. Geschichte der deutschen Bevölkerung seit 1815*, Stuttgart 1998, pp. 107–148 (Die Bevölkerungsexpansion und der demographische Übergang); Joseph EHMER, *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie, 1800–2000*, München 2004, pp. 118–127 (Die Bevölkerungsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts: ein „demographischer Übergang“?); Rolf GEHRMANN, *Die demographische Transition in Deutschland in historischer Perspektive*, in: Michaela Hohenwarter – Walter M. Iber – Thomas Krautzer (eds.), *Mensch im Mittelpunkt. Bevölkerung – Ökonomie – Erinnerung. Festschrift für Peter Teibenbacher zum 65. Geburtstag*, Wien 2019, pp. 101–114. For Poland, see: Krzysztof ZAMORSKI, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX w. i na początku XX wieku*, Kraków 1991; Marek OKÓLSKI, *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa 2004, pp. 128–130; Elżbieta STAŃCZYK, *Rodność i umieralność na ziemiach polskich w kontekście teorii przejścia demograficznego*, *Wiadomości Statystyczne* 2009, no. 9, pp. 16–32; Piotr EBERHARDT, *Fazy rozwoju demograficznego Polski*, *Roczniki Nauk Społecznych* 6, 2014, no. 2, pp. 135–160. On a microscale, see e.g.: Bartosz OGÓREK, *From a Demographic ancien régime to Modernity in Fifty Years? The Rapid Demographic Transition of Kraków's Population as Compared to Other Central European Cities*, *Studia Historyczne* 56, 2013, no. 4, pp. 483–495; Bartosz OGÓREK, *Transformacja demograficzna ludności Krakowa w latach 1859–2010*, *Małopolska* 15, 2013, pp. 105–127; Sabina REJMAN, *Zgony i ich uwarunkowania w parafii farnej w Rzeszowie w latach 1876–1913 w kontekście pierwszego przejścia demograficznego*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 40, 2018, pp. 245–272.

[6] For more on the theory of demographic transition: Marek OKÓLSKI (ed.), *Teoria przejścia demograficznego*, Warszawa 1990.

[7] Patrick R. GALLOWAY – Eugene A. HAMMEL – Ronald D. LEE, *Fertility Decline in Prussia, 1875–1910. A pooled Cross-Section Time Series Analysis*, *Population Studies* 48, 1994, pp. 135–138; Patrick R. GALLOWAY – Eugene A. HAMMEL – Ronald D. LEE, *Urban versus Rural: Fertility*

regions).^[8] For us, however, it is important that the cited authors – who are not German researchers^[9] – indicate a significant role in shaping the level of fertility played by independent variables, including religion,^[10] ethnicity or employment in mining. It is therefore understandable that in connection with the change of nationality in the areas we are interested in and the massive outflow of the German population, the role of the ethnic factor should be pointed out.

Territorial and temporal scope

Our starting point for assessing population changes in our area of interest is the larger administrative regions of Prussia (in German, *Regierungsbezirk*), which had large numbers of Poles living there: the Bydgoszcz, Gdańsk, Kwidzyn and Poznań regions. The vast majority of their territories formed part of the restored Polish state and its two voivodeships: the Pomeranian with its headquarters in Toruń (the majority of the territory in the Gdańsk and Kwidzyn regions of the former West Prussian province – *Provinz Westpreußen*) and Poznań (the bulk of the Bydgoszcz and Poznań regions of the former Poznań province – *Provinz Posen*). Unfortunately, comparative studies omitted Opole region and Silesia voivodeship. In the latter, it was not possible to conduct a census in 1921, due to late settlement of which country the eastern areas of Upper Silesia should belong to (October 20, 1921). The Olsztyn region with its large Polish-speaking population, created in 1905, was also omitted in the research due to its small territorial changes; after the war, the Działdowo district, previously part of Nidzica county, was separated off and annexed to Poland. It should be mentioned that, pursuant to the provisions of the Allied commission which laid out a new border between Germany and Poland, three counties from the Wrocław region also lost part of their territory to the restored Republic of Poland (see map 1).

There is no doubt that in the interwar period, the Pomeranian and Poznań voivodeships kept the most accurate records of vital statistics and the population,

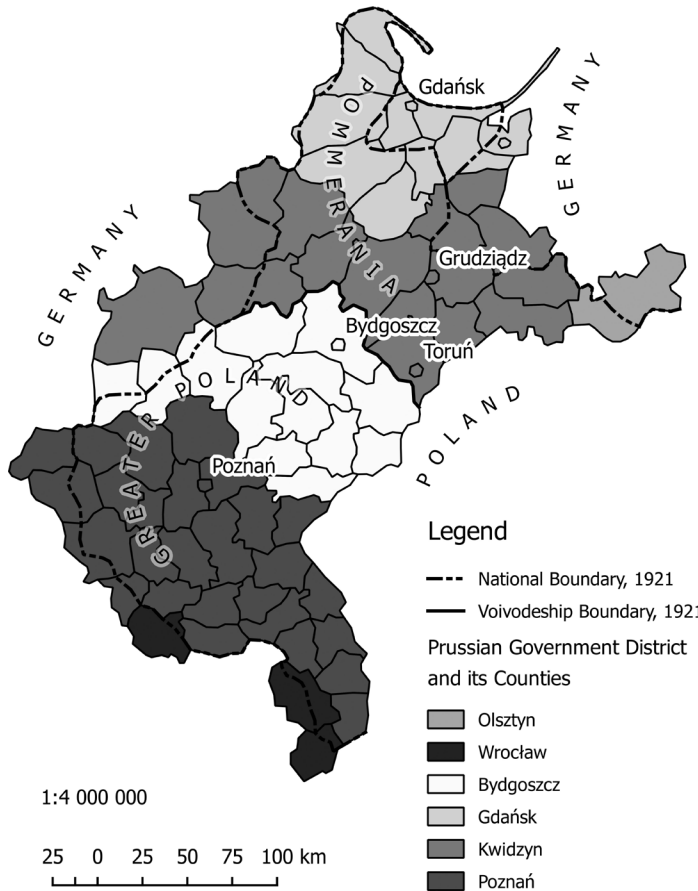
Decline in the Cities and Rural Districts of Prussia, 1875 to 1910, European Journal of Population 14, 1998, pp. 209–264.

[8] Michael R. HAINES – Hallie J. KINTNER, *The Mortality Transition in Germany, 1865–1935. Evidence by Region*, Historical Methods 33, 2000, vol. 2, pp. 83–104.

[9] It is worth noting that in recent times interest in historical demography issues has been declining in Germany, which is also reflected in a deficit of research on the history of the population of the so-called Great German East. See the notes of Georg FERTIG, *Pessimism from the periphery? A reflective note on the development and future of historical demography in Germany*, in: Koen Matthijs – Saskia Hin – Jan Kok – Hideko Matsuo (eds.), *The future of historical demography. Upside down and inside out*, Leuven 2016, pp. 44–47.

[10] See Kevin MCQUILLAN – Rolf GEHRMANN, *The Impact of Religious Denomination on Mentality and Behaviour: an Introduction*, Historical Social Research 42, 2017, no. 2, pp. 7–22.

MAP 1. THE GOVERNMENT DISTRICTS OF GDAŃSK, KWIDZYN, BYDGOSZCZ AND POZNAŃ AS WELL AS OTHER PARTS OF PRUSSIA PARTLY INCORPORATED INTO POLAND AFTER THE WORLD WAR I, 1910

Source: own work based on Marcin NADOBNIK, *Obszar i ludność b. dzielnic pruskiej*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1, 1921, 3, p. 453 (illustration: counties of the former Prussian districts).

due to a well-functioning civil registry network and experience of statistical registration gained during Prussian rule, which was a further reason for undertaking the research in this paper.^[11] In order to ensure better comparability in time for

[11] See Wolfgang SCHÜTZ, *100 Jahre Standesämter in Deutschland. Kleine Geschichte der bürgerlichen Eheschließung und der Buchführung des Personenstandes*, Frankfurt am Main 1977,

the Prussian period, calculations of balances over ten-year time intervals were made, bearing in mind that in the Second Republic of Poland, the second census was carried out less than ten years after the first (1921, 1931). Just to be clear, from 1875 onwards in Prussia, population censuses were carried out at five-year intervals, which also give data for the periods 1900–1905 and 1905–1910, which, however, for the above reason, we are not doing here. It should be emphasised that for calculating the constituents of actual increase in the intercensal period 1900–1910 for the cities of Gdańsk and Toruń and their adjacent rural counties (counties containing town or towns and villages, and very rarely only villages; in German, *Landkreis*), the impact of changes in administrative boundaries resulting from the incorporation of parts of the suburbs could not be eliminated. While these changes had little impact in the case of the three Gdańsk counties (one urban, two rural), it was significant in the case of the two Toruń counties (urban and rural), and so the last two were treated jointly.

Principles for comparisons

The comparisons are supported by the following facts. First of all, the boundaries of the Pomeranian and Poznań voivodeships, considered in the domestic context, essentially did not change until April 1938 and reflected their pre-1918 state, that is, the eastern border of the state of Prussia with the Kingdom of Poland, which was part of the Russian Empire; secondly, the territory of the majority of the lower administrative units (the counties) outside the border area, which were “severed” or “cropped” by the new border, did not significantly change in the post-war period, although some border adjustments were sometimes made by exchanging some rural communes, at that time small municipal units,^[12] which, however, could not have significantly affected the structure of the population living in their area; thirdly, the counties that were enlarged in 1921–1931 (Gniezno by Witkowo) or merged (Poznań East and West) can be considered in the 1900–1910 period in their 1931 territorial form.

These facts allow us to carry out structural comparisons of population balances on the basis of a “territorial sample” covering most areas of the former Poznań province identified with Greater Poland and a minority of the areas of West Prussia mainly identified with Vistula Pomerania. Of note is that West Prussia kept more of its land within the German state or the Free City of Gdańsk. In 1922, from the remnants of both former provinces, the Border Province of Poznań-West Prussia

pp. 18–27; Stefan SZULC, *Dokładność rejestracji urodzeń i zgonów*, in: Stefan Szulc (ed.), *Zagadnienia demograficzne Polski, 1936* (Statystyka Polski, series C, issue 41), Warszawa, p. 135.

[12] With reference to the Pomeranian voivodeship: Stanisław SALMONOWICZ, *Podziały terytorialne i organizacja administracji w województwie pomorskim (1920–1938)*, in: Szczepan Wierchosławski – Przemysław Olstowski (eds.), *Historia Pomorza*, vol. 5, part 1, pp. 72–74.

(in German, *Grenzmark Posen-Westpreussen*) was created, which was to symbolise “the harm done by Versailles”.^[13] And although we have data for this short-lived Prussian province, we cannot use it due to the different dates for the post-war general censuses in Germany (1925, 1933, 1939).

In addition to comparing population changes in counties that were wholly under Polish rule, we shall also be examining those administrative units that changed their territorial shape as a result of the establishment of a new state border, and whose seats were located in the territory of the Polish state. Therefore, for the purposes of comparison, aggregation of data on vital statistics and the population was made for the Puck and Wejherowo, Czarnków and Wieleń counties (intercensal period 1900–1910). Of course, this has both positive sides, because it covers the whole area of the Pomeranian and Poznań voivodeships for 1921–1931, and negative sides, because in such comparisons counties are considered that before the First World War had a different territorial shape or population levels, and therefore probably also had different population structures. This could have had a significant impact on the demographic development of their population (these counties will be referred to as spatially heterogeneous). In order to mitigate the influence of unfavourable changes for the comparisons, related also to the abolition or integration of some counties during Polish rule, particular Webb varieties or types, referred to later, were weighted by county population size in 1910 (for the pre-war period) or 1931 (for the post-war period). This made it possible to trace structural changes in demographic development in the Polish western territories. And although this arrangement is not perfect, it nevertheless brings us closer to the truth. It seems that there is no other way, considering that before and after the war in official statistics the county was the basic unit for the territorial aggregation of data on vital statistics.

Changes in population

The greatest territorial losses in favour of the Second Polish Republic were suffered by two provinces in the Prussian state:^[14] Poznań and West Prussia (map 1). Their total area at the beginning of the 20th century was 54,500 km². The area was inhabited by fewer than 3.5 million people, including 1.7 million German speakers

[13] Edmund SPEVACK, *Borderland Nationalism, Westward Migration, and Anti-Polish Aggression: The Case of the Grenzmark Posen-Westpreussen, 1919–1939*, *East European Quarterly* 30, 1996, no. 3, pp. 301–302, 308–309. Works enumerating the negative impact from the demarcation of the new border, which German propaganda called “bleeding”, are numerous. Facts and postulates are collected in: *Die Grenzmark Posen-Westpreußen im Vergleich mit den anderen an neuen Reichsgrenzen gelegenen preußischen Landesteilen*, Obrawalde 1927.

[14] Numerical information on the territorial and population losses suffered by Prussia was published in, among others: *Statistisches Jahrbuch für den Freistaat Preussen* 26, 1930, p. 30.

(38.4% in the Poznań province, 64.4% in West Prussia).^[15] These lands were typically agrarian, which was reflected in a low population density, oscillating around 63 people per km². According to the first post-war census conducted in Poland in September 1921, in the newly created Pomeranian and Poznań voivodeships, which had a total area of 42,800 km², there were 2.9 million people.^[16] The difference in the population resulted not only from changes in area to the large administrative units due to the post-war border regulations, but also was associated with the massive outflow to the Reich of the German population, which was afraid of, among other things, retaliatory actions by the Polish authorities in revenge for anti-Polish and Germanisation policies (see Figure 1).

Without going into details, it should be noted that the population declaring German nationality dwindled in the area we are interested in from 0.5 million people (16.7% in Poznań province, 18.8% in the Pomeranian voivodeship),^[17] to, ten years later, fewer than 0.3 million people (data on “the language closest to you”), while the total population had increased to almost 3.2 million people.^[18] Of course, this relative contraction of the German population was also the result of an attempt to take into account national interests when delineating new state borders. The role of this factor in the ongoing structural changes can be somewhat reduced by making comparisons within the former Prussian counties, which in principle were all part of the Second Republic of Poland (see comments on the principles of comparisons). Applying this principle, 36 administrative units were selected; at the beginning of the twentieth century, 34.5% of the population in these places spoke German only. In 1921, only 15.8% declared that they were German. The relative share of German speakers in the area that interests us here decreased twofold. However, a precise term for this decline is also difficult, due to different classification criteria and presumably administrative pressure,^[19] stemming from the *raison d'état* of any state. While before the World War I. the German authorities were interested in showing successes in their Germanisation efforts, which could have resulted in a slight underestimation of the Polish population, after the war the Polish authorities had a vested interest in knowing the real extent of the decline in

[15] Czesław ŁUCZAK, *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Poznań 1988, p. 50.

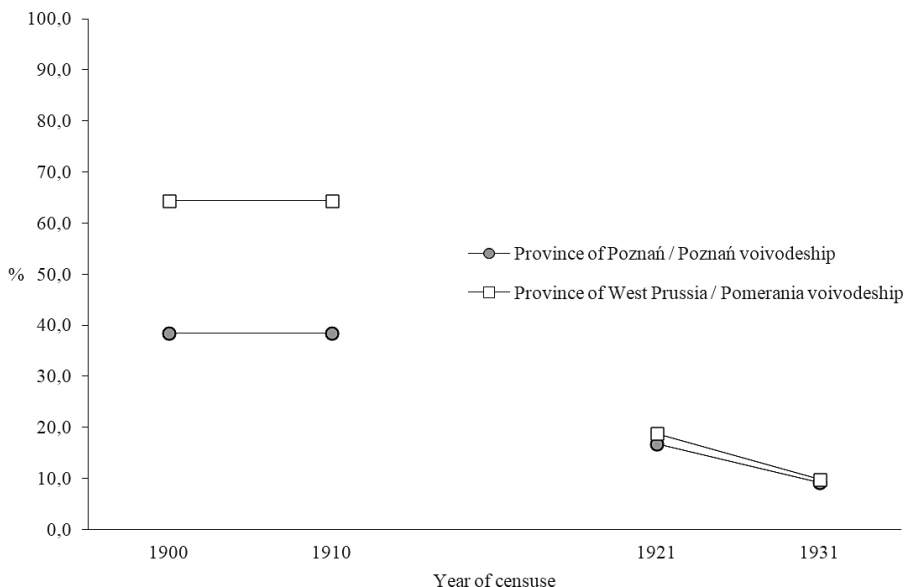
[16] *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki Zawodowe*, Statystyka Polski, vol. 24 (Poznań voivodeship), p. 3; vol. 25 (Pomeranian voivodeship), p. 3.

[17] *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, vol. 11 (Pomeranian voivodeship), Warszawa 1926, p. VIII–IX; *ibidem*, vol. 10 (Poznań voivodeship), p. XVIII–IX.

[18] On the difficulties associated with estimating the scale of German emigration from Vistula Pomerania to the Reich: M. STAŻEWSKI, *Exodus*, pp. 260–293.

[19] Leszek C. BELZYT, *Pruska statystyka językowa (1825–1911) a Polacy zaboru pruskiego, Mazur i Śląska*, Zielona Góra 2013, pp. 19–26.

FIGURE 1. PERCENTAGE OF GERMAN POPULATION IN GREATER POLAND AND IN VISTULA POMERANIA IN THE YEARS 1900, 1910, 1921 AND 1931

Source: own work based on data given in footnotes 15–17, 19 (*passim*).

the German population^[20] and were unlikely to manipulate this subject. According to Marek Stażewski, the vast majority of those entered in the 1921 records had no problems with identification, which was indicated by consistencies in declaration in terms of language and nationality (referring to Pomerania).^[21]

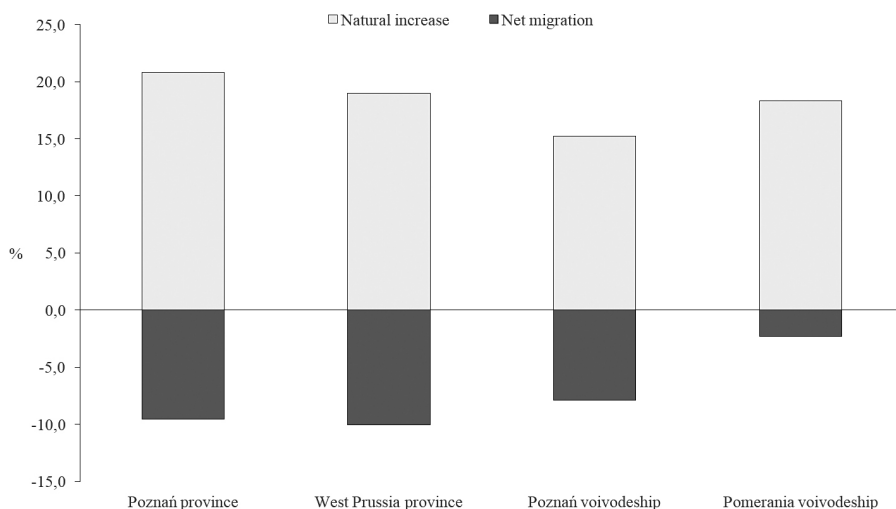
Getting ahead of the narrative, it is worth pointing out that before the World War I, in the ten-year intercensal period, the areas of Poznań Province and West Prussia were characterised by a relatively high rate of natural increase, whose total value accounted for around 20% of the population from 1900 (Figure 2). This alleviated a significant loss to migration,^[22] which in turn amounted to

[20] Marcin NADOBNIK, *Pierwszy spis ludności w Polsce. Najważniejsze wiadomości o pierwszym spisie z dnia 30-go września 1921 roku*, in: Zbigniew Strzelecki – Tadeusz Toczyński (eds.), *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej. Wybór pism demografów*, Warszawa 2002, p. 128.

[21] M. STAŻEWSKI, *Exodus*, p. 278.

[22] See Johann ROGALEWSKI, *Die Abwanderung aus der Provinz Posen in den Jahren 1890–1910*, Oberhausen Rheinland 1914, 30 pp. (Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde); Kazimierz WAJDA, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850–1914*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, pp. 11–64; Andrzej BROŻEK, *Ruchy migracyjne z ziem polskich pod panowaniem pruskim w latach 1850–1918*, in: Andrzej Pilch (ed.), *Emigracja z ziem*

FIGURE 2. ELEMENTS OF POPULATION BALANCE IN GREATER POLAND AND VISTULA POMERANIA IN THE YEARS 1900–1910 AND 1921–1931 (AS A PERCENTAGE OF THE INITIAL POPULATION)

Source: own work based on data given in footnotes 43 and 44.

approximately 9.8%. The enormity of this last phenomenon is also reflected in absolute numbers. Over the first ten years of the 20th century, these areas had net emigration of 337,000.^[23] Thus, even before the events leading to the change of nation state, the western territories of Poland were a place of mass emigration, above all on economic grounds, and post-war events for many, especially those with German nationality, served only as a catalyst for the decision to emigrate from Polish Pomerania or Greater Poland. The German media and government remained, however, scrupulously silent on this aspect of population displacement, emphasising the alleged enormous amount of harm suffered due to the Poles and the pointlessness of the newly delineated border.^[24]

polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, Warszawa 1994, pp. 141–195; Czesław ŁUCZAK, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001, pp. 20–43; Dorota PROSZAŁOWICZ – Krzysztof A. MAKOWSKI – Andrzej A. ZIĘBA, *Mechanizmy zamorskich migracji łańcuchowych w XIX wieku: Polacy, Niemcy, Żydzi, Rusini. Zarys problemu*, Kraków 2004, pp. 57–128 (part 2: Procesy migracji z Poznańskiego).

[23] *Statistik des Deutschen Reichs*, vol. 451, 1935, issue 1, p. 66.

[24] See Hermann RAUSCHNING, *Die Entdeutschung Westpreussens und Posens: zehn Jahre polnischer Politik*, Berlin 1930 (last reprint: 1990). Discussion: Kazimierz KIERSKI, *Stanowisko nasze wobec Niemców. Kilka uwag z powodu książki H. Rauschninga: „Die Entdeutschung West-*

In the post-war intercensal period, the migration deficit in the Pomeranian and Poznań voivodeships came to 176,000 people and was also more than compensated for by natural increase. The main difference, however, was that the loss to migration in both voivodeships was at 6% of their initial population in 1921. The rate of natural increase, at 16.2%, was also lower.^[25] Of course, such a general comparison loses its cognitive value due to the territorial differences of the provinces and voivodeships under consideration. However, if we eliminate these, limiting ourselves to spatially comparable counties (N = 36), which are necessarily dominated by, or have a majority of, Polish inhabitants, then we will obtain slightly different results: a drop in the rate of natural increase from 21.8% to 16% and a loss to migration from 9.6% to 6.4%.^[26] The differences in values suggest that the population changes in the post-war intercensal period compared to the pre-war period were, to a large extent, shaped by changes in the natural increase rather than by emigration (net migration), although the latter developed quite differently in the Poznań and Pomeranian voivodeships, which will be one of the subjects for further discussion.

Principal methods

In order to show the changes we are interested in, we used the John Webb method,^[27] in which the elements of actual population increase are considered within the Cartesian system of reference, i.e., the natural increase or loss and the migratory increase or loss in a given intercensal period, if the balance of migration cannot be determined on the basis of current registration. Assuming that they can take positive or negative values, we get eight possible types – population growth taxa (A, B, C, D – progressive, because they represent real population growth; E, F, G, H – regressive, because they represent real decline). Anticipating that the types D, E, F, G do not exist in our case, let us therefore define the remaining four Webb types:

- A – natural gain is greater than absolute migratory loss,
- B – natural gain is greater than migratory gain,
- C – migratory gain is greater than natural gain,
- H – absolute migratory loss is greater than natural gain.

preussens und Posens“ (Berlin 1930), Poznań 1930. For more on Polish Pomerania: idem, *Pomorze Polskie. Sprawa t. zw. Korytarza*, Poznań 1928. For an insight into the politicization of Polish and German teaching of history in the interwar period with regard to West and East Prussia, see: Jörg HACKMANN, *Ostpreussen und Westpreussen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem*, Wiesbaden 1996, pp. 169–256.

[25] *Wiadomości Statystyczne* 10, 1932, pp. 78–80.

[26] Calculations based on the data in footnotes 43 and 44.

[27] John WEBB, *The Natural and Migrational Components of Population Changes in England and Wales, 1921–1931*, *Economic Geography* 39, 1963, no. 2, pp. 131–132.

Considering that, in a situation where population growth is stagnant (natural or migratory gain and loss are close to zero) any taxa can easily occur, which is not very helpful for assessment purposes, we decided to assign a classification weight to each Webb type, using as a measure the average annual percentage rate of change in the population (equation 1).

$$T = \sqrt[n-1]{\frac{y_n}{y_1}} \cdot 100 - 100 \text{ (equation 1)}$$

where:

T – average rate of change,

y_n – value at the last moment in time,

y_1 – value at the first moment in time,

n – number of years between moments in time.

Based on this formula, the following scale was adopted:

“++++” – highly pronounced progression: “explosion” (average annual population growth rate of 3% and more),

“+++” – pronounced progression (average annual population growth rate between 1% and 3%),

“++” – moderate progression (average annual population growth rate between 0.5% and 1%),

“+” – slight progression (average annual population growth rate between 0.25% and 0.5%),

“ ” – stagnation (average annual population growth rate between –0.25% and 0.25%),

“–” – slight regression (average annual population growth rate between –0.25% and –0.5%),

“--” – moderate regression (average annual population growth rate between –0.5% and –1%),

“---” – pronounced regression (average annual population growth rate between –1% and –3%),

“----” – highly pronounced regression: “implosion” (average annual rate of population change below –3%).

Therefore, under this classification, taxa with the “ ” on the right have the least relevance for us, i.e., they carry a small information load, since they are heavily influenced by random factors,^[28] while taxa with “++++” and (not present in our

[28] The closer to the centre of the Cartesian coordinate system a given spatial object is located, the smaller and even marginal changes in the components of population development may cause a change in belonging of this object to a given Webb type, for example, as a result of a ‘rippling’

case) “----” have the greatest significance. The advantage of using the average pace of change to differentiate Webb types is that we can use this measure for different time intervals; however, when comparing population growth in time, it is better to use similar intervals, usually five or ten years. A drawback of this arrangement is that it omits the contribution of natural or migratory increase (loss) to the predefined type. Sometimes the absolute differences between the values of both balances are insignificant; both components have an almost equal contribution in shaping actual increase, and in one case even the same (Wągrowiec county, the intercensal period 1921–1931). Therefore, to assess the diversity of constituents for the population balance, we decided to use one more indicator to measure taxon assignment strength, based on the distance of a given point from the line constituting the symmetry axis of the Webb type area to which this point belongs (the length of the section lowered on a straight line at a 90-degree angle – equation 2). Let us denote it as d_{ai} . Similarly, the length of the segment between the point and the nearer straight line constituting the boundary of the Webb type area was calculated. Let us mark this in turn $d_{\beta i}$. The length of the $d_{\beta i}$ section is, here, necessary to relativize the results obtained. The proposed index is the ratio d_{ai} to the sum of d_{ai} and $d_{\beta i}$ (the broken line – a section of the “spider’s web”) expressed as a percentage. In the final operation, its value is the subtrahend and a hundred the minuend (equation 3). As a result, we obtain a normalised measure in the range of [0; 100]. A result equal to one hundred means the largest taxon assignment strength (location of the point on the symmetry axis of a given Webb type area), while an index value closer to zero means less and less assignment to the taxon (zero value means a Webb boundary type, eg AH – Wągrowiec county.) In other words, the smaller the index value is, the more a given point approaches the neighbouring area which it does not belong to; if relative to home anti-clockwise, the indicator is assigned the plus-minus symbol (\pm), while if it is clockwise, the plus (+).

$$d_i = \frac{|A \cdot x_0 + B \cdot y_0|}{\sqrt{A^2 + B^2}} \text{ (equation 2)}$$

where:

d_i – the i -th distance of the point from a straight line (the section whose beginning is the point, perpendicular to the i -th straight line),

A and B – coefficients of a given straight line from its general form (coefficient C is not taken into account – the straight lines pass through the centre of the Cartesian reference system),

in the number of births or deaths over time. This is particularly important in sparsely populated spatial objects, e.g. rural parishes whose population, among other issues, is often the subject of research into historical demography.

x_0 and y_0 – the coordinates of a given point.

$$P_i = 100 - \frac{d_{\alpha i}}{d_{\alpha i} + d_{\beta i}} \cdot 100 \text{ (equation 3)}$$

where:

P_i – assignment strength of the i -th point (object) to its given Webb type,
 $d_{\alpha i}$ – length of the i -th segment, the beginning of which is the i -th point, perpendicular to the symmetry axis of the Webb type area,

$d_{\beta i}$ – the length of the i -th segment, the beginning of which is the i -th point, perpendicular to the closest straight line delineating the taxon area.

For the purpose of type differentiation, four assignment groups were arbitrarily designated to a given taxon:

“++++” or “±±±±” – strong (index value from 75% to 100%)

“+++” or “±±±” – moderately strong (index value from 50% to less than 75%)

“++” or “±±” – moderately weak (index value from 25% to less than 50%)

“+” or “±” – weak (index value from 0% to less than 25%).

To avoid terminological confusion, it should be clarified that whenever the text refers to “type” or “taxa”, these terms will refer to John Webb’s typology, while the subtypes proposed here in this article will be called “variations”. Thus, the letter designation “A” or other (B, C, H) is a *type* while, for example, “± A ++” is its *variation* (on the left is the strength and direction of the taxon assignment, on the right, the average rate of change in population growth).

I calculated the value of net migration for the intercensal period 1900–1910 on the vital statistics method, which was also used by the Central Statistical Office in Warszawa (hereinafter GUS) to determine the migratory movement balance in counties included in the Polish state in 1921–1931 (equation 4). According to the population balance equation, this is based on calculating the natural increase between two censuses and comparing it with the actual population. By adding natural increases (losses) to the initial population level, we get a population level which should occur if there were no migratory movements or if inflow and outflow counterbalanced each other. By subtracting the “what should be” state (in German, *Soll-Bevölkerung*) from the final actual state, we get the value of net migration.^[29] In line with German statistical tradition, which was also used by GUS in Warsaw

[29] Cf. Janusz BALICKI – Ewa FRĄTCZAK – Charles B. NAM, *Przemiany ludnościowe. Fakty – interpretacje – opinie*, Warszawa 2007, pp. 33–35; Sarah HARPER, *Demography. A Very Short Introduction*, New York 2018, pp. 76–77. For more on the components of demographic change: Paul E. ZOPF, Jr. *Population. An Introduction to Social Demography*, Palo Alto 1984, pp. 149–251.

for its population surveys, qualification of the results was carried out by referring them to the initial population level in a given intercensal period.

$$M_{(t-t+1)} = P_{(t+1)} - (P_{(t)} + N_{(t-t+1)}) \text{ (equation 4)}$$

where:

$M_{(t-t+1)}$ – migratory gain or loss in a given intercensal period,

$N_{(t-t+1)}$ – natural gain or loss in a given intercensal period,

$P_{(t)}$ – the population at the initial moment in time t ,

$P_{(t+1)}$ – the population at the end of the moment in time $t+1$.

This method is not without its faults; first and foremost, it does not record transit movements of populations between census dates, especially when those not included in the censuses do not leave any demographic trace (grey zone). In addition, the vital statistics method only allows us to estimate the net migration, while the migration turnover remains hidden from us (a balance close to zero does not necessarily mean that there is no migration). All things considered, in the absence of registration or birthplace statistics, this method was widely used in the interwar period to determine the global scale of migration.^[30] Another problem is the date of the censuses themselves. For Prussian censuses, this was at the beginning of December. Because we have no monthly birth and death statistics for counties, estimating the balance for the Prussian era was based on annual natural increase data (we accordingly have a one-month shift) which, however, should not significantly distort the results. However, *in minus*, is the fact that in both the Prussian and Polish censuses, the census category was the current population (in German, *ortsanwesende Bevölkerung*), which therefore included short-term residents in the census district who did not live there permanently (guests, travellers, businesspeople, vagrants, soldiers, etc.), although GUS studies for the years 1921–1931 did not include the population in barracks.

Along with graphics for comparing data pairs (vectors) and chorochromatic maps (for which the raster image was taken from Marcin Nadobnik's work),^[31] a useful tool for visualising interesting structural changes is the *treemap chart*. It can show the particular Webb types, taking into account the strength and direction of the assignment to a given taxon and the average rate of changes in population levels.

[30] Dariusz SZUDRA, *Niemieckie statystyki urzędowe jako źródło do badań nad procesami migracyjnymi na terenie pruskiej prowincji Pomorze w latach 1919–1939*, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych* 59, 1999, pp. 155–169; Dariusz SZUDRA, *Bilanse migracyjne pruskiej prowincji Pomorze w latach 1875–1890*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 25, 2004, pp. 77–118.

[31] Marcin NADOBNIK, *Obszar i ludność b. dzielnic pruskiej*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1, 1921, no. 3, p. 453 (Fig. Counties of the former Prussian district).

By creating graphs, the delineation of the share among the existing varieties was deliberately discontinued on the basis of the number of administrative units, since this type of procedure would not highlight the role of smaller, densely-populated counties, especially those in urban areas. In order to obtain a clearer picture of the changes in the components of actual increase, the shares in question were designated on the basis of the population in 1910 or 1931, aggregated for individual urban and rural counties. This number can be assumed as a weight for given types and their varieties, which also has its advantages when comparing population growth in counties whose territorial shape changed due to border realignments.

Literature and sources

The subject literature in terms of research conducted on an ongoing basis using the Webb method is very rich; the same cannot be said of research on historical populations. It would seem that, of the German or Polish researchers on demographic history, I would appear to be the only one to have applied it to the assessment of population change,^[32] and to have also highlighted the problems related to measuring migration levels in the interwar period and showing the results in German official statistics. *Volens nolens* this research deficit does not allow a broader discussion in terms of accepted research optics. Of course, elements of vital events and migratory movement were dealt with, on an individual basis, by a large number of researchers, who emphasised the phenomenon of overseas emigration and flight from the countryside (in German, *Landflucht*) or from the East (in German, *Ostflucht*). It is not hard to imagine that these studies were often related to politics (references to threats resulting from depopulation, legitimisation of border changes, etc.). This element only became less relevant in the early 1980s. At this point it is worth mentioning the name of Heinz Rogmann^[33] and his richly documented study devoted to population growth in the areas located east of the Elba River (in German, *Ostelbien*), which were characterised by the importance of agriculture and the Junker estates. To this day, it is the basic compendium of knowledge for German and Polish researchers on vital events and population movements in the area, including the Polish western territories.^[34] Using the vital

[32] Dariusz K. CHOJECKI, *Od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego. Demografia i zdrowotność głównych ośrodków miejskich Pomorza Zachodniego w dobie przyspieszonej urbanizacji i industrializacji w Niemczech (1871–1913)*, Szczecin 2014, pp. 234–236. With the team: Dariusz K. CHOJECKI – Andrzej GIZA – Edward WŁODARCZYK, *Demografia – społeczeństwo – gospodarka. Atlas gmin Pomorza Zachodniego w 1939 roku*, Szczecin 2017, pp. 23–27.

[33] Heinz ROGMANN, *Die Bevölkerungsentwicklung im preußischen Osten in den letzten hundert Jahren*, Berlin 1937, p. 233 (Tabelle 19).

[34] See Stefan KOWAL, *Spoleczeństwo Wielkopolski i Pomorza Nadwiślańskiego w latach 1871–1914. Przemiany demograficzne i społeczno-zawodowe*, Poznań 1982, pp. 15–36; Kazimierz

statistics method, (in German, *Differenzmethode*), Rogmann calculated migration balances for particular regions in intercensal periods (starting from 1840–1843 and ending with 1925–1933). Taking into account the total data, the results did not actually differ from the estimates of the Reich's Statistical Office made for the provinces and other larger administrative units of Germany^[35] and our estimates made for selected counties, since the smallest discrepancy was 0.06% in the case of Bydgoszcz and the largest 0.43% for the Gdańsk governmental district. It should be noted that Max Broesike calculated the absolute and relative values of net migration for particular counties of the Prussian state in the intercensal periods 1895–1900 and 1900–1905 and gave the results with appropriate commentary.^[36]

Among Polish researchers analysing the period 1921–1931, Wiktor Ormicki is the most relevant in this case, as he made the first attempts to regionalise the demographic development of the Polish Republic, while considering the formation of three aspects, namely the actual increase (loss), the natural increase (loss) and population density.^[37] Interestingly, he was one step away from the commonly accepted approach that John Webb was to propose thirty years later. Supplementing Ormicki's somewhat brief findings, and probably based on data from the *Wiadomości Statystyczne [Statistical News]*, are the conclusions drawn by Marcin Nadobnik. These concern the components of actual increase in individual voivodeships and major Polish cities^[38] and the depopulation of rural areas in Greater Poland.^[39] A whole series of factual details, based on an analysis of source material, can be found in the works of Kazimierz Wajda^[40] and Przemysław Olstowski,^[41] as chapters in the monumental *Historia Pomorza [History of Pomerania]*. They discuss various demographic aspects with regard to West Prussia (among others) or the Pomeranian voivodeship (exclusively), including the evolution of the numbers of births, deaths and migrations. On the other hand, a synthetic introduction to

WAJDA, *Stosunki ludnościowe na ziemiach pomorskich w latach 1850–1914*, in: Stanisław Salmowicz (ed.), *Historia Pomorza*, vol. 4, part 1, pp. 70–92.

[35] *Statistik des Deutschen Reichs*, vol. 451, issue 1, p. 66.

[36] Max BROESIKE, *Die Binnenwanderungen im preussischen Staate nach Kreisen 1895–1900*, 42, 1902, pp. 276–281; Max BROESIKE, *Die Binnenwanderungen im preussischen Staate*, *Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Landesamts* 47, 1907, pp. 7–12.

[37] Wiktor ORMICKI, *Regionalizm demograficzny Polski*, *Wiadomości Geograficzne* 10, 1932, no. 3–5, pp. 57–60.

[38] Marcin NADOBNIK, *Ludność Polski w 1931 r.*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 12, 1932, pp. 146–154.

[39] Marcin NADOBNIK, *Wyludnianie się wsi wielkopolskiej*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 17, 1937, pp. 89*–100*.

[40] K. WAJDA, *Stosunki*, pp. 70–92.

[41] Przemysław OLSTOWSKI, *Stosunki ludnościowe w województwie pomorskim*, in: *Historia Pomorza*, vol. 5, part 1, pp. 113–126.

the demographic issues of the provinces of Poznań and West Prussia^[42] and the Poznań voivodeship is provided by Stefan Kowal in his doctoral and post-doctoral dissertation.

To estimate the elements of actual population growth in the first decade of the twentieth century, I used data on the population and vital statistics published for individual years in the monumental *Preußische Statistik [Prussian Statistics]*.^[43] For the intercensal period 1921–1931 the task was facilitated, as the relevant calculations had been made by the Central Statistical Office in Warsaw (GUS).^[44] These were given in the administrative division of 1931. GUS did not provide retrospective population figures for 1921. This constituted an incentive to calculate them on the basis of the data given in the same source, with the absolute and relative natural increase. They were used for calculating the average pace of change, along with the population figures for 1931 which were published in *Statystyka Polski [Statistics of Poland]*.^[45] Border changes, problems classifying soldiers' deaths and, above all, deficiencies in data on vital statistics resulting from disturbances in the functioning of the German administration during the transitional period before the Treaty provisions entered into force (the majority of the German population emigrated before January 1920)^[46] all make it difficult to draw up satisfactory estimates for the constituents of actual increase during the intercensal period 1910–1921. As recent research by Bartosz Ogórek shows,^[47] the impact of war on population processes is an intriguing issue, provided that appropriate data are available.

Results and discussion

Before the outbreak of the First World War, Polish lands under Prussian rule were characterised in terms of demographic development by greater stability in

[42] See Stefan KOWAL, *Spoleczeństwo*, pp. 15–36; Stefan KOWAL, *Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939*, Poznań 1974, pp. 11–16.

[43] *Preußische Statistik*, vol. 178 [1901], pp. 578–581, 586–589; vol. 183 [1902], pp. 222–225, 230–236; vol. 190 [1903], pp. 214–217, 222–225; vol. 196 [1904], pp. 216–219, 224–227; vol. 200 [1905], pp. 216–219, 224–229; vol. 207 [1906], pp. 216–219, 224–227; vol. 213 [1907], pp. 216–219, 224–227; vol. 220 [1908], pp. 216–219, 224–230; vol. 224 [1909], pp. 216–219, 224–229; vol. 229 [1910], pp. 216–219, 224–229.

[44] *Wiadomości Statystyczne* 10, 1932, pp. 73–80 (including tables for the Pomeranian and Poznań voivodeships, pp. 76–78).

[45] *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe*, *Statystyka Polski*, series C: issue 74 (City of Poznań), p. 1; issue 75 (Pomeranian voivodeship), pp. 2–3; issue 76 (Poznań voivodeship excluding the city of Poznań), pp. 2–3.

[46] Cf. M. STAŻEWSKI, *Exodus*, p. 279.

[47] Bartosz OGÓREK, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018.

time and space (see map 2). In the intercensal period 1900–1910, the counties were dominated by the progressive A type of population development, which meant an increase in population due to the natural increase exceeding the migratory loss. This situation was characteristic of rural areas; they exported population surpluses to larger cities in the region or, for long-distance migration, above all to the Berlin conurbation and the Ruhr area, while overseas emigration declined in importance^[48]. It is significant that there were relatively few places where the population stagnated or regressed in the pre-war period. These occurred in areas with a dominant German-speaking population. In counties such as Elbląg (rural), Wałcz, Skwierzyna and Namysłów, there was even a prevalence of migratory loss over natural increase, resulting in a drop in their populations (type H). In addition, administrative units that belonged to type A but were characterised by developmental stagnation were Człuchów, Sztum, Syców, Góra and probably Nizinny Gdańsk and Wyżynny Gdańsk, all of which (apart from the last two) were located on the outskirts of large administrative districts and had small Polish- or Kashubian-speaking populations. It should be noted that the high population growth dynamic, considered in the context of Webb types and the average rate of population growth, was characterised by a distinct spatial density. In this respect, the areas around Poznań (mainly to the north), Vistula Pomerania and Kuyavia stood out; they lay in the so-called Polish corridor, to refer here to the pejorative term used by journalists and German politicians in relation to the Pomeranian voivodeship created after the war.

The claim concerning spatial density can be proved^[49] by applying Shannon entropy H . Assuming the principle of territorial neighbourhood in the determination of probability p_i , its value was 3.89 and, normalised in the interval [0; 1], reached a level of 0.66, while in 1921–1931 it increased to 5.03 (0.87). In anticipation, the synthetically presented changes in disorder distinctly illustrate a blurring of the spatial order in the phenomenon we are studying, to which we will return later.

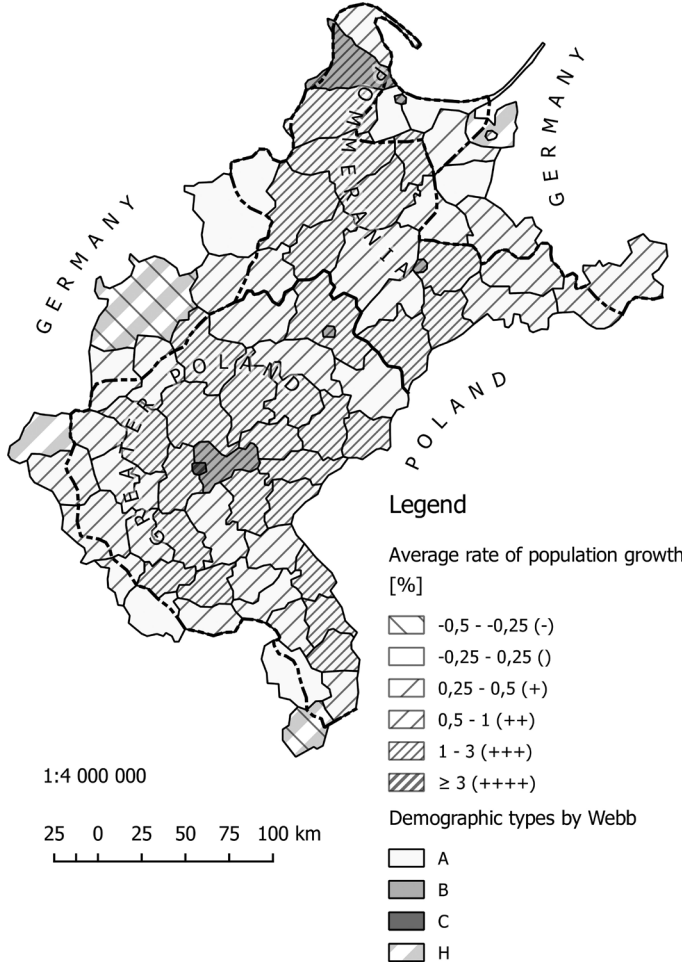
An analysis of Pearson's correlation coefficient weighted by the county population size in 1900 indicates a statistically significant negative relationship between the relative share of the German population^[50] and the relative natural increase in the period 1900–1910 (correlation = -0.6726 , std.err = 0.0955 , t.value = -7.0397 ,

[48] For more, see: Klaus J. BADE, *Massenwanderung und Arbeitsmarkt im deutschen Nordosten von 1880 bis zum Ersten Weltkrieg. Überseeische Auswanderung, interne Abwanderung und kontinentale Zuwanderung*, in: Klaus J. Bade (ed.), *Sozialhistorische Migrationsforschung. Studien zur Historischen Migrationsforschung* 13, Göttingen 2004, pp. 89–158.

[49] See Jacek WOLSKI, *Miara ilości informacji i jej znaczenie*, *Filozofia Nauki* 18, 2010, 3 (71), p. 107; Paweł SUDRA, *Zastosowanie wskaźników koncentracji przestrzennej w badaniu procesów urban sprawl*, *Przegląd Geograficzny* 88, 2016, No. 2, p. 262.

[50] Relative shares of the population speaking only German in counties were calculated on the basis of: L. C. BELZYT, *Pruska statystyka*, passim.

MAP 2. AVERAGED RATE OF POPULATION GROWTH AND DEMOGRAPHIC TYPES BY WEBB IN THE GOVERNMENT DISTRICTS OF GDAŃSK, KWIDZYN, BYDGOSZCZ AND POZNAŃ AS WELL AS OTHER PARTS OF PRUSSIA PARTLY INCORPORATED INTO POLAND AFTER THE WORLD WAR I, 1900–1910

Source: own work based on data cited in footnote 43 (raster image as for Map 1).

p.value = 2.140e-09). However, no strong relationship was observed in the event of a relative migration balance (correlation = 0.2105, std.err = 0.1262, t.value = 1.6676, p.value = 0.1006). Admittedly, to some extent its size increased with the relative share of the German-speaking population, but this weak correlation did not show

statistical significance at the assumed error rate of 0.05. This phenomenon was most likely shaped by a larger share of the German population in urban areas. It can therefore be concluded that nationality did not play a major role in migration processes, which is also confirmed by the results of Max Broesike's research on Prussian counties in the intercensal period 1895–1900;^[51] that both Germans and Poles^[52] participated in migratory movements to a similar extent not only within Greater Poland, Krajna or Vistula Pomerania and parts of Kuyavia, but also in long-distance migrations to Berlin or Westphalia and the Rhineland,^[53] where Polish-speakers arrived at a rapid rate prior to the First World War I.^[54] However, it should be emphasised that at the beginning of the 20th century, a positive natural increase in the area under study, manifesting in type A with a significant average annual population increase ranging from 1% to 3% (pronounced progression), was evidenced in the Polish-Kashubian population, which proved the Germanisation efforts somewhat ineffective. Along with the progressive decline in births, this phenomenon gradually began to attract the attention of the authorities in Berlin, especially following publication of the results of the December 1910 census, in which the fertility of mothers was shown, broken down into selected language groups.^[55] Pronounced differences in the natality, which cannot be said of mortality (whose level among infants, contrary to common opinion, was lower for Polish mothers),^[56] pointed to a later entry onto the road of demographic modernisation among the Slavic population in comparison with the Germans.^[57] This fact was

[51] Max BROESIKE, *Die Binnenwanderungen im preussischen Staate nach Kreisen 1895–1900*, 1902, p. 295.

[52] The Kashubian population inhabiting the area of the Gdańsk governmental district was found by M. Broesike to have less spatial mobility. Cf. M. BROESIKE, *Die Binnenwanderungen im preussischen Staate*, p. 29.

[53] See Karl KELLER, *Umfang und Richtung der Wanderungen zwischen den preußischen Provinzen in den Jahren 1871 bis 1925*, *Zeitschrift des Preussischen Statistischen Landesamt* 70, 1931, pp. 273–291.

[54] *Statistisches Jahrbuch für den Preußischen Staat* 11, 1913, pp. 30–31. Special data from the 1910 census show that 104,800 Poles born in the province of Poznań and 24,300 Poles born in the province of West Prussia were living in the Rhine-Westphalia industrial region of the Prussian state.

[55] See S. KOWAL, *Spółeczeństwo*, pp. 223–225.

[56] Dariusz K. CHOJECKI, *Umieralność niemowląt w „polskich” rejencjach Prus na początku XX wieku*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 37, 2015, 3, pp. 183–187.

[57] An exception was the Czech population. See e.g. Ludmila FIALOVÁ – Branislav ŠPROCHA, *The Population of Czechia and Slovakia in 1918–1945*, *Demografie* 60, 2018, pp. 171–177; Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Outline of Population Development in Slovakia in the Nineteenth Century*, *Historická demografie* 42, 2018, pp. 89–95; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ – Radek LIPOVSKI, *Populace Rakouského Slezska a severovýchodní Moravy v éře modernizace (od 60. let 19. století do první světové války)*, Ostrava 2014.

widely publicised by German journalists and scientists in post-war times in order to show the alleged threat from the Slavic element in the context of what was called population pressure (in German, *Bevölkerungsdruck*).^[58]

The areas in the study were not attractive in terms of migration, since type C occurred only in Poznań – the capital of Greater Poland had greater migratory growth than natural and an unusually high average population growth rate, as it was more than 3% year on year, which was due to several towns having been absorbed into the city in 1900, and above all the demolition of fortifications which had allowed the land ahead of them to be built on. This favoured an investment boom in the housing market.^[59] Type B was found in the following counties: Bydgoszcz, Grudziądz, Gdańsk and probably Toruń, whose population in the 1900–1910 intercensal period increased by 37% due to the addition of suburbs (this can be deduced by comparing Toruń's population within the administrative borders of 1905 and 1906)^[60]. In those areas whose pre-war population increased to a greater extent due to natural increase rather than migration, there were only two rural counties, Poznań Wschód and Wejherowo. In the first, the industrial and urban development of suburban villages played an important role in the growth of the population, while in the second, the decisive influence on the positive balance of migration was the flourishing of the tourist and spa town of Sopot, a fashionable Baltic resort, which also gained city rights at the beginning of the 20th century. It is worth noting that the population in urban and rural counties, which were characterised by B type population growth, showed, without exception, a significant year-on-year average growth rate, oscillating between 1% and 3%.

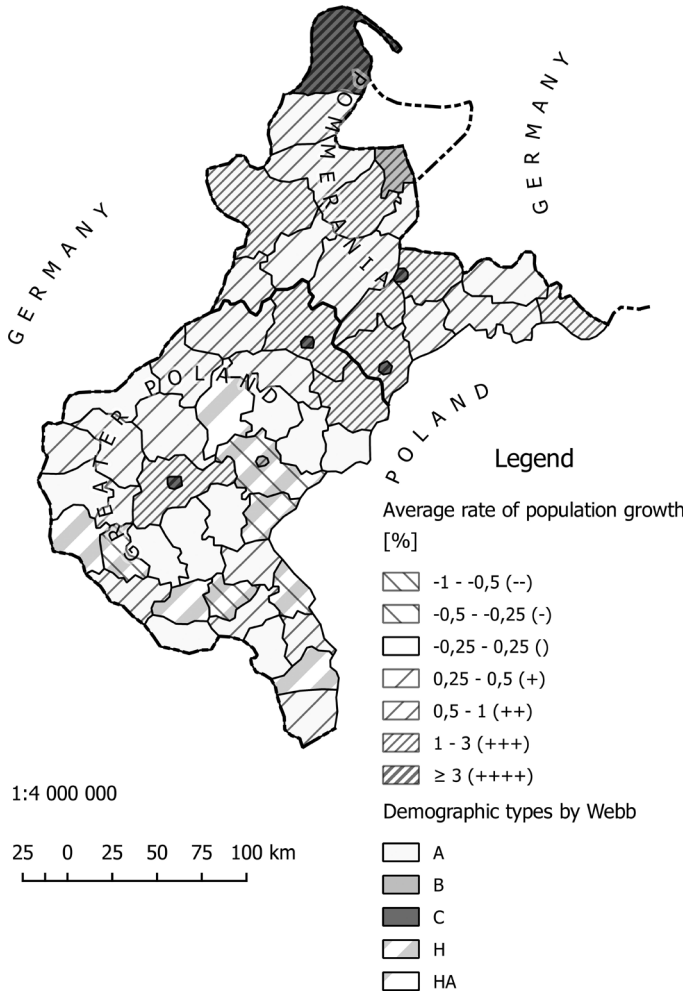
In the post-war period 1921–1931, spatial distribution underwent a radical change (see map 3). Although the majority of rural counties were characterised by type A population growth, the majority also saw a slowdown in the speed of actual population increase, especially in Greater Poland where, as opposed to Vistula Pomerania, 8 districts of regressive type H appeared, not only in areas with significant numbers of Germans, but also Poles. Interestingly, in the case of the latter, a total dominance of migration loss over natural increase occurred in the counties bordering the Łódź Voivodeship, part of former Congress Poland

[58] D. K. CHOJECKI, "Volk ohne Jugend", pp. 305–309.

[59] See Mieczysław KĘDELSKI, *Stosunki ludnościowe w latach 1815–1918*, in: Jerzy Topolski – Lech Trzeciakowski (eds.), *Dzieje Poznania 1793–1918*, Warszawa–Poznań 1994, pp. 221–270, Andrzej WĘDZKI, *Rozwój przestrzenny miasta po 1815 roku*, in: Jerzy Topolski – Lech Trzeciakowski (eds.), *Dzieje Poznania 1793–1918*, Warszawa–Poznań 1994, pp. 114–127.

[60] For more on the demographic growth of West Prussia's cities, see: Kazimierz WAJDA, *Ludność miejska Prus Zachodnich w latach 1871–1910*, Komunikaty Warmińsko-Mazurskie 1988, no. 3–4, pp. 321–336; Kazimierz WAJDA, *Transformacja demograficzna a industrializacja na przykładzie Prus Zachodnich na przełomie XIX i XX wieku*, *Przeszłość Demograficzna Polski* 26, 2005, pp. 157–166.

MAP 3. AVERAGE RATE OF POPULATION GROWTH AND DEMOGRAPHIC TYPES BY WEBB IN POZNAŃ AND POMERANIAN VOIVODESHIP, 1921–1931

Source: own work based on data cited in footnote: 44 (raster image as for Map 1).

(Gniezno, Ostrzeszów, Pleszew, Września). This unique population regression in various parts of Greater Poland, as compared to the entire country, diminishes the role of the German population's outflow into the Reich,^[61] and confirms Pearson's weighted by county population size in 1921 correlation coefficient analysis,

[61] M. NADOBNIK, *Ludność*, pp. 149*–154*.

indicating no correlation between the participation of those declaring German nationality^[62] and the relative level of migratory movement (correlation = -0.0537 , $\text{std.err} = 0.1372$, $\text{t.value} = -0.3914$, $\text{p.value} = 0.6971$) or the relative level of natural increase in the counties (correlation = -0.1206 , $\text{std.err} = 0.1364$, $\text{t.value} = -0.8846$, $\text{p.value} = 0.3801$).

There is no doubt that an exodus of the German population primarily took place in the initial years following World War I (1919 and 1920), while in subsequent years, German emigration was not a primary factor in population change, a fact not unrelated to Gustav Stresemann's policy aiming to strengthen the German population and culture in Greater Poland, Vistula Pomerania and Upper Silesia as a bargaining chip for future activities aimed at revising Versailles.^[63] It is noteworthy that the counterweight to depopulation processes in parts of the Polish western territories was dynamic growth in the main urban centres (type C), i.e., Poznań, where the actual increase rate decreased compared to the pre-war period, which was probably due to a further significant extension of the city's administrative boundaries after 1910 and before 1921, followed by Toruń (an increase in the city's importance when it became the seat of the Pomeranian voivodeship), Grudziądz and Bydgoszcz (industrial growth). However, the greatest population growth in the whole of the Second Republic, which was primarily a result of migration, was in Morski (Maritime) county (covering the area of pre-war Puck and Wejherowo counties, but without Sopot, which became part of the Free City of Gdańsk). Extremely high actual increase was mainly due to the expansion of Gdynia, which, due to a government initiative, was transformed from a small fishing village into a modern Baltic port, thus becoming a commercial window to the world for Poland. Other administrative units with significant actual increase included the Gniezno urban county and the Tczew rural county (type B), in an area where there was industrial investment; after the war, there was a plan to establish the seat of the Pomeranian voivodeship in Tczew, in which a seagoing port on the Vistula River was also to be constructed.^[64]

Following the World War I, a fundamental change in spatial distribution occurred: in Greater Poland, the compact area of A-type dynamic population growth was no longer apparent, which was also reflected in the 1921–1931 intercensal period in an increased Shannon entropy H . The only area with dynamic A-type

[62] Relative shares of the population declaring they were German in counties were calculated on the basis of: *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 10* (województwo poznańskie), Warszawa 1926, pp. XVIII–XI; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 11* (województwo pomorskie), Warszawa 1926, pp. VIII–XI.

[63] For more, see Piotr MADAJCZYK, *Polityka i koncepcje polityczne Gustawa Stesemanna wobec Polski (1915–1929)*, Warszawa 1991.

[64] Ryszard SUDZIŃSKI, *Gospodarka Pomorza Nadwiślańskiego (przemysł, rzemiosło, handel, gospodarka morska) w Drugiej Rzeczypospolitej*, in: *Historia Pomorza 5*, part 1, pp. 149–162.

population growth was found at the intersection of the Poznań and Pomeranian voivodeships in the vicinity of Bydgoszcz and Toruń. Among the factors that could have influenced this change in demographic growth typology, along with the emigration of the German population, we should also consider the emigration of Poles to France, a less well-recognised issue. The source of the latter should be seen in the chain migration system. Well before the World War I, part of Rhineland and Westphalia had a very high proportion of Polish speakers, who had come largely from Poznań and the Olsztyn governmental district.^[65] Shortly after the war ended, then when hyperinflation set in and finally during the Franco-Belgian occupation, some of these *Ruhrpolen* emigrated to industrial mining and metallurgical centres located in northern France and Belgium, while others decided to return to a reborn homeland on a wave of patriotic exhilaration and hopes for a better future, and many of these people were included in the 1921 census.^[66] However, the difficult economic situation in post-war Poland resulting from, among other things, market restrictions and a customs war with Germany,^[67] which hit the inhabitants of Greater Poland and Vistula Pomerania particularly hard due to their prior economic ties with the Reich, discouraged some people from remaining in Poland, resulting in emigration to France and even re-emigration to Germany.^[68] The information gained from family members and acquaintances on favourable employment conditions in France was also a significant factor in the new emigration, although reality often told a different story.^[69] However, issues related to a change in the demographic system should be highlighted. Originally, it could be assumed that the post-war exodus of the German population, characterised by a lower fertility rate compared to the Polish or Kashubian population, would translate into an actual increase in the population in the Poznań and Pomeranian voivodeships. However, this did not happen; in fact, in the 1921–1931 intercensal

[65] More on the Polish population centers in Germany before World War I (outside their motherland): Mirosław PIOTROWSKI, *Reemigracja Polaków z Niemiec 1918–1939*, Lublin 2000, pp. 15–66.

[66] M. NADOBNIK, *Wyludnianie się*, p. 100*. According to data collected by council leaders, from 1919–1923, 55,000 re-emigrants flooded back into Greater Poland from Germany, with almost 3/4 arriving in 1919–1920.

[67] See C. ŁUCZAK, *Od Bismarcka*, pp. 162–185; Stefan KOWAL, *Partnerstwo czy uzależnienie? Niemieckie postawy wobec stosunków gospodarczych z Polską w czasach Republiki Weimarskiej*, Poznań 1995, pp. 113–171.

[68] Mirosław PIOTROWSKI, *Reemigracja*, pp. 182, 217 and others.

[69] Edward KOŁODZIEJ, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982, pp. 100–104, 165–168; Jerzy DZIECIUCHOWICZ, *Polonia francuska – ewolucja struktury przestrzennej i demograficzno-społecznej*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica 3, 2000, pp. 31–40, 42–45; Joanna DUFRAT, *Migracje Polek do Francji w okresie międzywojennym*, in: Agnieszka Chlebowska – Katarzyna Sierakowska (eds.), *Kobiety i procesy migracyjne*, Warszawa 2010, pp. 161–179.

period, natural population increase ceased to play as important a role in “positive” population growth as in the 1900–1910 intercensal period. This indicates what the results of the weighted correlation actually confirm, which are, that for this period the *nationality* variable had no impact on the *natural increase* variable, that the Polish population in comparison to the German (with a one-generational shift) entered the interwar period with a phase of demographic transition, in which an important role was played by a progressive decline in fertility. This situation was more advanced in Greater Poland than in Gdańsk Pomerania, which was inhabited by the Kashubian population, who were more attached to tradition and less susceptible to changes brought about by modernisation.^[70] Marcin Nadobnik, who analysed the depopulation of the Greater Poland countryside, both rural (62% of communes) and manorial (66% of manorial areas),^[71] considered that mainly it should be combined with emigration to the big cities of the region, mainly to Poznań, then Bydgoszcz, and to a lesser extent to Germany and France.^[72] He also suggested that the natural increase in the countryside did not decline as a result of a lowering in the birth rate; the rural inhabitants of Greater Poland were still characterised by high fertility.^[73] In light of the facts, it is hard to agree with this somewhat one-dimensional view of the issue.

If we compare how the constituents of actual increase developed in the counties in both intercensal periods, 1900–1910 and 1921–1931, both in relation to administrative units, which in whole or in part were included in the Second Polish Republic (N = 54), along with those that were in it in its entirety (N = 36), it is clear that the main factor behind changes in the post-war period was the falling relative excess of births over deaths. This can be seen by the fact in that in both groups of counties only about two-fifths of the administrative units recorded a decline in the migration balance, and as many as approximately nine-tenths recorded a natural increase (a decrease understood as heading for minus infinity). This situation is illustrated in Figures 3 and 4, on which vectors of change are given for individual counties. For the last few vectors of change, the initial points are the coordinates obtained on the basis of the net migration and natural increase in the 1900–1910 intercensal period, and their end points – in the 1921–1931 one.

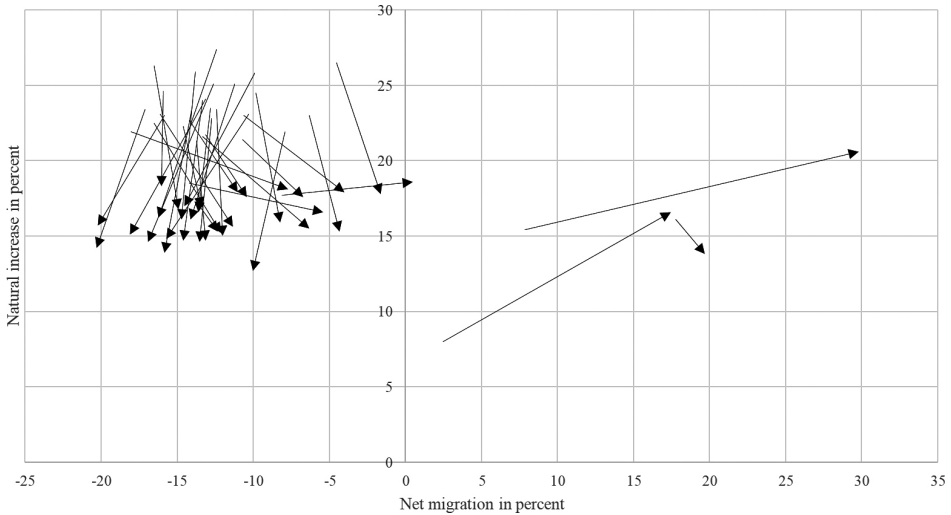
[70] See Bartosz OGÓREK, *Plodność populacji II Rzeczypospolitej. Badanie przy użyciu indeksów Princeton European Fertility Project*, Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 72, 2012, p. 114. Generally on the changes taking place in the interwar period, divided into groups of voivodeships: E. STAŃCZYK, *Rodność*, pp. 16–32. In a spatial context: Andrzej GAWRYSZEWSKI, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, pp. 154–165.

[71] M. NADOBNIK, *Wyludnianie się*, p. 93*.

[72] M. NADOBNIK, *Wyludnianie się*, p. 100*. According to official statistics kept from 1926 to 1931, 39,600 people left Poznań voivodeship. What this situation looked like before is not known.

[73] M. NADOBNIK, *Wyludnianie się*, p. 96*.

FIGURE 3. CHANGES IN LEVEL OF THE ELEMENTS OF ACTUAL POPULATION INCREASE DURING THE 1921–1931 INTERCENSAL PERIOD RELATIVE TO 1900–1910 (COUNTIES TAKEN OVER ENTIRELY BY POLAND)

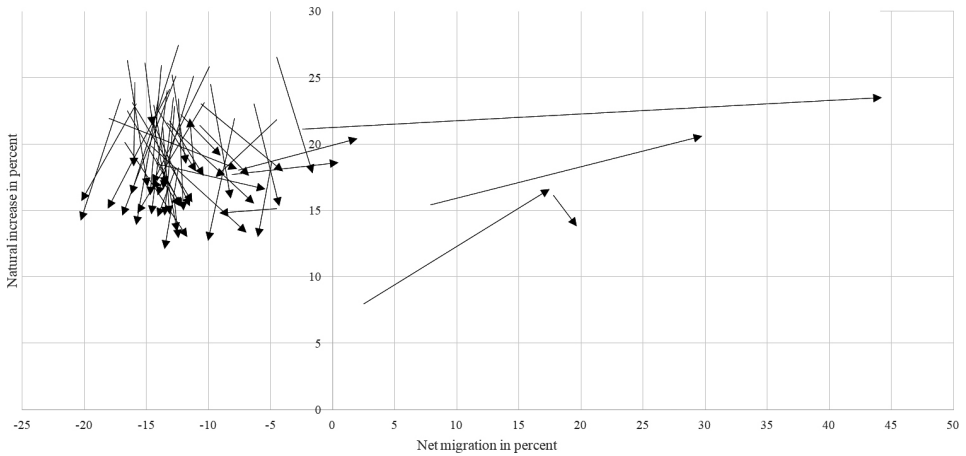

Source: own work based on data cited in footnotes 43 and 44.

As we can see, the vast majority of vectors have a direction indicating that the rate of natural increase played a decisive role in shaping population size. It is also evident that deflections of vectors to the right are more numerous (about three-fifths) and stronger (usually longer) than to the left. This situation proves the weakening role of migratory loss and an increase in the importance of migratory gain in shaping population size. Importantly, these findings relate to both groups of counties under comparison. This lack of major differences in shaping population balance elements for both county groups, despite the fact that in the first, due to the “cross-border” and frontier character of some administrative areas, there was a significant relative share of Germans, indicates, once again, a significant reduction in the role played by emigration of the German population from Greater Poland and Vistula Pomerania to the Reich in the period 1921–1931.

Structural changes in the constituents of actual population increase in the Polish western territories can be traced, to a satisfactory extent, based on the share of Webb type varieties for those counties which, in whole or in part, joined the Second Polish Republic after World War I (Figs. 5 and 6). As a reminder, these shares and weights are the population in the administrative units of interest to us in 1910 or 1931 (see also methodological notes). As previously mentioned, there is no doubt that in the 1900–1910 intercensal period, progressive type A prevailed, since it

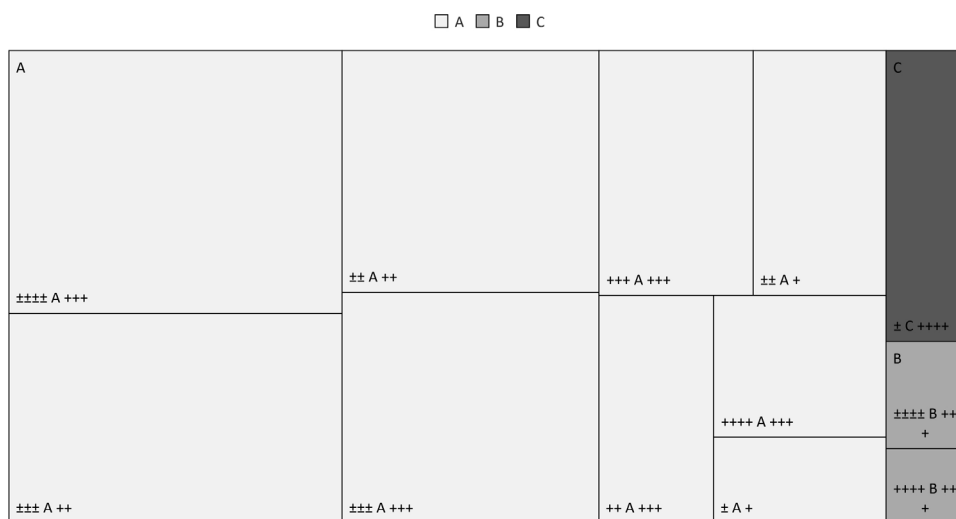
FIGURE 4. CHANGES IN LEVEL OF THE ELEMENTS OF ACTUAL POPULATION INCREASE DURING THE 1921–1931 INTERCENSAL PERIOD RELATIVE TO 1900–1910 (COUNTIES TAKEN OVER PARTIALLY OR ENTIRELY BY POLAND)

Source: based on data cited in footnotes 43 and 44.

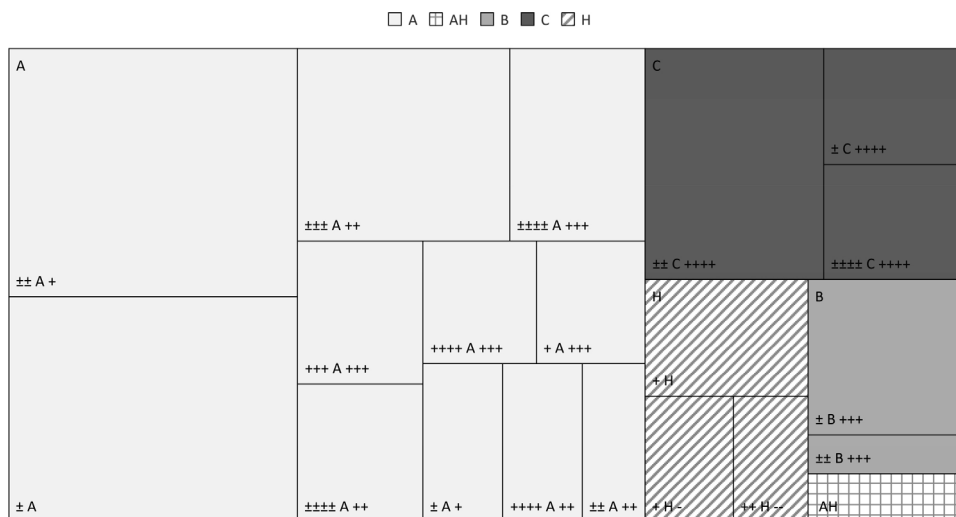
constituted 91.8% of the population of Greater Poland and Vistula Pomerania taken for comparison ($N = 54$). In the group of administrative units in which the natural increase exceeded the migratory loss, leading the way were those characterised by both a strong assignment to the taxon and clear population growth. The number of people assigned to this A-type variety ($\pm\pm\pm\pm$ A $+++$) constituted almost one-fifth of the total population of Greater Poland and Vistula Pomerania. It is worth noting that three other varieties stood out, with a combined weight of two-fifths of the population ($\pm\pm\pm$ A $++$, $\pm\pm$ A $++$, $\pm\pm\pm$ A $+++$). What they had in common was a moderate or moderately weak assignment to the taxon, showing a greater deviation in the direction of the regressive type H compared to the first variant. This tendency can be seen as a kind of prediction of a deceleration in the population growth rate, in line with the observed trend in two small populations of varieties ($\pm\pm$ A $+$, \pm A $+$), which, characterised by a slight rise in actual increase and also a (moderately) poor assignment to the taxon, were clearly oriented towards the regressive H type. This tendency related, to a greater or lesser extent, to A-type counties, in which as many as 72.2% of the population lived. Thus, the importance of orientation towards the progressive B type was much less, amounting to 19.6%, which also shows the low attractiveness of the areas under discussion in terms of immigration and their development based primarily on their own population resources. Just how little importance for immigration this area had during the Prussian era is shown by the weight of type C (the advantage of migratory over

FIGURE 5. WEBB TYPE VARIETIES WEIGHTED BY COUNTY POPULATION SIZE IN THE INTERCENSAL PERIOD 1900–1910 IN THE POZNAŃ AND WEST PRUSSIA DISTRICTS WHICH WERE EITHER PARTIALLY OR ENTIRELY TAKEN OVER BY POLAND

Source: own work based on data given in footnote 43.

FIGURE 6. WEBB TYPE VARIETIES WEIGHTED BY COUNTY POPULATION SIZE IN THE INTERCENSAL PERIOD 1921–1931 IN THE POMERANIAN AND POZNAŃ VOIVODESHIPS

Source: own work based on data given in footnote 44.

natural gain increase), which amounted to only 5% (1 in 20 of the total population). In addition, the assignment to this taxon was weak and showed a strong orientation towards type B, although the pace of population growth was highly impressive in this case ($\pm C++++$).

After coming under Polish rule, the elements of actual increase in the majority of Greater Poland and Vistula Pomerania changed significantly, which was due to a reduction in the significance of type A, although it maintained its dominant role in the taxa structure. Anyway, the role of progressive population development, manifesting itself in positive natural and migratory growth (types B and C) increased. The share of the population in counties with these attributes increased from 8.2% in the 1900–1910 intercensal period to 23% in the 1921–1931 intercensal period. At that time, all administrative units belonging to both types had at least clear population growth, while their taxa assignment was in the majority (moderately) weak and showed orientation towards type A or B. Observations refer, of course, to urban areas or areas undergoing a process of urbanisation (Gdynia), in which a significant role was still played by a fairly high natural increase, which was to a large extent a derivative of the rural or small-town inflow of young people. Compared to the pre-war period, as noted earlier, a new phenomenon was the emergence of administrative units in whose areas the population was no longer able to grow due to the net outflow exceeding the natural increase (H type and borderline AH). In 1931, these counties had one-tenth of the total population of the Poznań and Pomerania voivodeships.

The depopulation visible in the Greater Poland region, resulting not only from the outflow of people to larger cities and abroad (as Marcin Nadobnik wanted to interpret it), but also from the decline in fertility due to modernisation processes and the loss of young people most involved in the procreation process, was not, at that time, alarming. This is evidenced by both the moderately weak assignment of administrative units to the taxa, with a fairly strong gravity towards type A, not G (+ H, + H -, ++ H -), as well as a moderately insignificant decline in the population. It should be noted, however, that in the period 1921–1931, among the A-type counties, the most important were those whose population growth tended towards the regressive H type ($\pm\pm A+$, $\pm A$, $\pm\pm\pm A++$), which were inhabited by almost two-fifth of the total population of the Poznań and Pomerania voivodeships. Particularly noteworthy are those administrative units characterised by the variation $\pm A$ (14.4% of the population). In these cases, the stagnation in population growth could change to regression in the blink of an eye, thus reinforcing the H type. Unfortunately, the lack of census data resulting from the war in 1939 does not allow to verify this hypothesis. Finally, the question may be asked as to why no counties in the Pomeranian region experienced the depopulation occurring in Greater Poland. It seems that this phenomenon should be combined not only with the later demographic transformation of the population there, but also with intentional national and local governmental policies, which put more emphasis

on strengthening the number of Poles in what was a strategic “corridor” for the Second Polish Republic, leading as it did to the Baltic Sea and forming a wedge separating the province of Pomerania and the East Prussia Borderland.

If we directly compare the development of the population balance elements before World War I and after it, ensuring that the observation is made in relation to the same county (see Tables 1A and 1B), we can draw general conclusions on the permanence over time of individual varieties of Webb type in the Polish western territories (see Figs. 3 and 4). To our surprise, when we consider the group comprised both homogeneous and heterogeneous ($N = 54$) and homogeneously spatial administrative units ($N = 36$), it turned out that, in both, only four counties in the post-war period were characterised by the same type variant as they had previously had in the pre-war period; in other words, their population growth had not changed significantly (two $\pm\pm\pm A ++$, one $\pm\pm A +$, one $+++ A +++$). Depending on the group of units compared, they constituted only about one-ninth or one-fourteenth of the total number of counties. Although almost three-fourth of the counties did not note changes in Webb type regardless of the group compared, looking more closely at the variation of types, also within the same taxa, it can be safely stated that the vast majority of units were characterised by a change of at least two orders of magnitude in group sizes of average population growth rate or strength and direction of assignment to the taxon. Exceptions to this rule in the group of spatially homogeneous counties, omitting four units that were similar to each other, were as follows: one $\pm C +++++ \rightarrow \pm\pm C +++++$, two $\pm\pm A ++ \rightarrow \pm\pm A +$, one $++ A +++ \rightarrow + A +++$. Let us add that in the second, larger group of counties under study, the number of such gentle transitions between population growth varieties was nine. In addition, there were no clearly outlined transition path patterns, since the most numerous change from one Webb type variation to another same Webb type variant concerned only four administrative units ($\pm\pm A ++ \rightarrow \pm\pm A +$) which, of the population counted in 1931, involved only 5.2% of the total population of the Poznań and Pomerania provinces (for $N = 54$). Thus, the very process of demographic change was not characterised by a smooth transition from one state to another even within the same types. This shows the scale of changes taking place at the level of the elements in the population balance in Greater Poland and Vistula Pomerania along with the transition of the areas of interest to Polish rule, and proves the discontinuation of a certain demographic growth “strategy” for these lands, which to a large extent was probably the aftermath of the demographic transformation.

Conclusions

It is difficult to conduct a broader discussion of the issues raised, because they have not yet been of academic interest to historians and demographers in the research context I adopted. The source of the problem is actually the failure to use the John Webb method in Polish and German studies on the history of the

population, despite the fact that it has been used for nearly sixty years, primarily by socio-economic geographers. We must therefore hope that the conclusions drawn here will provide a certain reference level for new academic findings. Typology, and especially multidimensional cluster analysis,^[74] which in this article was deliberately not used due to the limited scope of the article, makes it easier to uncover connections between variables. So, what general conclusions about the constituents of real increase can we derive from it? A few, at least:

Although the Polish western territories were not attractive in terms of migration, their population growth before the World War I showed no signs of regression, and took place by itself (the prevalence of natural increase over migratory loss) and most administrative units were characterised by a significant population growth rate, along with territorial integrity. Type A predominated.

It can reasonably be assumed that both Poles and Germans participated to a similar degree in migratory movements, whereas this situation was quite different as regards the development of natural increase at the beginning of the 20th century. This constituent of actual population increase remained under the strong influence of the Polish population, in which Polish women's high fertility rate, and the greater survival rate of their newborn children in the first year in comparison with German children, played important roles. In the second intercensal period under discussion, the emigration of the German population to the Reich was not as relevant to population growth as it was at the time when decisions about the new shape of European borders, including those of Poland, were being planned and taken.

A certain spatial order in demographic processes observed before the First World War was disrupted in 1921–1931. Although A remained the dominant type of population growth (in $\frac{3}{4}$ of the counties), its occurrence in the Pomeranian and Poznań voivodeships, considered also in the context of the average pace of population change, lost its spatial density. Meanwhile, the significance of areas characterised by progressive types B and C increased, in which an important role was played by migration growth (especially in Morski county, including Gdynia, which was growing at an American rate of knots) and those that recorded a slight population regression due to a prevalence, in absolute terms, of migration loss over natural increase (H type). In the latter case, these were mostly areas where there was a significant majority of Poles in 1921, who also participated in foreign migratory movements and supplied larger cities in the region with their inflow (especially Poznań and its surroundings).

The main factor for population changes taking place in the Pomeranian and Poznań voivodeships after the German population's exodus period was a significant reduction in the natural increase, mainly due to a drop the Polish population's

[74] See: Lucyna BŁAŻEJCZYK-MAJKA, *Zastosowanie wybranych metod taksonomicznych w badaniach historycznych*, Poznań 2018.

nativity, which was delayed in comparison to the German population in terms of demographic transformation. This was more visible in Greater Poland, where numerous places with depopulation appeared, which was a phenomenon in the Second Republic, but it should be noted that contrary to neighbouring German areas, Polish Pomerania, the *Polnischer Korridor*, was characterised by positive population growth.

Admittedly, due to a lack of adequate census data, it is impossible to determine how the population changed after 1931, but since most A-type counties gravitated towards H type ($\frac{2}{5}$ of the population), that should be an indicator of further depopulation or stagnation in the Polish western territories, despite the fact that property was bought from those Germans leaving, and attempts were made to introduce agricultural reform, one of the objectives of which was to reduce the land area of German-owned farms.

In terms of population growth, the Polish western territories differed significantly in the post-war period of 1921–1931 compared to the 1900–1910 pre-war period, when they were under German rule; they did not show “taxonomic continuity” in terms of replicating the proposed varieties of population growth type. Before and after the war, only four districts kept the same Webb type variety, and changes in varieties within the same taxa mostly did not occur in a gentle manner, which is clearly indicated by significant differences between groups with average rate of population change or strength and direction of assignment to taxon, with at least two orders of magnitude. In other words, the Polish period of history for the population of these lands was characterised by discontinuity.

TABLE 1A. COMPONENTS OF ACTUAL POPULATION INCREASE AND VARIETIES OF WEBB TYPE IN COUNTIES IN THE PROVINCES OF POZNAŃ AND WEST PRUSSIA, 1900–1910

Province	Administrative District (region)	Polish County Name	German County Name	Natural increase [%]	Net migration [%]	Webb type variety
Poznań	Bydgoszcz	Bydgoszcz	Bromberg	23.0	-6.3	+++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Bydgoszcz [Urban county]	Bromberg [Urban district]	8.0	2.5	++++ B +++
Poznań	Bydgoszcz	Chodzież	Kolmar i. Posen	18.6	-4.9	+++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Czarnków	Czarnikau	19.1	-12.3	+++ A ++
Poznań	Bydgoszcz	Czarnków & Wieleń *	Czarnikau & Filehne	18.2	-12.6	±± A ++
Poznań	Bydgoszcz	Gniezno	Gnesen	20.1	-3.7	++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Gniezno & Witkowo *	Gnesen & Witkowo	21.9	-7.9	++++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Inowrocław	Hohensalza	21.9	-18.0	±± A +
Poznań	Bydgoszcz	Mogilno	Mogilno	25.1	-11.2	++++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Strzelno	Strelno	26.3	-16.5	+++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Szubin	Schubin	23.1	-16.1	±± A ++
Poznań	Bydgoszcz	Wągrowiec	Wongrowitz	27.4	-12.4	++++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Wieleń	Filehne	17.1	-13.0	±± A +
Poznań	Bydgoszcz	Witkowo	Witkowo	25.1	-15.4	+++ A +++
Poznań	Bydgoszcz	Wyrzysk	Wirnitz	21.7	-13.1	+++ A ++
Poznań	Bydgoszcz	Żnin	Znin	25.9	-13.8	++++ A +++
Poznań	Poznań	Babimost	Bomst	18.2	-12.4	±± A ++
Poznań	Poznań	Gostyń	Gostyn	23.1	-10.3	++++ A +++
Poznań	Poznań	Grodzisk Wlkp.	Grätz	22.5	-16.5	±± A ++
Poznań	Poznań	Jarocin	Jarotschin	24.6	-15.9	+++ A ++
Poznań	Poznań	Kępno	Kempen i. Posen	21.5	-14.4	±± A ++
Poznań	Poznań	Kościan	Kosten	22.8	-12.7	+++ A +++
Poznań	Poznań	Koźmin Wlkp.	Koschmin	23.0	-15.8	±± A ++

Province	Administrative District (region)	Polish County Name	German County Name	Natural increase [%]	Net migration [%]	Webb type variety
Poznań	Poznań	Krotoszyn	Krotoschin	17.1	-13.6	±± A +
Poznań	Poznań	Leszno	Lissa	15.1	-4.5	+++ A +++
Poznań	Poznań	Międzychód	Birnbaum	18.9	-14.2	±± A ++
Poznań	Poznań	Międzyrzecz	Messeritz	13.4	-6.4	++++ A ++
Poznań	Poznań	Nowy Tomyśl	Neutomischel	20.1	-16.7	± A +
Poznań	Poznań	Oborniki	Obornik	23.4	-12.4	++++ A +++
Poznań	Poznań	Odolanów	Adelnau	22.9	-14.4	±±± A ++
Poznań	Poznań	Ostrów Wlkp.	Ostrowo	21.8	-4.5	+++ A +++
Poznań	Poznań	Ostrzeszów	Schldberg	23.6	-14.0	±±± A +++
Poznań	Poznań	Pleszew	Pleschen	24.1	-13.1	±±± A +++
Poznań	Poznań	Poznań [urban county]	Posen [Stadtkreis]	16.1	17.8	± C ++++
Poznań	Poznań	Poznań Wschodni	Posen Ost	24.5	1.0	± B +++
Poznań	Poznań	Poznań Wschód and Zachód *	Posen Ost & West	26.5	-4.5	++ A +++
Poznań	Poznań	Poznań Zachodni	Posen West	28.6	-10.3	++++ A +++
Poznań	Poznań	Rawicz	Rawitsch	15.5	-12.7	±± A +
Poznań	Poznań	Skwierzyna	Schwerin (Warthe)	10.2	-12.4	+ H
Poznań	Poznań	Szamotuły	Samter	23.5	-12.8	±±± A +++
Poznań	Poznań	Śmigiel	Schmiegel	23.4	-17.1	±± A ++
Poznań	Poznań	Śrem	Schrimm	21.3	-13.7	±±± A ++
Poznań	Poznań	Środa Wlkp.	Schroda	24.0	-13.3	±±± A +++
Poznań	Poznań	Września	Wreschen	25.1	-12.6	++++ A +++
Poznań	Poznań	Wschowa	Fraustadt	11.5	-8.6	±± A +
East Prussia	Królewiec/Olsztyn	Nidzica	Neidenburg	18.6	-11.2	±±± A ++
West Prussia	Gdańsk	Elbląg	Elbing	16.0	-16.5	+ H
West Prussia	Gdańsk	Elbląg [urban county]	Elbing [Stadtkreis]	12.9	-1.3	++ A +++
West Prussia	Gdańsk	Gdańsk [urban county]	Danzig [Stadtkreis]	13.2	8.0	+++ B +++
West Prussia	Gdańsk	Gdańsk Nizinny	Danziger Höhe	18.5	-18.0	± A

Province	Administrative District (region)	Polish County Name	German County Name	Natural increase [%]	Net migration [%]	Webb type variety
West Prussia	Gdańsk	Gdańsk Wyżynny	Danziger Niederung	17.7	-17.0	± A
West Prussia	Gdańsk	Kartuzy	Karthaus	26.1	-15.1	±±± A ±±±
West Prussia	Gdańsk	Kościerzyna	Berent	25.2	-12.9	±±±± A ±±±
West Prussia	Gdańsk	Malbork	Marienburg (Westpr.)	15.4	-12.0	±± A ±
West Prussia	Gdańsk	Puck	Putzig	19.5	-14.2	±± A ±±
West Prussia	Gdańsk	Puck & Wejherowo *	Putzig & Neustadt i. Westpr.	21.1	-2.4	±± A ±±±
West Prussia	Gdańsk	Starogard	Preußisch Stargard	23.0	-10.6	±±±± A ±±±
West Prussia	Gdańsk	Tczew	Dirschau	18.0	-7.6	±±±± A ±±±
West Prussia	Gdańsk	Wejherowo	Neustadt i. Westpr.	22.0	3.7	±± B ±±±
West Prussia	Kwidzyn	Brodnica	Strasburg i. Westpr.	22.7	-14.2	±±± A ±±
West Prussia	Kwidzyn	Chełmno	Kulm	18.5	-14.2	±± A ±
West Prussia	Kwidzyn	Chojnice	Konitz	22.2	-12.2	±±± A ±±±
West Prussia	Kwidzyn	Człuchów	Schlochau	19.6	-18.0	± A
West Prussia	Kwidzyn	Grudziądz	Graudenz	21.4	-10.7	±±±± A ±±±
West Prussia	Kwidzyn	Grudziądz [urban county]	Graudenz [Stadtkreis]	15.4	7.9	±±±± B ±±±
West Prussia	Kwidzyn	Kwidzyn	Marienwerder	17.0	-14.6	± A ±
West Prussia	Kwidzyn	Lubawa	Löbau	22.3	-14.6	±±± A ±±
West Prussia	Kwidzyn	Susz	Rosenberg i. Westpr.	16.1	-11.2	±± A ±±
West Prussia	Kwidzyn	Sztum	Stuhm	16.0	-15.6	± A
West Prussia	Kwidzyn	Świecie	Schwetz	21.6	-13.3	±±± A ±±

Province	Administrative District (region)	Polish County Name	German County Name	Natural increase [%]	Net migration [%]	Webb type variety
West Prussia	Kwidzyn	Toruń	Thorn	19.8	-30.8	+++ H --
West Prussia	Kwidzyn	Toruń [urban county]	Thorn [Stadtkreis]	12.8	43.1	+++ C ++++
West Prussia	Kwidzyn	Toruń [rural county] & Toruń [urban county] *	Thorn [Landkreis] & Thorn [Stadtkreis]	17.7	-8.1	±±±± A +++
West Prussia	Kwidzyn	Tuchola	Tuchel	25.8	-9.9	++++ A +++
West Prussia	Kwidzyn	Wałcz	Deutsch Krone	13.1	-16.3	++ H -
West Prussia	Kwidzyn	Wąbrzeźno	Briesen	24.5	-9.8	++++ A +++
West Prussia	Kwidzyn	Złotów	Flatow	19.8	-14.6	±± A ++
Silesia	Wrocław	Góra	Guhrau	8.0	-7.0	± A
Silesia	Wrocław	Namysłów	Namslau	11.8	-15.0	++ H -
Silesia	Wrocław	Syców	Groß Wartenberg	14.4	-13.6	± A

* Merged counties.

Source: own work based on data cited in footnotes 43 and 44.

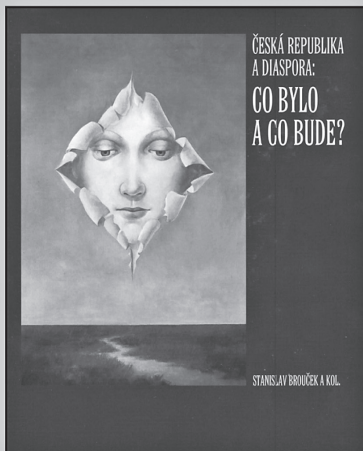
TABLE 1B. COMPONENTS OF ACTUAL POPULATION INCREASE AND VARIETIES OF WEBB TYPE IN COUNTIES OF THE POZNAŃ AND POMERANIAN VOIVODESHIPS IN THE 1921-1931 INTERCENSAL PERIOD

Voivodeship	Name of county	Natural increase [%]	Net migration [%]	Webb type variety
Pomerania	Brodnica	17.9	-11.0	±±± A ++
Pomerania	Chełmno	16.6	-5.4	++++ A +++
Pomerania	Chojnice	19.1	-9.0	±±±± A +++
Pomerania	Działdowo	21.9	-11.5	±±±± A +++
Pomerania	Gniew	16.9	-13.8	±± A +
Pomerania	Grudziądz	17.6	-6.7	++++ A +++
Pomerania	Grudziądz [urban county]	20.6	29.8	±± C ++++
Pomerania	Kartuzy	21.4	-14.5	±± A ++
Pomerania	Kościerzyna	18.5	-11.8	±±± A ++
Pomerania	Lubawa	16.9	-13.4	±± A +
Pomerania	Morski	23.5	44.2	±±±± C ++++
Pomerania	Sępólno	13.3	-6.9	±±±± A ++
Pomerania	Starogard Gdański	17.9	-4.0	+++ A +++
Pomerania	Świecie	15.5	-6.3	++++ A ++
Pomerania	Tczew	20.4	2.0	±± B +++
Pomerania	Toruń	19.6	-7.3	++++ A +++
Pomerania	Toruń [urban county]	15.9	21.8	±± C ++++
Pomerania	Toruń [rural county] & Toruń [urban county] *	18.6	0.5	± B +++
Pomerania	Tuchola	17.0	-14.5	± A +
Pomerania	Wąbrzeźno	15.9	-8.2	±±±± A ++
Poznań	Bydgoszcz	15.3	-4.3	+++ A +++
Poznań	Bydgoszcz [urban county]	16.6	17.5	± C ++++
Poznań	Chodzież	13.0	-6.0	±±±± A ++
Poznań	Czarnków	14.5	-14.1	± A
Poznań	Gniezno	12.7	-16.1	++ H -
Poznań	Gniezno [rural county] & Gniezno [urban county] *	12.7	-10.0	±± A +
Poznań	Gniezno [urban county]	12.7	3.7	±±± B +++
Poznań	Gostyń	14.8	-15.7	+ H
Poznań	Grodzisk Wlkp.	15.2	-12.1	±± A +
Poznań	Inowrocław	18.1	-7.7	±±±± A +++

Voivodeship	Name of county	Natural increase [%]	Net migration [%]	Webb type variety
Poznań	Jarocin	18.3	-16.0	± A +
Poznań	Kępno	15.3	-11.5	±± A +
Poznań	Kościan	14.6	-13.5	± A
Poznań	Koźmin Wlkp.	15.7	-20.2	++ H -
Poznań	Krotoszyn	15.3	-12.3	±± A +
Poznań	Leszno	14.8	-9.1	±±± A ++
Poznań	Międzychód	15.3	-12.2	±± A +
Poznań	Mogilno	16.1	-14.1	± A
Poznań	Nowy Tomyśl	13.0	-11.7	± A
Poznań	Oborniki	15.0	-12.0	±± A +
Poznań	Odolanów	13.4	-12.5	± A
Poznań	Ostrów Wlkp.	17.5	-9.4	±±± A ++
Poznań	Ostrzeszów	13.9	-15.8	+ H
Poznań	Pleszew	15.1	-18.1	+ H -
Poznań	Poznań	17.8	-1.6	+ A +++
Poznań	Poznań [urban county]	13.8	19.7	±± C ++++
Poznań	Rawicz	12.9	-12.4	± A
Poznań	Strzelno	16.8	-14.9	± A
Poznań	Szamotuły	16.6	-13.6	±± A +
Poznań	Szubin	15.6	-11.3	±± A +
Poznań	Śmigiel	14.2	-20.3	++ H -
Poznań	Śrem	14.7	-13.1	± A
Poznań	Środa	14.7	-14.6	± A
Poznań	Wągrowiec	16.2	-16.2	AH
Poznań	Wolsztyn	12.1	-13.5	+ H
Poznań	Września	14.6	-16.9	+ H -
Poznań	Wyrzysk	17.6	-10.4	±±± A ++
Poznań	Żnin	16.1	-14.7	± A

* Merged counties.

Source: own work based on data cited in footnotes 43 and 44.

Stanislav Brouček a kol.

**Česká republika a diaspora:
Co bylo a co bude?**

Vydal Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.,
a Nová tiskárna Pelhřimov. Praha
– Pelhřimov 2019, anglické resumé,
přílohy, jmenný rejstřík

Kniha představuje výběr úvah o užitečnosti dialogu mezi akademickou sférou, politikou a nositeli vnější migrace, které s určitou přibližností můžeme zahrnout pod pojem česká diaspora. Text si neklade za cíl detailní popis vztahu ČR a diaspora, nýbrž míří k podstatě věci, a především se vyjadřuje k tomu, co je třeba učinit, aby vztah ČR vůči těm, kteří se k ní jakýmkoliv způsobem hlásí, dostal oboustranně prospěšný, a tudíž funkční vztah. Nejedná se o žádné laciné výkaznictví, co zodpovědné orgány podnikly ve prospěch zahraničního Čecha a občana ČR žijícího trvale nebo dočasně mimo české země.

Cena 270 Kč

ISBN 978-80-88081-24-1 (Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.)

ISBN 978-80-7415-190-3 (Nová tiskárna Pelhřimov)

RECENZE A ZPRÁVY

Martin Andersson, Migration i 1600-talets Sverige: Älvsborgs lösen 1613–1618, Södertörn Doctoral Dissertations 158, Universus Academic Press (Södertörn University Stockholm), Malmö 2018, 315 s., ISBN 978-91-87439-50-6

Uvedená publikace v českém překladu nese název „Migrace ve Švédsku během 17. století“. Jedná se o knižní vydání disertační práce, kterou na stockholmské univerzitě Södertörn obhájil Martin Andersson. Ten ve své knize vychází z přesvědčení, že migrace je klíčová pro pochopení principu, na jehož základě fungovala společnost v minulosti. Politické, právní a také ekonomické struktury formovaly migrační model doložitelný ve švédské společnosti počátkem 17. století. Autor ji označuje jako feudální, nikoliv rané novověkou, jak je v českém prostředí obvyklé. Jeho výzkum vycházel z různých pramenných zdrojů, především ze soudobých zákonů a trestně právní agendy. Nejvýznamnějším zdrojem informací se pro něj stala berní evidence v originále nesoucí švédský název „Älvsborgs lösen“. Právě jejím prostřednictvím je doložitelná migrace na většině území Švédska v rozmezí let 1613–1618. Jedná se o naprosto výjimečný pramen, který je důležitý pro poznání prostorového pohybu ve feudální epoše. Publikované výsledky prováděného výzkumu reagují na již dříve zveřejněné studie a nabízejí srovnání s mezinárodními výzkumy. Závěr představuje autorovo zamyšlení nad možností zobecnění dosažených poznatků, a to na jiná období, oblasti i společnosti.

V první části své knihy Martin Andersson hledá odpověď na otázku: „Jaká byla migrace prokazatelná na území Švédska v rozmezí let 1613 až 1618?“ Prostorová mobilita členů vesnických domácností bývá v lokálních studiích označována jako „překvapivě běžná“. Uvedené konstatování je však v rozporu s žitou představou „nepohyblivého“ vesnického obyvatelstva v období feudální společnosti. Roční míra migrace vesnických domácností v jižních částech Švédska představovala přibližně 5 %; zmíněný stav odpovídá situaci, kterou prokázaly také výzkumy na území Francie v 18. století. Uvedené zjištění vyvrací mylnou představu o nepohyblivé švédské společnosti v předmoderní době. Také Anglie byla v 17. století zemí s velkým rozsahem mobility místního obyvatelstva. Martin Andersson díky svým výzkumům nabyl dojmu, že migrace nebyly ve Švédsku běžné pouze počátkem 17. století, ale také o dvě století později. Současně zastává názor, že mobilita musí být nahlížena jako prvek vlastní i cizí feudální společnosti.

Mobilní člen vesnické domácnosti se pohyboval na vzdálenost přesahující 14 km; každý třetí vesničan ve Švédsku migroval dokonce na vzdálenost větší než 40 km.

Většina členů migrujících domácností se pohybovala mezi vesnicemi, jen málo z nich směřovalo do měst. Migrace je nejčastěji doložitelná v případě čeledního personálu. Čeleď mužského i ženského pohlaví se zpravidla pohybovala na vzdálenost přesahující 11 km; pouze 15 % z ní nacházelo místo svého pobytu dokonce ve vzdálenosti větší než 40 km od svého rodiště. Ve srovnání s ostatními členy vesnické společnosti byla čeleď mobilní hlavně v lokálním měřítku. Příslušníci vesnických domácností se pohybovali na poloviční vzdálenosti (10–30 km) ve srovnání se zástupci venkovské čeledi, která hledala uplatnění také na statcích ve vlastnictví státu, případně na zámcích (hradech). Pracovní poptávka formovala migrační strategie čeledního personálu; současně však ovlivňovala také následné sňatkové migrace.

Migrace do městského prostředí se zvyšovaly, pokud došlo k nárůstu úmrtnosti ve feudálním městě. Polovina čeledi se pohybovala na vzdálenost přesahující 18 km; v případě členů vesnických domácností medián představoval 39 km. Většina čeledi do měst přicházela pouze z nejbližšího okolí. Domácnosti ve městech měly vazby na jiné městské prostředí. To znamená, že se projevovaly dva odlišné vzorce migračního chování. Čeleď ve skutečnosti mohla mít s mobilitou mnohem větší zkušenosti než měšťanstvo nebo cechovní mistři. Přistěhovalectví a vystěhovalectví bylo u městské populace obvyklé v případě 2–7 %, a to zpravidla na vzdálenost do 50 km.

V rámci mezinárodní migrace bylo ve Švédsku obvyklé, že námořníci, řemeslníci a studenti, kteří sbírali pracovní či odborné zkušenosti, směřovali především do Německa, Nizozemí a Anglie. Zatímco dřívější výzkum prostorové mobility se ve Švédsku zaměřoval na vzpomínané skupiny obyvatelstva, v rámci prováděného výzkumu byla však věnována pozornost čeledi a příslušníkům vesnických domácností, kteří mířili do Dánska, Norska, Ruska a Livonska. Jejich prostorový pohyb byl běžnější než v případě námořníků, řemeslníků či studentů. To samé však platilo i pro imigraci opačným směrem. Anderssonův výzkum prokázal, že ještě větší počet osob směřoval za prací opačným směrem, tj. z Dánska a Norska do Švédska. Současně je však nutné brát do úvahy i takové případy, kdy se někteří jedinci překročením hranice snažili vyhnout odvodu do armády nebo soudnímu stíhání.

Tzv. „vojenská migrace“ představuje opomíjené téma v rámci migrační historie, přestože se ve Švédsku jednalo o poměrně častý jev. Stát během 17. století povolával tisíce mladých mužů do armády; buď byli povoláni k nástupu nebo již odvedeni k vojsku. Válečné konflikty však uváděly do chodu migrační proudy uprchlíků a přesídleného obyvatelstva. Tyto jevy, přestože mají velice silný kvantitativní podtext, jsou ale málo zdokumentovány prostřednictvím pramenných informací.

V dílčím závěru autor knihy shrnul svá zjištění v několika větách. Z jeho pohledu byla migrace ve Švédsku či jiných feudálních společnostech mnohem běžnější, než se dříve předpokládalo. Přestože většina obyvatel se pohybovala v horizontu vesnické komunity, mnoho osob migrovalo na výrazně větší vzdálenosti, a to především do měst, případně také škol a zámků (hradů). Migrace z pohledu

venkovské společnosti představovala poněkud cizorodý, avšak nezbytný prvek feudální společnosti.

Druhá část Anderssonovy knihy je věnována charakteristice migračního režimu na území Švédska během raného 17. století. Starší studie často pojednávaly o tom, jak feudální ekonomická struktura formovala migrační vzorce. Nový výzkum prokázal, že migrace a mobilita ve feudální společnosti probíhaly neustále. Jedná se o skutečnost, kterou dřívější výzkum problematiky 17. století opomíjel, neboť žádný migrační režim ve svých postulátech nezmiňoval. „Älvsborgs lösen“ nepředstavoval pramen primárně určený ke kontrole migrací. Švédské království ani místní luteránská církev až na lokální výjimky (například, když cestující překračovali dánskou hranici či čeleď překonávala hranice panství), neusilovala o evidenci či přímou kontrolu migrací za pomoci písemných pramenů. Uplatňovaná kontrola probíhala pouze na ústní bázi, dodnes se dochovalo pouze několik dokladů o existenci soudobé písemné praxi v této oblasti.

Migrace nájemců půdy (bezzemků) byla na počátku 17. století regulována prostřednictvím středověkého zákonodárství. Tito lidé byli v nerovném postavení vůči šlechtě, která jim pronajímala půdu k obživě. Právní předpisy však fungovaly na smluvním principu, oficiálních soudních sporů mezi nájemci a vlastníky půdy bylo v praxi málo. Podle autora knihy nelze hledat vzájemnou souvislost mezi počtem nájemců půdy a mírou migrace.

Migrace mladých a svobodných osob byla ve Švédsku primárně určena systémem čelední služby. Čeleď však mohla ze zákona pouze dvakrát do roka změnit zaměstnavatele. Ke sporům tak docházelo, když vrchnost trvala na celoročním pracovním poměru. K vyřešení situace přispěla úprava zákonodárství, která nastala až během druhé poloviny 17. století.

Městská migrace a osídlení se na počátku 17. století staly předmětem politické regulace, která vycházela z potřeby vzájemného oddělení městských a vesnických hospodářských aktivit. V zájmu prosazení tohoto opatření švédský stát usiloval o to, aby se vesničtí řemeslníci a obchodníci přestěhovali do měst. V praxi se snažil o regulaci skladby obyvatelstva měst. Nově příchozí, kteří byli pro město užiteční, byli dočasně osvobozeni od placení daní. Naopak tulákům a jiným nežádoucím existencím byly všemožně kladeny překážky, které měly zabránit jejich usazení v městském prostředí.

Švédský stát se počátkem 17. století snažil regulovat také mezinárodní migraci. Emigraci do Polska a na katolické akademie zakazovalo soudobé zákonodárství. Obdobně bylo katolíkům zakazováno, aby se usazovali ve Švédsku. Současně bylo podporováno přistěhovalectví kalvinistů, a to zvláště obchodníků a válečníků. Tyto právní předpisy je nutné vnímat v kontextu dynastického konfliktu s Polskem, v žádném případě se nejednalo o primárně náboženskou záležitost. Některé politické skupiny (např. kněží) chtěly vytvořit nábožensky homogenní společnost, která by se opírala o zákon o migraci. Takové opatření však bylo přijato až v období raně novověkého švédského státu.

Státní úředníci rozlišovali mezi těmi, kteří se přestěhovali (švédsky „flytt“) a těmi, kteří utekli (švédsky „rymt“). Vojáci a podezřelí zločinci byli evidováni mezi uprchlíky. Ve většině případů, když někdo řekl, že jedinec utekl, bylo to proto, že odešel bez zaplacení daně nesoucí stejné označení jako výchozí pramen – „Alvsborgs lösen“. Daňové úniky se staly příčinou nepřímo evidovaných migrací; uváděný dluh byl oficiálně interpretován jako něco odlišného od neutrálního pojmu „flytt“ (legální migrace).

Vojáci a zločinci mohli být odsouzeni k nucené migraci, a to ve formě vyhoštění z místní komunity či dokonce ze Švédska. Takový trest byl ukládán jak obyvatelům ve městě, tak i na venkově. Rozsudek o vyhoštění byl poměrně vzácný, většinou byl ukládán až dodatečně těm lidem, kteří již dříve zběhli. Po vzoru Anglie byly deportace a vyhnanství uzákoněny kolem roku 1620. Nucená migrace byla státem prosazována, teprve když v některých oblastech nastal nedostatek obyvatelstva (poprvé v Ingrii, tj. na východě Baltského regionu, dnes součást Ruska; později také v oblasti Nového Švédska, nyní stát Delaware v USA). Uvedená praxe švédskému králi umožňovala podle potřeby přemísťovat obyvatelstvo z určitého „populačního zdroje“ do vylidněných oblastí.

Poznatky týkající se švédského migračního režimu, které Martin Andersson publikoval ve své knize, nejsou plně v souladu s dříve proklamovanými názory vědců. Ti tvrdili, že migrační režim ve Švédsku byl v 17. století poznamenán striktní regulací přistěhovalectví. Problém je nutné spatřovat v tom, že historikové dříve nahlíželi mezinárodní migrace pouze optikou soudobých normativních pramenů. Uvedený pohled je vzhledem k dnešní úrovni poznání zastaralý. V rozporu s moderním pojetím migrace přehlíží nepřímý státní vliv na soudobý migrační režim.

Feudální zákonodárství se snažilo dosáhnout regulace či dokonce omezení prostorového pohybu, a to stanovením minimálního časového období, po které se mohl nájemce půdy (bezzemek), čeledín nebo měšťan bez omezení volně pohybovat. To znamená, že žádná forma prostorového pohybu (mezinárodní migrace, přistěhovalectví do měst) nebyla zakázána. Místo toho existuje množství příkladů, jak stát chtěl zvýšit některé druhy migrací.

Konkrétně se jednalo o podporu osadníků v některých oblastech nebo o nucené migrace v případech venkovských řemeslníků. Uvedené kroky je třeba vnímat jako snahu o lepší prostorové uspořádání různých forem hospodářské produkce, přičemž migrace mohla být někdy použita jako prostředek k dosažení tohoto cíle. Raně novověký švédský stát, obdobně jako množství zemí v minulosti, se snažil nastolit takový migrační režim, který by napomohl k zvýšení místní hospodářské produkce.

V poslední části své knihy se autor zamýšlí nad migracemi, ke kterým docházelo během 17. století mimo území Švédska. Prezentované výsledky byly sice získány pouze na základě pramenů švédské proveniencí pocházejících z let 1613–1618, avšak nepřímo svědčí také o jiných feudálních společnostech. Druhé desetiletí 17. století se nikterak neodlišovalo od pozdějších období. Výběr daní, evidence

berních poplatníků, ojedinělé povodně a epidemie nebo každoroční sklizně v praxi neměly žádný hluboký dopad na migrační vzorce společnosti nebo na soudobý migrační režim. Martin Andersson zdůrazňuje, že výsledky prezentovaného výzkumu mohou představovat východisko pro teoretizování o jiných feudálních společnostech. Celou knihou (disertační prací) postupuje srovnání s dříve prováděnými mezinárodními výzkumy. Na základě prováděné komparace autor knihy dospěl k zobecňujícím závěrům platným v odlišném prostoru i čase, neboť vzorce migračního chování i migrační režim se měnily jen pozvolna.

Neměnnost feudální společnosti je patrná v prostoru a čase. Jestliže práce byla „volná“ a výrobní prostředky nehybné, migraci lze přisuzovat zásadní význam. Uvedený poznatek měl platnost během 17. století nejenom na území Švédska, ale i ve srovnatelných společnostech. Úsilí státu a šlechty směřující k podpoře feudální společnosti s sebou často přinášelo omezení mobility obyvatelstva. Z uvedeného poznatku plyne, že migrace představuje klíčovou proměnnou, kterou nelze opomenout při výzkumu feudálních společností, a to především charakteru jejich ekonomiky.

Josef Grulich

Mateusz Wyźga, Homo Movens. Mobilność chłopów w mikroregionie krakowskim w XVI–XVIII wieku, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2019, 468 s., ISBN 978–83–8084–283–0

Tato práce věnuje pozornost mobilitě vesničanů v 16. až 18. století. Prezentovaný výzkum byl prováděn v okruhu 30 km kolem města Krakova, tj. v oblasti mikroregionu, pro kterou byl důležitý obchod s místními zemědělskými produkty. Autor v úvodu své knihy definoval základní pojmy – mobilita a migrace. Přiklonil se k již existující definici, kterou koncem devadesátých let 20. století navrhl a rozpracoval Marek Okólski. Ten na mobilitu nahlíží jako na fyzický transfer či spíše populační pohyb mezi sociálními oblastmi; přímo uvádí, že lidé inklinují k změně místa pobytu, která se může uskutečňovat denně. Z jeho pohledu prostorová mobilita zahrnuje dva fenomény. Jedním z nich jsou migrace, tj. pohyb členů specifické skupiny za prostorové hranice, kdy dochází k změně místa pobytu (tzv. „rezidenční migrace“). Druhý fenomén představuje tzv. „cirkulace“, která je definována jako pohyb probíhající ze dne na den v specifickém prostoru, aniž by došlo k trvalé změně místa pobytu. Cirkulace v tomto pojetí představuje migraci na krátkou vzdálenost, která může být popisována také jako „mikromobilita“ nebo „cirkulární mobilita“.

Cílů výzkumu bylo dosaženo hledáním odpovědí na předem stanovené otázky. Mobilita venkovanů byla posuzována vzhledem ke konkrétním fázím životního cyklu (od dětství přes založení vlastní rodiny až po stáří). Současně byly vzpomenu ty faktory, které mohly ovlivňovat prostorovou mobilitu (kontrola migračního

toku, možnosti uplatňování migračních strategií, otázka asimilace migrantů). Prováděné výzkumy, přestože byly limitovány výpovědní hodnotou pramenné základny, umožnily realizovat „pionýrský projekt“, který v letech 2011–2015 probíhal za finanční podpory Národního vědeckého centra (projekt č. NN 108079340). V jeho průběhu byly vlastní výzkumné cíle konfrontovány s nejnovějšími poznatky anglosaské a francouzské historiografie. Současně probíhalo jejich srovnání i s poznatky polské historiografie, která po roce 1945 cíleně vytvářela statický obraz venkovské společnosti.

Autor prováděl detailní pramenný výzkum, který vycházel ze sbírky archiválií nazvané „Genealogiae“. V uvedeném případě se jednalo o akta civilního soudu z let 1647–1730. Mateusz Wyźga právě na jejich základě, respektive s pomocí až 109 otázek a odpovědí rozkryl životní osudy 1 370 osob. Prostřednictvím uvedeného pramene byly evidovány pracovní migrace nově příchozích osob do města. Vesměs se jednalo o mladé muže, kteří chtěli v Krakově vykonávat řemeslo, nejčastěji v oblasti výroby potravin. Dočasnou, pracovní (kruhovou) mobilitu autor zkoumal s pomocí evidence výběru daní pro město Kazimierz (1658/1659) či třinácti soupisů duší, které na území farností prováděly civilní i vojenské komise v rozmezí let 1790–1791. Dalším důležitým zdrojem poznání se staly matriky, konkrétně knihy oddaných z 33 venkovských i městských farností. Právě jejich prostřednictvím se podařilo sledovat sňatkové migrace po dobu 220 let, od 16. až po pozdní 18. století. Opomenuty však nezůstaly ani prameny, které vytvářela vesnická samospráva (pozemkové knihy, civilně-právní agenda) nebo jednotlivci (paměti). Právě na jejich základě bylo možné posuzovat prostorový pohyb u osob pocházejících z odlišných společenských vrstev.

Konkrétní pramenné informace o migrantech byly zapisovány do počítačové databáze vytvářené v programu Word Excel (25 000 záznamů o migrantech) a také v Google Maps (10 792 měření). V zájmu souhrnného vyhodnocení byl prostorový rozsah migrací analyzován ve třech skupinách (0–15 km, 15–50 km, 50+ km), které pro předmoderní společnost na základě svých výzkumů vymezil Jeremy Hayhoe. Při posuzování lokální míry migrace a mobility Mateusz Wyźga přihlížel k poznatkům, kterých bylo dosaženo jinde na regionální úrovni (Colin G. Pooley, Josef Grulich). Současně se odvolával na Ernesta Revensteina („právo migrovat“) a Everetta Lee („přitahující a odpuzující faktory“).

Autor knihy zastává názor, že obyvatelé venkova měli důvod pro dočasnou a permanentní prostorovou mobilitu ve všech fázích svého životního cyklu. Většinou však byla předurčena ekonomickými důvody. Zvláště dospívající jedinci – muži začínali pracovat jako čeled v cizích domácnostech, a to jak ve vesnickém, tak i městském prostředí. Mateusz Wyźga bohužel neměl dostatek pramenů, které by srovnatelným způsobem dokládaly migrace u žen v roli služebního personálu. Dospívající jedinci mužského pohlaví směřovali z vesnic do Krakova; místní řemeslníci byli z 90 % venkovského původu. Zvláště z úrodné oblasti kolem řeky Visly (mezi městy Krakov a Wiślica) pocházela většina obilí, kterým byl zásobován

Krakov. Přibližně 60 % osob, které kvůli řemeslu přicházely z venkova do města, se narodilo v okruhu 30 km od Krakova. Jejich prostorový pohyb do značné míry koresponduje s venkovskou oblastí, která byla díky dodávkám obilí propojena v síti sociálních vztahů z Krakovem. Bez ohledu na rodinný stav je nutné prostorový pohyb spatřovat v souvislosti se sezónními pracemi (letní sklizňové práce na venkově, práce ve městě během zimního období).

V důsledku uzavření manželství se podařilo prokázat prostorovou mobilitu na kratší vzdálenosti. Polovina mladých lidí, jakmile dosáhla dospělosti, provedla změnu bydliště v souvislosti s volbou partnera. Sňatkové migraci na území zkoumaného mikroregionu většinou předcházela migrace pracovní. Výběr partnerky byl nepřímo předurčen několika faktory: charakterem sídelní jednotky, konkrétním místem a časem, ekonomickou situací, nabídkou a poptávkou práce, nařízeními omezujícími prostorový pohyb, rodinou, vesnickou komunitou, vrchností, městem a v některých případech také místní církví.

U migrace uskutečněné po sňatku se podařilo prokázat vyhlídky na lepší životní podmínky (převzetí hospodářství), případně možnost získání dědictví. Na základě zápisu dětí do křestních matrik se podařilo prokázat, že 60 % vesnických rodin změnilo místo pobytu minimálně jedenkrát za celý svůj život. Nejenom mladí, ale i stárnoucí obyvatelé vesnic bývali mobilní, a to zvláště v souvislosti s předáním domácnosti příslušníkům mladší generace. Autorovu analýzu soupisů duší pocházejících z pozdního 18. století svými výzkumy podpořil Mikołaj Szotłysek, který prokázal, že v čele vesnických domácností zůstávali spíše muži než ženy. Oproti zástupcům slabšího pohlaví měli muži větší předpoklad, že dožijí konce svých dnů v místě stávajícího pobytu. Chudí vesničané, kteří byli staří a nemocní, však vyhledávali pomoc také v nejbližších městských chudinských domech, neboť jejich vesnice obdobnou péči neposkytovala.

Mateusz Wyżga v rámci svého výzkumu analyzoval i „geografii každodennosti“; konkrétně studoval vliv denní mobility na „rezidenční migrace“. V daných souvislostech nelze opomenout případy, kdy vrchnost (šlechta, církve) posílala své poddané s nákladem obilí do města. I taková cestovní zkušenost mohla podnítit následnou mobilitu některých venkovanů. Autorovi knihy se podařilo nashromáždit informace o 10 792 migracích na různé vzdálenosti, které byly doloženy prostřednictvím matrik oddaných, cechovních knih, výslechových protokolů, civilně právní agendy i evidence ekonomické povahy. Jejich vyhodnocení následně prokázalo, že rozsah každodenního života v krakovském mikroregionu probíhal v okruhu 14 km. Uvedený poznatek je prokazatelný i v jiných evropských zemích. Pomyslné hranice byly běžně překračovány venkovany i jejich dětmi, neboť jim město nabízelu perspektivu lepší budoucnosti i možnost společenského vzestupu.

Mateusz Wyżga si ve své knize všímá ekonomické podmíněnosti, která byla určující v případě vesnického obyvatelstva. V zkoumaném krakovském mikroregionu žilo přibližně 60 000 obyvatel. Zabezpečení jejich obživy byly podmíněno dodávkami potravin z venkova, o nichž podává informace berní evidence, konkrétně výběr

cla. Vesničané – z 90 % muži – se podíleli na „obchodních cestách“ do města, aniž by vrchnost omezovala jejich prostorový pohyb. Denními dodávkami mléčných výrobků a vajec si dokázali obstarat finanční hotovost, díky níž byli schopni platit daně nebo nakupovat řemeslnické výrobky, které nebyly ve vesnickém prostředí k dostání. Zvláště obyvatelé vesnic v okolí Krakova se specializovali na dodávky zboží do města; zásobování probíhalo po celý týden, dokonce i v neděli. Ti, co obchodovali s obilím, měli blízko k dodávkám mouky i pečiva; chovatelé dobytka zase město zásobovali masem. Do Krakova však směřovaly také dodávky ovcí, dokonce až z tatranské oblasti, stavebního materiálu i palivového dřeva.

Autor knihy také zkoumal, co mohlo vesničany motivovat k migraci či naopak přimět k setrvání v místě pobytu. Velkou roli zde hrála jejich zámožnost; v zájmu rozhojnění bohatství bylo nutné rozšiřovat existující společenské sítě vazeb hlavně na velké vzdálenosti (např. doprava a obchod, podnikání ve vládních úřadech, posílání potomků do vzdálenějších měst, aby se vyučili řemeslu). Obdobně chudý podruh hledal zaměstnání jako nekvalifikovaná pracovní síla v bezprostřední blízkosti svého bydliště (na šlechtickém statku, u bohatého sedláka nebo v nedalekém městě). Sedláky však majetek omezoval v prostorové mobilitě, která probíhala na mnohem menší vzdálenost než u vesnické chudiny. Ti nejzámožnější ve svém bydlišti představovali elitu, které setrvávala na místě po dobu 100 i více let. Vlastnictví nemovitosti nebo zastoupení v místní samosprávě je trvale připoutalo k bydlišti. Polovina zámožných sedláků, u kterých byla prokazatelná mobilita, nepodnikla cestu na vzdálenost větší než 15 km; ostatně v jejich případě nedošlo ani k překročení hranic panství.

Naproti tomu prostorový pohyb na velké vzdálenosti byl prokazatelný u neusedlých obyvatel venkova – tuláků a marginálních vrstev venkovské společnosti. Další migrující skupinu zde představovali hospodští, vojáci, řemeslníci, sezónní zaměstnanci, sourozenci nebo příbuzní a známí těch, co migrovali již dříve. V závislosti na konkrétní životní situaci a také zámožnosti se projevovaly důvody, které podporovaly nebo potlačovaly uskutečnění migrace. V daných souvislostech nelze opomíjet ani uplatnění rodinných strategií, proměny ekonomické situace, pohyb cen, nabídku a poptávku práce, konflikt s vrchnostenskými úředníky nebo představiteli místní samosprávy i jednotlivé fáze životního cyklu, konkrétně rozhodnutí migrovat co nejdříve v mládí nebo až ve vyšším věku.

Další faktor, který bral Mateusz Wyzga při svém výzkumu do úvahy, byla migrační politika prosazovaná v případě vesnic (vrchnostenští úředníci, lokální samospráva) a měst (městská rada, představitelé cechů). Zpravidla byla předurčena populační situací nebo ekonomickým vývojem. Pokud v důsledku epidemie (např. roku 1652) došlo k snížení počtu obyvatelstva a také pracovních sil, příchod migrantů se stával žádoucím. Díky obchodním kontaktům mezi vesnicemi a městem existovala síť osobních vazeb, která vždy napomáhala nastartovat přesun obyvatelstva z vesnického do městského prostředí.

V rámci migrační politiky byla ze strany městské rady v Krakově prosazována kontrola „populačního toku“. Status měšťana byl vždy udělován v závislosti na potřebách městské obce. Po celou dobu sledovaného období byl prokazatelný pokles procentuálního zastoupení osob venkovského původu mezi krakovskými měšťany (vždy méně než 20 %). Současně se snižoval význam Krakova a zároveň rostla izolace zemědělské oblasti v okolí (území v průměru od 70 km do 20 km). V rozmezí 16. až 18. století nové měšťanské obyvatelstvo Krakova pocházelo z průměrné vzdálenosti 150 km, přičemž u osob venkovského původu průměr představoval pouze 44 km. Místní cechy, které měly zájem na příchodu kvalifikovaných pracovních sil, prosazovaly kontrolu nově příchozích, a to nejenom v případě pracovních, ale i sňatkových migrací. Nikterak výjimečné nebyly ani pokusy o kriminalizaci služebního personálu, který pocházel z vesnického prostředí.

Poslední výzkumná otázka, kterou Mateusz Wyźga ve své knize řešil, se týkala migračních strategií a asimilace venkovského obyvatelstva v městském prostředí. Na základě prováděných výzkumů prokázal, že hlavní roli zde hrála rodina, z které migrant pocházel. Nejenomže určovala lokalitu, v které měl naleznout pracovní uplatnění; přímo byla zapojena také do sociální sítě, která jedince podporovala a napomáhala jeho asimilaci v novém místě pobytu. Vesničané byli ochotni cestovat desítky kilometrů týdně, jen aby mohli spatřit své děti, které se učily řemeslu ve městě. Přibližně 90 % soudobých svědků potvrdilo, že mezi řemeslnickými uční byli lidé vesnického původu. Migrační síť napomáhala k jejich akulturaci a také změně společenského postavení v novém místě pobytu. Vnitřní migranti převážně vesnického původu v Krakově koexistovali s vnějšími migranty, kteří byli etnicky odlišní.

Většina migrací z vesnického prostředí do města měla pouze dočasný charakter. Kvůli nedostatečné sociální podpoře či náhlému poklesu ekonomiky migranti pokaždé nenašli příznivé podmínky pro život na novém místě a rozhodli se pro návrat do svých domovů nebo se odhodlali k následné migraci do jiného místa. Zvláště méně zámožní vesničané bez odpovídající podpory v rámci sociální sítě se někdy stávali součástí kriminálního prostředí.

Mateusz Wyźga se snažil ve své knize prokázat význam mobility a migrace v životě vesničanů krakovského mikroregionu v předmoderní době. Upadající vrchnostenský systém založený na práci nevolníků v kombinaci s politickými, klimatickými a ekonomickými změnami usiloval o omezení mobility, které směřovalo k izolaci vesnických komunit. Vesničan předmoderní doby, kterého autor knihy označuje termínem „homo movens“ byl velmi dobře mobilní. Jednotlivá individua či dokonce celé rodiny, ti všichni se pohybovali na různé vzdálenosti, a to legálně nebo nelegálně, dlouhodobě nebo krátkodobě. Obvyklý horizont v případě jejich každodenního života představoval 14 km. Prostor vymezený vlastním hospodářstvím, šlechtickým statkem, pozemky, pastvinami a lesy v okolí rodné vesnice, farním kostelem, hostincem, nejbližším městským trhem se nacházel v okruhu do deseti kilometrů. Autor zmíněnými objekty vymezil rozsah rodinné,

společenské a zaměstnanecké sítě vesnického obyvatelstva. Většina migračních strategií představovala výsledek rozhodnutí, které vzešlo z rodiny nebo místní komunity. Vesnická samospráva hrála v případě prostorového pohybu obdobnou roli jako městské rady nebo řemeslnické cechy ve městě. Zde se všichni snažili od usazení odrazovat podezřelá a neužitečná individua; měli zájem pouze o osoby hledající pracovní uplatnění, u kterých byl jistý předpoklad, že se časem stanou přínosem pro město.

„Homo movens“ z pohledu autora knihy představuje lidskou bytost, která pro svůj život bezpodmínečně potřebovala nejenom životní horizont rodiny, ale i schopnost prostorového pohybu pozitivně ovlivněnou výskytem příznivých životních podmínek. Bohatší lidé byli vázáni na svůj majetek, což z nich činilo usedlejší složku vesnické komunity. Obdobná situace jako na území Polsko-litevské unie byla prokazatelná v případě prostorového pohybu na území střední Evropy (např. Josef Grulich – jižní Čechy), kde byl prosazován nevolnický systém, který kladl důraz na zemědělskou produkci. Prováděný výzkum ani za daných „omezujících podmínek“ neprokázal existenci statické společnosti v podmínkách tzv. „druhého nevolnictví“. Polští rolníci z krakovského mikroregionu svojí mobilitou a rozsahem uskutečňovaných migrací spíše připomínají společnost, která bývá dávána do souvislostí až s nástupem průmyslové společnosti, demografického přechodu a urbanizace v 19. století.

Josef Grulich

Historická demografie

2020/44 [1]

Family strategies of magnate houses of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th–18th centuries. Political program and demographic results

Rodinné strategie magnátských rodů v polsko-litevské unii v 16.–18. století.

Politický program a demografické výsledky

MARZENA LIEDKE 1

Did women in the role of grandmothers affect their daughter's reproductive behaviour and their grand-offspring survival rates? Case study of the Škvorec domain in the 18th and 19th centuries

Měly ženy „babičky“ vliv na reprodukční chování svých dcer a přežívání vnoučat?

Případová studie panství Škvorec v 18. a 19. století

BARBORA JANÁKOVÁ KUPROVÁ 19

Vývoj sňatečnosti na Jesenicku se zvláštním zřetelem k městu Jeseník v 19. století

The development of nuptiality in the Jeseník region with special regard to the town of Jeseník in the 19th century

RADEK LIPOVSKI – PETR ZATLOUKAL 49

Population changes in Polish western territories before and after World War I

Populační změny na území západního Polska před a po první světové válce

DARIUSZ K. CHOJECKI 93

Recenze a zprávy 133

